
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

किं कर्तव्यमिति विशेषजिज्ञासायां कर्तृरूपकर्मविशेषविशिष्टं बंधे सति षष्ठी स्यात् अतः षष्ठीवारणार्थं शब्द
नं न च कर्मसामान्ये प्रसंगेपि तेन ग्रामं कृष्टुं पं हंतुमित्यत्रैव कर्तृत्वस्यापि धातं तु पारं तद्विनाभ्ये नैरार्थ्यी
कृतस्यानाम्नां शब्दार्थस्य कृते तस्य तद्विवक्षा सामानाधिकरण्येनान्वयासंभवेन तदपि धानासंभवात् द्रष्टा
कर्तृ कृष्टुं हंतुमित्यादौ तु तयोः सामानाधिकरण्येनान्वयादर्शितत्वात् प्रतियागुणकृतार्थप्राप्ति
२ कारकाणां योगोऽर्थकृत्प्रत्यायाद्भिन्नेपि तु तिप्रत्ययस्याश्रयोर्थः धात्वर्थस्य तत्रान्वयः अन्यस्य
यथा व्यवस्था कर्मणः धात्वर्थेऽन्वयः तथा च कर्तृकर्मकृत्स विवक्षपक्षमा कालि कर्तासाम्यव प्रतिबोध इत्याहुः
अपरे तु कर्मसामान्ये कृत्प्रत्ययस्य यथोक्ते विविधविवानां लिंगिते सामान्याभावेन कर्मत्वाविवक्षास्य सर्वस्यापि अपि धा
तं तु परं किंच कारकाणां तदर्थमितानां तत्समभिव्याहारे धात्वर्थान्वयोपपत्तेः अन्यथा तं तुलं प्राप्यते
इति प्रयोगापत्तेर्दुष्परिहरत्वात् संभवे तत्रैवान्वयो औत्सर्गिकः पत्रेतु

ननुसुखनास्ति कावचनोतु नास्तिकः इत्यत्रसुखगाह

ग्रंथाविशेषणः २

८२५

नएवतस्यसत्वादेवंचाप्रातिपदिकत्वरूपहेतुःस्वरूपासिद्धःप्रातिपदिकग्रहणेस्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्यग्रहणाभिधाय
कभाष्यार्थेनात्रतेनावंतस्याप्यग्रहणात्तस्याःप्रवृत्तावप्यबाधकत्वादितिहेतुरुचितइतितत्वंउपतितानपैतिविशेष
लिंगबोधकप्रत्ययाविशेषेबोधनेनातिदेशेनाध्वनितमितिव्याख्यानमेतद्युक्तंप्रातिपदिकादिसूत्रएतेनना
मातेरतिदेशउक्तःपूर्ववृत्तित्वेनप्रातिपदिकत्वात्तयावानेहतिल्लोकरोक्तःतयातेरस्यस्वाभाविकत्वात्तेरस्य
क्तेनद्वार्थव्याख्यापिचिंत्याततश्चाप्यधर्माणामितिगुरुव्याख्यानेफलाभावात्तस्यापिपाठकैर्यंचित्प्रातिपदि
कग्रहणेप्रमाणाभावाच्चतद्देपष्ठीनद्दाणच्चानचवहुव्रीहेरित्यत्रत्वंभाष्यमानातत्रैतस्यार्थस्यसस्पष्टी
नासमासान्तेपुनरप्रवृत्तेश्चामलपोजनाग्रहेतुतस्माद्येनविहितास्तेप्यावलादपिभवंतीत्यर्थइतिमंदोक्ते
वापास्तएवंचैवंडुगौरस्यरतिपरममलेनहलंतप्रकृतिकशबताअप्युक्तम्स्यादयस्तूपनिवद्धाएवातथा
चाघेहेतुर्वीचात्रीरस्याघाशपेनहितायोरमाघाशपेनएतेनोमपोर्हनुस्वेचानुक्तेयंनतेतिभ्रांतोक्तम
पास्तंसनजश्छेदेनुएकादेशरहितविषयतयाएकादेशोपिकार्यकालाशयेनचाग्रयोगोव्यपरतिष्ठ
ष्ठमान्योक्तिरपिनादर्त्तव्येतिभावःवार्त्तिकमतस्यहापितत्वादस्यत्रसावकाशयोरितिभाष्योक्तेश्चाहभी
तिविरोधइतितेनन्यायेनेदशस्यलेपवादत्वाद्बाधस्येवप्रतिपादनादितिभावःनिरवकाशत्वेसतेवा

3

म

स्यबाधकत्वादाहायेति। अस्यपरत्वस्यासंगत्यपोजने प्रागुक्तेरतिस्मारयितुंशङ्कांतरेणाकिंचिदाहायोगेति। अ
तएवततएवहेतोःसम्याप्य इतिप्रकाशःसंगच्छते अवयवमात्रोपकारकत्वंत्वनाशे क्रमेवयाङ्गादाना। मिष्टदेश
लाभानापत्ते वृद्धेस्त्यथासिध्याफलाभावाच्चातआह। समुदायेतिफलाभावेगौरवेपिचेष्टानरोधेनतत्पांग
कारादितिभावः समाध्याभासंनिराचष्टे। नचेति। क्वापीति। नहिशिष्टस्यैवाद्येवत्तापाप्याप्यत्वात भाष्यस्पष्ट
क्तत्वाच्चेतिभावः नदाशयःप्रक्रियाशयःप्रकाशाद्युक्तकल्पः ननुमलेसमुदायानुबंधत्वेनेत्यस्यतन्मात्रस्यबंधत्वे
नेत्यर्थः तथासतिनार्थरोधःकरीत्याति नतन्मनस्यैवानंगीकारादितिपथ्याश्रुतमत्वानुपपत्तिमुक्त्वानतदाशय
इतिसूचितामस्वेतत्प्रकटयन्नाहायमिनापघापिभाष्यसर्वेषुवसानुबंधकग्रहणोक्त्वसक्तेतथापितत्प्रकृत
भिप्रायाशब्दमात्रग्रहणेपिस्वंरूपमित्यनेनहपाप्रयत्नादित्याशयेनाह। नदेशेषिति। आदिनानिष्ठास्त्वासव
संग्रहःतावतापितदिष्टसिद्धेराहायेति। अव्यवहिततदुत्तरकालेरत्यर्थः अंतरंगत्वादितिभावाः। तेषांअनुबंधा
नांतदुणोतिवहुव्रीहिःठकेतिरत्संत्तकरोपलक्षितेकारस्येत्यर्थः। अर्थःआरअवसादेः।तत्रआदिसंग्र
त्यमत्रप्रमाणयतिकंजेतितावतापिस्वेष्टासिद्धेराहयाशीनेअवेति। तत्रतपाद्रस्यादादेकेनेत्यस्पष्टादिनेतिशेषःप्र
धान्यादितिभावः। तदुपेति। अतएववव्राश्चिमहेरस्यादोमाहिओङ्लमाश्रितनसंप्रसारणमितिभावः। कस्याआ

राम

5

ानघारस्तत्रत्सस्याश्रुतेति। सर्वनामसंज्ञानिरपेक्षत्वेनैवं च पाठे तस्य चेनानुवृत्त्या सप्तम्या विभक्तिविपरिणामेपि
नसंनियोगशिष्टत्वं एतेन तदनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणामप्यत्र परत्वात्तत्संनियोगेनामुक्तिति विवृणुन कृत्कृत्प्रकाश
शयवर्ग्णनमपास्तमितिभावः। पञ्चवृत्तिं ननु कृतमलघुत्वं परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रसक्त्वान्तरादेशस्यामुष्मत्वे
नमस्य तदवयवत्वात्षत्वेन रूपसिद्धेः न च सर्वनामत्वप्रवृत्तित्वेनेत्युभयपश्चाश्रयणं। लिंगविशिष्टपरिभाषया
तत्कार्यसंभवात्। एकवत्तदनाश्रयणाच्चानचैवमप्यसारतिसांतनिषेधाउत्वमेवनामान्या अप्येवं। अत एवा
मुपङ्कि साहिसिद्धिरिति वाच्यं। न तापब्याख्याश्रयणात् एवं च प्रकाशोपुक्तरतितत्वं पितुमाहमायेवसादिना
मुपपादयति। पूर्वमित्यादिना। अमुष्मेति मुत्वस्यासिद्धत्वात्तथा चादस्येरस्येवस्यादिति भावः। कार्यासिद्धत्व
मतेन मुनेरतिपेणादिभागमतेवा आह। पूर्वमिति। तथा चामुष्मे वनस्यादसर्वनामत्वाद्रूपाप्राभावाद्वेति भावः।
नुनाह। किं सूचितमिहूयो। पिमनयोरसिद्धांतस्वरूपाएवघोत्यार्थमाहैव चेति। एवघटितव्याख्यानेचेत्यर्थः। हृपर
पाश्रदस्य अमुष्मैस्त्येवंदादिरूपाभावात्तेनायरूपस्याप्रसंगएवाबाहिरंगपरिभाषासर्वेषात्रिपाद्यानप्रवर्तते
रतिमुत्वे। मुत्वासिद्धत्वेनेष्टस्यैवोभयथासिद्धिरिति दुर्वचमिति भावः। असेर्यस्येति व्याख्याने षत्वापपत्ति
माह। मुत्वेति। स्यान्निन्याप्त्वंचपरादिवत्वेनसस्यानिकाकारवंत्वनुटाबुत्पन्ने प्रत्याक्कालिकमितिभावः। षत्वेति

अ

सस्येत्यादिः। एवंचेति। अमुष्येरतिसिद्धे चेसर्पं। तत्राहसोरितिसूत्रे। ग्रहणमपीत्यपिरमुमुपद्धिः। साहित्यप्रा
नुरोधादिसमुच्चायकः एवंच हृस्वग्रहणमप्यावश्यकमितिबोध्यं एतेनासपक्षोपपंभेन ताहृः न्यासांगीकारा
न्मूलमपुक्तमिति। रत्नाकरोक्तमपास्तं। संज्ञाकृतेति। कृतेतु गग्रहणादितिभावः। निसत्वादितिपाठस्तुलक्षणां
तरप्राप्तत्वाद्दप्राप्तत्वाद्वानतत्वमितिभावः। चनेति विधेयानवृत्सर्पंः सइतिभावः। उभयोरितिचानुकृष्टनोत्त
रत्रेति तु आनित्यलुटिचक्लृपरस्तत्रत्येन सर्वीजवृत्सर्पंकचप्रत्याख्यानपरभाष्येण कुलिजात्तुकृत्वो चेसत्रत्य
भाष्येणाचविरुद्धं चेतिभावः। अपिः सत्रेत्योस्यग्रेयोज्यः। मिष्यसमुच्चायको वासिद्धांतसमुच्चायको वा ननुवि
भाषाद्वितीयेतिसूत्रप्रत्याख्यानेद्वितीयायोरतिसिद्धमेवात आह। हेतीति। तेनामुष्येरतिप्रागुक्तदोषसंग्रहः। सन्नो
कोरात्सेवतथाचासुरुङ्देवचतवाभयविधानमशक्यमितिभावः। ननुसससियिस्भकेरतिन्यायविरोधान्ननिसत्वे
नतत्त्वमत आह। किंचेति। ननुविषयभेदेनयेन नेतिन्याप्यानवतारात्कथंतत्त्वमत आह। च्विरेति। प्रतिपादितम
नपदमिदं सर्वं। तस्मात्। भाष्यप्रामाण्यात्। तेननिषेधेन विषयभेदेऽपवादत्वाभावएवबोध्यतइतितु नावि
न्मेतोर्लुकापि लोपमात्रस्यबाधानापत्तेरितिभावः। लोकरीक्तिं खंडयति। पयपीति। नचैवंङितोपाद्प्रसंगः
नित्सत्वादस्याङ्कृते आह पस्यापो। भावेनतदप्रसंगात्। एवंच रुत्वश्चेति सिद्धसज्ञामितिभावः। रीसेति। प्रतिपा

राम
२

(6)

दितमधत्ता तत्रैव। अंतस्पोदात्तत्वे इति एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यानिनो जायमानस्यास्य। अंतत एतम्या
उभयत्रोदात्तत्वप्राप्तावप्येकपदे वचनं विनोदात्तद्वयाभावाच्छेषनिघातेनान्यतरस्योदात्तत्वे विनिगमनाविरह
त्कदाचिदाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धावप्यंतोदात्तत्वं निष्टमित्यर्थः। विभक्तेः तदादेशस्यैकादेशस्य उच्चारणार्थो
ऽकारस्तादिपर्वग्रहणविरोधं निराचष्टे इत्येवेति। अत एवं संभाव्येतत्सूत्रं न तु निर्धार्यतेति। एवं च तत घप्यामुन
स्त्राशयवर्णनमात्रं न तु स्वोरस्त्रमभिमिति भावः। यत्तु रत्नाकरकृता अत्र पक्षे पाम चत्तातियादृतत आभिषा
टमित्यत्रातिव्याप्तिः। अर्थवत्साभाषपातस्यैव ग्रहणाच्चित्यं च किंचामात्रसोमत्या र्थस्य प्रकरणात्तेऽणम्येव दु
ष्टस्यात्रे प्रभृतिषु। अन्यथात्रेस्त्रयरसाद्रोतदृत्ताभरतिरेव्यन कदुक्तिरिति तात्र युक्तिसिद्धार्थवसरि भाषाप
क्षपात्ताप कोपण्ड्व्यस्य प्रतिपदोक्तन्यायस्य कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य च प्राबल्येनाघदोषाभावात्। एते न वि
पतीत तदुक्तिः परास्ता। अंत्यदोषमुद्धरति त्रेस्त्रय इति। एतेनामीतिसत्त्रेऽहं स्वश्च्रेसं तत्क सत्रानंतरं बोध्यं। अ
नर्थकामतामर्यातएवं च मंडूकप्लुतिर्नेतिमान्योक्तिर्मलापास्तानुगुणोतिमाचिंता नन्पूर्वो नाणशब्दे पा
दिगादिवृत्तित्वेन द्रव्यवाचकत्वाविशेषात्सर्वं निपातानियमेन वैपरात्यापत्तिरयुक्ता। अत आह पंभाव इ
ति तत्रादेशे पि ह्रातमाह। वाकोश इति। असय धपासादिः तथा चोदेश्यस्यार्थप्राधान्येन विधेयस्य सर्वा त्वस्य

७

३

अ

विशेषणत्वात् पूर्ववा शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिश्च समासे पि तत्तत्तात्पर्येण प्रत्ययेन विनिगमनाविरहात् स्वस्य
दनिवार्य एव कारलिवैर्हितो द्वीषा रस्पसो स्मि च्यात्स्य तत एव वीति रूप लक्षणे आदिपरोक्षे रवरं च प्राप्त्युक्त्वा स
व गमकं मतए व तस्या प्रमाधिष्ठानत्वेन पूर्वप्रयोगास्पुक्तत्वमिति मान्योक्तिष्यपुक्तेति भावः विधेयत्वमिति हृद्यो
रत्वप्रसवः पर्यासत्वेनान्वयः अन्यतरस्य लक्षणां विना सामानाधिकरण्याभावात् बहुव्रीह्यनुपपत्तेराह पो
रात्वेति विशेष्यतावो विशेष्यनिघ्न नन्वविशेषणप्रधाना दिंदन्नहाद्विंग अत एव राजा विशेषणं पुरुषो विशे व
ष्य इति षष्ठी शेष इति सूत्रे कैयटेन [illegible] विशेष्य इति साददेशितरस्तत्र च भाष्ये संगच्छते विशेष्यधात्वर्थ इति
प्रयोगस्तु शाकस्तु द्रुपहं तु मिति वतात त्रस्पस्पतत्र्यापी सादि समासस्य रूपे अन्यथा तदनुपपत्तिरिति भावः
गुणात्ति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेनेत्यर्थः ज्ञानस्य विशेषणत्वादेव च विशेषणत्वात्स्मन्नमी विशेषणस्य
स प्राप्तिः तत्र हि सत्यसंपत्तान्यो तरपदार्थे दिशेषणास्य विषयत्वा विशेषरूपविशेषणात्वाविशिष्टस्य ग्रहणम
ति भावः द्विनिगमकाभावादाह नास्यामिति प्रसिद्धा तरस्यामिसर्वः। विशेष्यत्वं त्विति। एकैकवर्ता वर्जित्वाद्बहु
इति पाः संनिकर्षे इति भाष्यप्रयोगवत्साधुरूपं प्रयोगः एवं विशेष्यपर्यन्तमित्यपि प्रयोगः पूर्वनीति विशेष्य राम
तासमानाधिकरणौ वा विधेयते ति नियमस्त्कर्मीसानेति भावः एतेन राजनत्युक्ति कस्यैव प्रयोग इति विपरी ३

(8)

तमान्योन्त्रियुक्ते इति सूत्रे चितं नविधाविति जैमिनीयन्यायोपंडपक्रमोपसंहाराभ्यां पदन्तरोघेन पदार्थेना
सर्पग्रहस्तत्रैवान्यार्थत्वकल्पने प्रकरणविच्छेदसंगतिविंधायकत्वभंगश्चतन्मूलं यच कद्देतिवाक्येरतिशेष
भाष्येरत्ता। अंतरंबहिर्योगेपेति सूत्रे रतिभावः। एतेन सूत्रासिद्धस्योपसंख्यानेन पराणोपिनेनततवंरनमधु
कैतस्यपाश्चात्यत्वादिति प्रकाशोक्तमपास्तं। साहचर्यमग्रहणाहेतुः सहायेति विपराभ्यां जेरित्यत्रास्यगे
द्वितीयेना। र्थेस्यत्र मुखनासिकेति सूत्रे मरवद्वितीयावानासिकेत्यत्रानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे असिद्धि
तायोनुससाणंपाङ्वंसंकर्षणाद्वितीयस्य वलं कृष्णस्य वर्धतामित्यत्राघोगेकेरखान्त्रतिद्वंत कृष्णमवाकिम
द्वितीयपुनःपार्थक्यप्रार्थयितुमर्हतीत्यादौ च प्रसिद्धः स तथ्येति भावः। विशेष्यत्वस्त्रीत्वे हेतुः। अनभिधाना
दिति। अत्र च प्रत्याख्यानपरा भाष्ये मानं। अतएव स्पर्शं चेद्वित्यत्र सूक्ष्मकः। एतेन। अनभिधानात्स्त्रीत्वेना
नत्रा। अनंतेप्रतीतिः। अनोऽभावेपि टाबेकादेशेन सर्वत्र त्वाक्षाणिकत्वादिति भावः। रूपद्वयमिति। अ
नतद्भावाभ्यामिति भावः। निस्यत्वेति। मूलमते प्रागदीशारसत। प्राक्तनदाधिकाराद्विभोवः। स्वमतेना
द्यऽऽद्यद्देति। अननतस्यत्ययः। अत्रा। अबाधैति सूत्रे। अर्हते पत्रायमोनुदिति शाब्दार्थतास्यै चतुर्थी
तुर्थीय द्वा प्रयुज्यमानस्येति शेषपरत्वेन क्रियार्थोपपदेति चतुर्थ्याऽर्हते पुत्रमभिधाने प्रयुज्यमान

४

समानुरिति-शब्दोऽर्थः तदुभयफलितमाहाऽर्हतमिति। तदभिधानं च बहुव्रीहावेव संभवति। पुत्रश्लाघा
युक्ता कल्यत्वसंभवतया मात्राव्यपदेशमर्हता पावता अत एवाहः प्रशंसायामिति। विहितशता सिद्धमर्हतेऽरति
स फलं अत एव पितुरज्ञाने मात्राव्यपदेशोऽसतिन भाष्ये माहणामातजितिबहुवचनमर्थगतं प्रजाघोत
कमिति। ना स्पर्यासमासस्यार्थशब्देन अर्हत्वं चेति शत्रन्ता तत्त्वं मेवेति प्रत्याममते अत एव जननीवाभ्ये
वात्रसग स्यतेऽहति भावः येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वेति कैयटप्रकाशा घुक्रमपुत्रं कपः प्रक्रियावा
क्या वयवत्वे नांत रंगतया नाप्राप्ते तस्मिन्न नारंभात तत्र ध्वनयन्नाह। यद्दमिति। यदिक प्रत्यान्त हि वि
र्तिकं सार्थमेव स्यात्। अतः सर्वथा नवकाशत्वाद्यजनिष्ये तिन्यायेन तद्वाध एतत एव वक्ष्यबधानेपि प्रव
त्तिस्तु नालस्यानुरोधादिति तिभावः। एवं तनैकदेशोपवदपवादत्वे तस्यान्त वैपरीत्यस्यात्र सत्वात्। अत ए
व विभाषादिक समासः इतिसूत्रस्थप्रकाशखंडकमूलपक्षमिति तिन्दनुपापिरत्ना करोक्ति स्तत्समर्थि
का तस्या लौकिक वाक्य विषयत्वेपि समासे एव फलवत्वानन्याप्तिरिति खंडनकुडक्रिश्चाच्चिं सतिबो
ध्यं यत्तु खंडनकृत यावुपरस्पदावंगाधिकारात्तस्य प्रत्ययग्रहणमिति लब्धाबंतादित्येतद्विशेषणा
त्वां तदंगस्य तका दाबंता दिस्त्रियेसा तिस्त्री प्रत्यये तदादिनियमनिषेधात्प्राप्तोपियाइनलाक्षणिकत्वात्

राम
४

(10)

गौणत्वात्ऽउपसर्जनमन्तरेणाप्रत्ययोत्पत्तिरपसंगीकारादितिपरमलघ्वोक्तरीत्याप्रकाशस्यप्रयोजकत्वेनम
त्वंचित्यमितितत्रगौणत्वात्क्षमिकोपसर्जनपदानामित्रार्थकत्वस्योक्तत्वात्तत्वदुक्त्येप्रकाशेपरिभाषायांत
त्रपाणांपाठात्।किंचप्रत्ययग्रहणेरतिपरिभाषया॥एवंतग्रहेनेनांगविशेषणोदाबंतांतंपदंगमित्यर्थ
टापतादेवस्यात्।अंगस्यविशेष्यत्वेनस्वतंत्रपदंवक्ष्यमाणत्वात्तत्रध्वनयन्नमथातद्दाशयमाहनन्विति।न
दाशयःप्रकाशाशयःपरस्परस्पेति।प्रत्ययादिरितसंज्ञाप्रकरणे।ग्रहणवदुपेरत्वाद्दोतेषांतिप्रकाशकृद्वि
रपीत्यर्थः।अपिनाम्रहकतसंग्रहः।मलोक्ताक्षारतउक्तार्थस्यकथममप्यलाभःएवंकल्पामत्लिङक्ताऽग्रेतुत्वमित्य
र्थिप्यनोचित्यचततत्सवापितुमाह।अभिमानइति।अनेनारुचिःस्फवितातयेवात्रनपाट।वर्णग्रहणेऽपितस्म
वृत्तेरिघत्वात्अतएवावंतांतंपदंगमित्यर्थोशयेनातिखट्वायेतिसिद्धयेप्रवृत्तेज्ञावग्रहणे।दीर्घरातिवा
र्तिकेश्रुताकारस्यतानुबंधाभ्यामाभ्विनाशंकांकृत्वालाक्षणिकत्वेनसमाधायाकारप्रश्लेषेणांतस्यत्या
ख्यानेएतत्सरिहारयोपायांतराकथनभाष्येकिंचपदांगाधिकारइतिवार्तिकेनांगस्यविशेष्यतायाएवो
चित्यबोधनंअन्ययोक्तवार्तिकस्यतत्पताख्यानायाकारप्रश्लेषस्यचवैयर्थ्यापत्तिः।किंचार्धखट्वेप
त्यादौयाप्नापत्तिःएवंचप्राचांसर्वेषांनयावचोमत्लंपरमम्लंवाचिंसमिति।ननुपरत्वात्व्याविस्त्र

५

स्त्वग्रहणापक्षस्यापि भाष्येऽनुक्तत्वेन प्राप्तिर्ईदृगुपपादेस्तत्राहात एवेति। वैतत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वापि
रथ्यानाघिसंतपा बाधस्त्वर्थस्याप्युक्तत्वेन न दोष इति भावः सत्रे रत्नस्य भाष्ये रत्नत्रान्वयः नेतुपलक्ष
णान्न दृश इति सूत्रस्य न तदीर्घ वाक्येरयाद्वि: साहि निवृत्तान्तदृशोऽभय विभाषात्वमेवास्त्वत आह भा
वेति तन्मात्रत्वमर्थः उभयकल्पनात एककल्पने लाघवं वाक्ययोः साम्यं चेति भावः। अक्लृप्तकल्पनान्तःप्रति
प्रसव विधौ क्लृप्तकल्पन प्रयुक्तं लाघवमपि बोध्यं। एवेनोभयत्र विभाषात्वव्यवच्छेदः। यत्तु त्वं ऊनकृत्रहि
त्याद्विपर्यन्तमितं तत्मस्ते चिंत्यं अतिस्त्रियेवाहास्पैरति भाष्योदाहरणात्क्वे परोक्तानि सहत्रोत्वस्य हृद्ये
घणत्वापेग्गानः अत एव सामासके पटोक्ति: वृत्तक्रस्य तु नस्य द्रु ख्ये पोपि सभवरति तत्त्वं उपति
घ्रादाति। आदिना अशाम्या दिपरियहः। कैपटोक्ति हृत्री विषयपार्थमित्साहिमात्मावसो इति भावः।
उपक्रमेति। स्वाघप्राप्ति रूपे सत्यर्थः। पचपिपर्वतानर तत्रापोः प्राचीननिर्वपेषु अगत्या विकल्पो दृश्यते
न ण्यापि सर्वत्रोपक्रमप्राबल्यस्यैवोपक्रमपराक्रमेदी। स्थितेर्व्यवस्थापितत्वान्नरसरति भावः। एतेन
ननिस्पत्री त्वाभावेऽङ्गितो सस्य सायल्पेन निस्पत्रो तौ नेङ्गिः तस्य नान्त गणत्वात्रिषेधापातिरिसपास्त
न चानिषद्या पत्याद्दिः स्थिते क्तनिपमादरो वैयाकरणोद्देश्व रोगत आह पक्षेऽप्ति उपक्रमेरति भावः अ

राम
५

(१३)

सेति। अत्रानवृत्तेत्यर्थः। निषेधेनि। तत्र ह्रस्वग्रहणापक्षे ङितीति योगविभागे ङितीत्येव पुंवद्भावः स्थाने गुणा
देशे एव अस्त्रीत्यानदी संज्ञो न भवतीत्यतः इति तत्त्वस्यापि बोध्यम्। एवं च कप्पुवेत्राप्राप्तेरस्य त्राविकल्पो नादि
ग्रांतत्वविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावादिति भावः। तत्र। अत्रानुवृत्तत्व इत्यर्थ इति भावस्य साम्यांश
चिन्तादिवित्तु शब्देन्दुशेखरे स्पष्टा तत एव बोद्धव्या। अत एव परमम लसगच्छतो मलतु प्रकाशानुरोधेन।
नम्राःप्यत्वे कट्टपुंत्तिः केयटस्तु साधारणः उपसंहारानुरोधात। कर पुवेरस्यादौ विकल्पो भवसेव ह्रि
वाचकावित्यतन्मात्रार्थके स्त्राख्यावित्येतद्वाऽनुवृत्तशब्दाधिकारात न ब्राङि दीर्घ प्रसंगस्योभपत्रा
पिविशेषणमिति बोध्यं यो नित्य मिति वाऽतिके विषय शब्दो नन्वभावे तद्योतक एव काटो भाष्येण वार्थ एव
वचानित्यग्रहणे यो नान्वाख्यापतेरति भावः। एवं च सर्वमाख्याग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। ननु भाष्यविरोधा
दिति मतमपक्रमत आह एवंति। अयं भावः। भाष्ये प्रध्येस्त्रा ह्वियै इत्यादाववयवस्य परः इति स्थानेव
त्वानिषेधमाशंक्याप्यत्र नदीकार्यं अपेः गोबाधकाबाधितेयस्मादिति स्थितिश्चिन्त्यपरनस्य तद्वयवस्य
नानिषेधरस्य न पाठिहतं तत्र नबहुव्रीहिः कबापत्तेः। किंतु प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थः। तथा सति केयटो
क्तरीसानित्यस्त्रीत्वाभावेन भाष्यासंगतिरितो भिन्नक्रमतेति। यावच्छेदकस्य प्रकाशयतीत्यर्थः। स्वपरे

13

६

यो ह्रिंपमाच्चस्यातेरतिफलितोर्थस्तस्य ह्रस्वादानामिति। आदिनापटुमृदुप्रभृतिसंग्रहः। शब्दार्थ एवेति। अ
स्वपटुरानीयतामित्युक्ते ह्रिंपमानापकृती भवति यावत्स्याभावरति। यावत्सत्त्वाभावस्तस्य। नवास्याभाव
स्पष्टत्वेपि अतिकोशं आदृत्स्वं प्रथमलिंगमिति वार्तिके नतु ढ्वेत्वात् एतेन तसत्त्वसंभवस्त्रामण्यादेरपि अत्र म
तेनित्यस्त्रीत्वेन यावत्सत्त्वाभावस्तद्देशोपात्तादृग्जातीयानो चितमिति रंकुनकरकुंकुमपात्रं वसुत्रापसरसन
नाहि चिःस चितं। सत्रभाष्यादौ दृश्यते नित्यस्त्रीत्वालाभः भाष्योदाहरणो चबहुव्रीहिरेव कर्तुं न अस्याहुर्वय १
णायस्पवृत्तेः प्राग्नदीत्वे तदुत्तरपदकोएव नस्य वृत्तेः धीशब्दस्यतु तत्रप्रयुक्तस्यानत्वेनानिषेधात तत्रस्य के
परत्वतु चिंत्यमेवेति। एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात् साध्यह्रस्ववाक्यस्त्राण्यावितिकंठतः उक्तत्वाच्च महानिसत्वेति।
तथा चाखम्प्रग्रहणाभिति मत्वे बहुव्रीहिर्थपरइति भावः। एतेन वहुव्रीहिः ख्राख्राविति समूहपरः तेनावि
शीष्टनिवृत्ता वाप्रिमहासंज्ञपास्त्रीत्वमात्रं लभ्यते नित्यस्त्रीत्वेन सादृश्यस्याग्रहादिति मान्योक्तिः पुत्रेति
सचितं। उक्तरीत्यापि जयति। स्त्राख्येति। मत्वे बहुव्रीहिरिति भावः। निष्कुष्य तस्य ख्याख्या पूर्वोक्तेति द्विवद्
मितिन्यायेनापि नरुस्मामिति भावः। उगामेति। एतेन परत्वादीत्वेपि पुनः प्रसंगाविज्ञानेनउ। रामित्येवासिद्धे
ऽदुग्धामितिसत्रम नावश्यकमिति प्राचां व्याख्यानं त्वादनुपपन्नाम् प्रामादिकरतिमत्वं चिंत्यमिति रंकम

राम
६

(१५)

कृदुक्तमयुक्तं।यत्र परस्मिन्कृते पूर्वं प्रवृत्तौ पराप्रवृत्तिर्वै फल्याभावस्तत्रैव तस्य प्रवृत्तेः स्पष्टं चेदमन्यच्चेत्यत्र
भाष्यकैयटयोर्ध्वनितेषु।अत एव दुष्टापित्यत्र वार्त्तिककृतां तं वक्तुं भाष्यकैयटाभ्यां दिग्ग्रंथाः संगच्छंते इति सूचितं
यत्तु परिभाषावृत्तौ सीरदेवेनोक्तं यत्र पूर्वेणाप्रवर्तमानेन जातस्य परस्य बाधस्तत्र सकृद्गतिन्यायोऽयत्र विप
रीतं तत्र पुनःप्रसंगन्याय इति केषांचिन्मतमयुक्तं। अक्षा इत्यत्र परत्वाद्वा चद्विवचन इति वृद्धिकृते तमापत्तेरिति
तत्रातस्यच्छांदसत्वादित्याद्युक्तप्रतिपादितं चैतत्परिनाघेंदुंक्तोखरकाशिकाप्योः।ननु विशेषचिंतायामपिज
सिरादेशप्रतिवार्त्तिकेन जिस्त्ररसस्यासिद्धिस्तत्राह।इदमिति।तस्यमात्सर्यः।महत्त्वं तु प्रकाशानुरोधेनेति भावः
आदिनाप्रियवत्तत्वाविलस्य संग्रहः।इति सत्रभाष्योक्तस्येत्यर्थः।इदं चेति।सामान्यचिंता।अपरां चेत्यर्थः
अयणात्विति पाठः।प्रतिपादितस्वं मनपदमेवा नान्विति।अयंभावः।विशेषचिंतापक्षेपेने तस्यलक्षणोन
त्पर्थोपदन्मोवच्छिन्नकार्यरोस्पष्टोवा आद्यशेषामसंदेहेनाविषयोपहितान्ये परत्वस्त्वावच्छिन्ने कर्येप्रा
प्तेआरभ्यमाणापात्रदुस्तद्बाधकत्वे तेन निर्णातिकिं शास्त्रे विहितस्येत्संवत्तद्विशेषाचिंतायांतत्प्रसरोत्येव
[illegible]चित्स्वर्थः।नकेनेति।एतानाहृषयेयस्वंत्रकुस्याथप्राप्तेरेवं चकथं मध्येपवादन्यायसंचार इतिभावः।अक्लिप
[illegible]मिप्रायेणासमाधत्ते।किमिदमित्यादि।अत्रक्रमबाधनेतात्पर्यतरवविनिपातमत्पयाः भयत्र बोध्यः।अ

ष्येति। तस्या अवश्यापेक्षितत्वेत्यर्थः। उक्तं वार्त्तिकस्य मलत्वेन प्रकाशसौष्ठवं मलं विस्मामिति वक्तृक
त्लाकराद्युक्तदोषमुद्धरति द्विर्बद्धमिति न्यायेन। जसीति। एतादृशीति प्रकृतेत्यर्थः। शंकापा निस्सारत्वाददोन
नुष्ठेरवः। आचिख्यासेति। अत एव भाष्यपारिकवाक्यता भवति अन्यथा विरोधोऽस्य स्यादिह। किंच तावतापि
प्रपतिस्त्रा विसादेरनिर्वाहः। ततो विशेषचिंतापक्षे जस्ग्रहणं। ऊ। सर्वनामस्थानस्याप्युपलक्षणतामित्यत्वं न
क्लिशः। एवं चैवं सति विशेषचिंतापक्षेपु उक्तक्लेशावश्यकत्वादुपलक्षणतेति निर्बंधः न कृद्तलाकराद्युक्तमपास्त
मिति भावः। अश्रुतत्वादिति। एतेना व्याख्यातिव्याप्तिप्रसंगाच्चेति। त्लाकरोक्त हेतुः परास्तः साध्यासिद्धेः अ
कृतदर्निर्णयादिति भावः। यद्यपि मूलमते स्त्री निष्ठस्य व्याप्यावर्त्तमानयोरित्यर्थस्तथापि प्रकाशे दृष्टेष्व
यी वर्त्तमानयो स्तयो रित्यर्थः रतितद्वास्यैवाहुरिपावर्त्तत एवेत्याति। तथैव व्याचष्टे जह इति। अपि अंग
दि समुच्चायकः। वाहिंगमिति। एवं चातरंगत्वगतं पुस्त्वादि प्रयुक्तमेव कार्यं। अत एव पंचाजीमाद्रावत्र प
क्षेनरा बिति स्पष्टं कौस्तुभादौ। सर्वत्र। समासे ऽसमासे च। अंतरंगेति। अंतरंगस्य पुस्त्वस्य पक्षाप्यभावादिस
ये। एवं च सामर्थ्यान्नत्वह्रस्वाऽतरंगकार्याभावः स चात्राप्यविशिष्टो विनिगमकाभावात् पंचाजीत्यत्र
पुनैव। एतेनैतद्रूपविरुद्धमेतत् ह्रस्वपास्तमिति भावः। ननु पुंनपुंसके निमलमपुक्तं तदभावस्यादेशप्रवृत्ता

राम
७

76

वनिमित्तत्वादत आह छिद्रपामिति। तत्र चापुंसि क्लीबे चेत्यर्थः। तथा च तन्मात्रवृत्तिता प्रकाशोक्ता कथं संगच्छ
तामिति निमित्तार्थबोधस्य द्वारत्वाद्रूपुंस्त्वेन स्त्रीत्वावच्छिन्नस्य भानान्न लिंगयोर्विरोध इति भावः। ठनाद्यन्तेवै
लक्षणयास्वकेनाद्यर्थः। अत्रेदं वक्तव्यमित्याद्यग्रंथो। अभाव इति जहत्स्वार्थात् तत्रैव हि ठ्यत्र विरोधिनी
ति वृद्धौक्ते। हठि समुदायशक्तिपक्षावयवार्थविरोधिनीति त्रैव सार्थ्यं तत्रधा सिपहागोरथ्वराद्वाविति तदर्थः।
तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्यापि प्रकरणाकतराणाकर्तृत्वादि कस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्य इत्युक्तिं त्रया
संमतत्वाद्द्वेक्तानाश्रयणो नन्तत्वं ग्रंथसौष्ठवेपि वक्तव्यग्रंथापुक्तत्वमेवेत्याह किं चेति स्वार्थाशद्रूपा
तिपाठ जहतिस्वं निपदानिपमिति जहत्त्वः स अर्थो यस्यां सेत्यर्थः। एवं तत्रापि बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रा
यं। अयंभावः पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेशक्ति एतावबोधे विषयता नियमः एवं च राजपदस्य राजत्वनि
ष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वार्थतन्नं सा से विशेष्यत्वाशसागः एतावता जहत्स्वार्थत्वमत्र
चबीजं समुदायशक्तिरवच्चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिरितिपक्षमुक्त्वाप
क्षांतरं भाष्योक्तं अथवा अन्वयाद्विशेषणानां भविष्यतीति तिस्यायं भावः सर्वेषां पसर्जन पदे स्वार्थत्यागः वृत्तो
राजपदसंबंधमात्रेण पुरुषपदे भेवा राजसंबंधि पुरुषबोधकं पुष्पाणाम् भावे पित्राम्मोदान्वयमादाय च प

८

कपुटरस्यादिभवहारवद्राजपदार्थः पुरुषे विशेषणाभिसादिमवहारः अतएव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्सुप
सर्जनपदानि स्वार्थपरस्पासेसर्प्यऽक्तो हेलाराजादिभिः अतएव च जहत्स्वार्थाविकल्पे च सर्वार्थसागमिद्धता
बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्यदर्शितत्वान्निहीरितातिा तत्रोक्ते। तयोः पक्षयोरंत्यपक्षो वृत्तेरिति त्रिशब्दस्ये
निशेषः जहत्स्वार्थत्वाजहत्स्वार्थत्वशब्दयोः प्रागुक्तरीत्योपपत्तिर्बोध्या। एवं तु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दप
रिसपिपाठः सुपोजः आशयः मूलकृतः शाकपत्वादिति। एवं च वस्तुतो ऽनर्थकत्वेप्युक्तरीत्या तदपात्तिराति
भावः। अत्रवारणोपायमाह। पदानि तु त्या मितिप्रिपात्रिरित्यादावुक्तयुक्तिरुपकृतमेदाभावरसर्थः। एवं
च प्रकाशसौष्ठवे मतमपुक्तमिति तात्पर्यं। एते न मुनित्रयानुक्तत्वाद्वचनमप्रमाणं तत्त्ववाहोऽवलस्सणावि
षयं कुशलादिपदेष्विव तस्य हचिवजाभावः। किं च तत्रैव नदंगीकारेसमर्थसूत्रभाष्यविरोधः। स्यंतरादेके
नापिरूपेणानेनापे जहत्स्वार्थत्वप्रकारवेनान्यान्वयित्वेऽहत्स्वार्थत्वमितिभेदसत्वे न तुल्यत्वाभावइतिमंदो
क्तमपास्तं। आख्यानरीत्या दोषलेशाभावादितिदिक्। नन्वेवं चत्रपुष्प्यामित्यादौ परत्वात्सुमितद्धोपस्यनेत्ये
पः सश्वरेत्यसिद्धत्वेनानिगतत्वादिंगंतेतिस्वरो न स्यादत आह। पंचेत्यादि स्वरसंतेनापूर्वपदस्य सर्वमात्रस्य।
तथा च तदुत्तरं स्वरः निसत्वं तु समपोसमं अतएव पंचत्रपुरोत्सादौ स्वात्ताद्धिरितिभावः। अपदादिपवत्वमपु

टम
८

(18)

पिस्याप्याहं। तरंगत्वात्पूर्वमेव वेति। वा। हित स्वपाठः पर्वपिस्थितनिमित्तकत्वात्तन्न निमित्तत्वाच्चेत्सर्थं
अन्तरत्वान्नुमः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्चेति पाठस्तु सुयोज एव। अस्य युक्तिं द्रढयति। अकृतेति। तुना वस्तुतोऽस्त्वं
सचितं। नन्वेवमप्यति। अ्याभिस्यादौ नुमाभ्यवधानाद्दूाय आत्वानापत्तिरत आह। नाति एवं च पूर्वपक्षो नि:
सारः। नन्वाकारस्य वृद्धित्वपयावृष्योत्वे जातिवप्रतिषेधो ममाकृतमत आह। वृद्ध्यादिति। अहणमर्थं काप्याहेतु:
कारस्यैवार्थं काप्यमाह। प्रेयेति। अत्र वार्त्तिकशंकापि नेति विशेषः। अवेत्यनुमेति शेषः। नन्वेवमपि श्रुचीनां
मित्यादौ परत्वान्नुमि नुटनुमो वा वीरनह्यन्त्रिति नियमादीर्घो न स्यादत आह। श्रुचावितिषेधे नेति। नुटितरेतिश
षः। सकृत्रतीति। यदि नुटि सति नुम्स्यान्तर्हि नरू प्रप्रातिर फलैवस्यात् नलोपे नैकनश्रवणात् दीर्घस्तु कारस्यानस
निमित्तान्तलक्षणप्रतिपदोक्तन्यायसंचार इति भावः। अप्राप्तप्राप्तिशंकाप्याहेतु:। नन्वेवमपि बहुभिः कुलैरित्सत्रनुमि
नलोपेपि तस्यासिद्धत्वात्र्रांतसरभावाच्चिस्वेन पदत्वात् घट्टत्रीतिस्वारपत्तिरत आह। वहूमिरिति। नुमीति न
न छोपितदसिद्धत्वात् षरत्वेपी तस्पर्थः। तदभावपाति। अजयहणासत्वेरतिभावः। अंतोदात्तेति फिटूत्वादिति भा
वः। उत्तार्थमिति। अजयहणमिति शेषः। ततीया ह्येति समार्थमित्यर्थः। प्रकृत्वात्तरति। एवं हि स्वरितत्वं न प्र
ति त्रेष्यमिति लाघवं भवति। अन्यत्रेति भाष्यकैयटोद्योतादौ स्पष्टः। नन्वानित्यत्वेनानजः पीस्याद्दत आह जपे

२

वेति। अनङ् कार्ये इति शेषः ज्ञापकेनानित्यत्वस्यैव पर्यवसानात्समुच्चयाभावात्। हानित्यत्वे इति। चोदितावेति। के वि
तु बहुवचने सतीत्यत्र बहुवचनग्रहणरूपज्ञापकसमुच्चायकः सः। रामस्येत्यत्रानयैवैत्ववारणोऽयर्थे सत्सामान्यतोऽनि
त्यत्वे ज्ञापकमित्याहुः। तेन। डपलक्षणानामाम्रेचकेनच्छविद्द्या वितानिवेशेन। अपावित्यादौ न त्स्यति सत्वात्। अ
गाधिकारेऽपाठाद्द्वाहाक्षेपादिति बाधकेति। तेन प्रकृष्टाधीः प्रधीः प्रध्येस्तादौ नानिषेधर इति भावः। निषेधवृत्ति
अत एवावपवस्त्रा विषयत्वात्सिद्धमिति चेदिति पङ्ख्यान निषेधोपरणाख्यानेपि स्यात् अवपवस्येपङ्ख्यानत्व
रा ध्येप्रध्ये सिद्धं त्वंगरूपग्रहणा घस्यांगस्य पूर्वो भवतस्तस्येदंग्रहणं न चैतस्यांगस्यतो भवत इति भाष्यसंगच्छते।
एवं च प्रकृष्टाधीर्यस्या यस्य वा प्रधी इत्यत्रावपवधी शब्दस्य नदीत्वमस्त्येवेति भावः। वा केर इति। रावणाकृतसा
पहारे राम विलापोप्यमिति भावः। सीतायाएवेति। सुभुस्त्यस्यसीते रस्यर्थे एवतास्यपीदिति भावः। रद्दमपि। साम्यामि
नपुंसकमपि। एतेन तथाप्रकाशनाली कारहे ध्याघु क्रमपास्तविनार्थ्यं न जासमासेनानुदात्तेपदमनेकमितिवाच्य
वर्जं ग्रहणोनज्ञापनसंभवादिहेति तु माध्येति। यत्तु सुभ्रुर इति क्रियाविशेषणामिति तत्र। हे इत्यस्यानन्वपात। धा
त्वर्थ्य फलेनाभेदान्वयपयोगपस्यैवाद्धितीयांतलक्ष्मी बलेगाकारश्च। अन्यथा दंहुदीनामपि तदापत्तौ सर्वापत्तः
वः स्यात्। जपमंगलायां तु भ्रूशब्दाद्प्राप्ति जातेश्चेत्य ङिति दंते न समासे उपसर्जनह्रस्वे कृतापि स्वभावान्मनुष्य

राम
२

जातिवचनत्वेन पुनः ह्रस्वत्वस्य ङ्यन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सति संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् ङ्याभावेन दीर्घस्तु पुनःरू
सर्वं विमाननतासु भ्रुकुंसः पितुर्गेहे इति कुमारसंभवे पि बोध्यं वस्तुतो हा पुत्र इति पितुः संबोधनं पद्य विधिना
त्वपाहा पितस्यो जितः सलक्ष्मणाहेसुभ्रुत्वत्कासीत्येवं बहु विललाप त्यर्थः। एवं च विरहपाण्डुत्वादनवधानतया नपा
क्ता व पितस्या विरहपीयकत्वेन का व्यग्राणामिति पर मम लोक्तौ एव पुक्ता अनुकरणत्वात्रासाधुत्वमिति धी
यं॥ इस जंता त्री लिंगाः॥ वस्य माणा त्वात्रा पित दोषाः तत्राहे केति म ले लाघवादिति। पदच्छेदमतरति
न्यासे वनत्वादित्यर्थः। एवं च वै इ इस्वा इत्यत्र वस्य माणा भाष्या इतानां अयशो महल्लाघमिति मन्याः एते न प
व्यासन्निवेशशब्दार्थपोलाघवेन चित्रमलटाकेरतिमंदा न्नमपास्ता तोरातिमे वा हा ह्मत्रिति। भेदेनेति अ
न्यथात्रैव वक्तव्ये तत्र तत्करणानर्थकापत्तिरिति भावः। तथा च पर्वेवाक्यस्य तेन न्नाचित्कत्वं तापन्न तदा
तेन चातिव्याप्तिरिक्तेरिति। अन्यथा पराः प्रतिषेधरातिवचनेन फलभेदापत्तिरिति भावः। जातस्य मरतिशेषः
मलं दूषयति। परेतु परीति। अतिजरसीतिपाठः। प्राप्तपिकुराञ्जिरसैत्यादौ सावकाशयोः एवं ति अपू
र्वेणा क्वीयमाणादिति आदिः एवं जरसादेशतः। लाघवात्पक्षान्तरमाह। धिकेति। व्यापकं यद्द्विभक्तिस्त्वे
न जज्ञानसापेक्षो पोजरसादेशस्तदपेक्ष्यपेत्यर्थः। अमित व्याप्य धर्मत्वानापेक्षेति भावः क्वचित्तु अधिक विभ

१०

न्तापेक्षपेतिपाठः तत्राधिका आपिकाविभक्तिर्यस्मिन्निमित्तत्वेन स अधिकविभक्तिजे सत्तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ ति
पूर्ववत् । अतांगतादितिपाठः । एतेन विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमंतरंगमित्यपास्तं । भाष्ये दृशे र्व्वोरूढत्वेनेदं
चित्यमित्यपास्तं । अन्यथाम लोकेरासंगीकारो । असंगानिति । तदान्तस्यासर्वनामस्थानत्वात्तमतुजरसः प्रा
कृशिभावेन त्वान्तसंगतिः स्पष्टैवात एव टाङःसातिसूत्रस्य कैयटः संगतिरितिभावः । अत्रापि द्वितीयैकव
नेपात्यर्थः प्रतिषेधाद्दिनेतिपाठः । अभावएवेति । एवं चेनादीन्बाधित्वस्यादिपरममूलस्यात्रस्येमूलस्यतद
नुपपिलाकृदंशादि आपुक्तेष्वपि प्रकाशः सर्वेषां पुक्त एवेति भावः । एवं चमूले प्रथमैकवचनेत्वेति
तुरप्यर्थ एवं चभाष्यरीत्या भयेकवचनेः तिजरमित्येव साध्विति तात्पर्यं । न नन्चाणणार्थत्वेदृस्वाकारे स्यादिव
तन्मूलाभ्यां विरोधो तआह । नवितिः । एवंचेत्वणणार्थत्वस्यापमर्थो न नु सर्वेष्यां विवक्षितत्वं तिएवं च पा
भाषासंचारोदुर्निवारः ॥ किंचपादशश्रद्वसंनिपातेन नखमोर्णदेशात्तस्याविनाशेनादोषः अतएवदाक्षि
त्यादौ प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतांगसंज्ञातपाः ब्रोपानिमित्तस्यादित्याशंकयानित्यत्वेनकृन्मेजंतस्सूत्र
भाष्ये समाहितं अतएव कार्यस्यानिमित्तयोः संनिपातस्तपोःसूत्रेउपादानमपेक्षितमित्याग्रहः भावः एतेनो
वाणणार्थत्वस्य भवत्वेवोक्तत्वेननिमित्तस्याकास संनिपातस्य दीर्घसत्यविघातान्मेसाचिसमितातिवः नकृ

राम
१०

ह्रस्वाकारेति तद्ग्रहणमयुक्तं नलिल्पादिग्रंथविरोधादिति मंदोक्तं चापास्तं। अत एवामिति छेदे आहान्तरितिमि
मान्योक्तिः। प्राचामनुसारिणामिति बोध्यं वस्तुतो ऽमिति छेदे युक्तोऽन्नुमिति ज्ञानमित्याहो सुपि चेति दीर्घापत्तेः
अत एव मतद्भूति आन्मूरितिवा नात्र त्रिविधेयस्य पूर्वं निपातनादा घन्यासेऽयुक्त एवेति मंदोक्तिः स्तुशावत्र
ज्ञानस्य चिकाः अल्पसंज्ञापूर्वकरति अगवृत्तेरति वा तत्कृतत्तद्ग्रहणमपि तथेति बोध्यं। तथा दीर्घवाण्णी
नुहेतो नेत्याद्योः संबुद्धिलोपानापत्तिः मूनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात्। अत्रा
निवम्हीवेन ननु नसंनिपातः तस्याशास्त्रीयत्वात्। अत एव डु-ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञाने त्याद्योमलोपाय कताए
सादौ लोपाभावाय यत्नाग्राक्षेपव्याधिकरणान्वपदत्स्यदान्तं तपोग्रुरुभता अपि फलमुखत्वादुष्टा आहता
भाष्ये ननु तदुनिसत्वं हृद्दिनिधायमिति छेदे डुक्तः। अनित्यत्वस्यागतिकगतित्वात्। दीर्घोपजितादवस्थ्याच्च
वैषम्यबीजाभावाच्चाएवं चमितिपक्षे सुपि चेति दीर्घस्तु प्राप्नोतितस्या अनित्यत्वादिति प्रकाशोदोषाश्च
युक्तो हृल्वशेः युक्त एतेन कष्टापेति नायककाल्पितवाक्यं नयमात्रविषयमपि तु सुपि चेसेतद्विषयं। अन्य
था ऽसंदेहाल्लाघवाच्चमनस्त्येवाव क्ष्यत। अत एवैरः ह्रस्वादित्यत्र हलपदानुवृत्तावादैः परस्य सलोपेसु
पिचेति दीर्घं कुतामितिस्यादितिभाष्यं संगच्छते इति प्रकोशाशयपप्रकोशकारं वड्नकृड् त्तं तथा लोकरं

११

क्तं चापास्तं। तन्मतस्य पूर्वपक्षत्वाच्च। पशब्दान्यस्थले तदनित्यत्वाश्रयणोफलाभावाच्च। एवं च मूलं तदनुप
पिदं माधुर्क्तिश्च चिंतामणौ गुणमान्योक्तिः। प्रतयेति वोध्यं धर्मस्य लिंगायोगादनुपस्थिते श्राद्ध
ग ते तिस्थानित्वेन शागते स्पर्शः वस्तुत श्रोऽगतं पद्धिभाक्तित्वं तस्याश्रयणो न स्पादेशे श्रोत्रपेणाक्षि
न्नपद्धिभक्ताविति शेष्यतदपेक्षपेत्यर्थः। गोणादिपाठ नतुःपत्तावं प्रकाशोपि पुक्तमिति भावः। अपि नाहूपा
स्समबलतास्यमते। एतेन तत्पादनस्य वग्रहणांशकेमितिलाकरोक्तेः लोकशास्त्रसिद्धत्वेन साहचर्यस्य वृ
वत्यमितिमदोक्तं चापास्तं। बीजानिहक्तेः प्रसूतानित्यत्वेन वैपरीत्याच्च। तस्याश्च लौकिकत्वाद्दृष्ट चनिकत्वेन
प्राबल्याच्च तदनुच्चेति धर्मिग्राहकमानात्। अत एव तास्य केसरैके शरातिप्रयोगः तानात्युपक्रमात क्व
बाहिकशब्दा तत्रशपा। एतेन क्लिष्टमान्योक्तिनादृतेत्येतिस चिंतापपतोत्सित्रपथ्याने वमत्रेति भावः। अनुरो
घफलमाहातिनेति। पप्पाश्च तमूलमपुक्तपोत्विति सिद्धो तरीसायोजयितुं हेतुमाह। संनिपातेति। जरसभा
वहेतुरयं विभक्तौ। तापूर्वक्षिप्रतिपे धादंतरंगत्वाद्धेतिभावः। एवं च प्राचोक्तं वदजरसंपश्येत्याहि मूलं तदनु
पुापित्वाकारदंमाधुक्तेन तन्मूलप्रकाशोक्तं च चिंत्यमेव तद्ध्वनयन्नाह। जरापारति एवं च मूलेतु रुविसव
करातिन दोषरतिवोध्यं। अशपं वकुं मन्नतांपरिहराति। दूरवत्वेति। तत्र श्रीपाप्येत्यत्र। अनुवर्तते। अत्र सेव

राम
११

(25)

सर्वः । येन ध्वनिं तनद्ग्रहणाद्धातोः ॥ इति । तत्रैकग्रहणमिति । अष्टाध्यायामाकारनिमित्तं वा बहुव्रीहिणा यो
गविभागस्त्वर्थः । ग्रहणादि इति । अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्ववत्त्वं लभ्यस्य सन्निदीर्घः । इति देशादिति शेषः ।
अप्रवृत्तिरिति । तथा च तस्मात् कृत्सा चरितार्थं किं त्वमिति भाष्योक्ता तापकता तस्यानुपपन्नेति भावः । तेन । कैयट
ना पूर्वोक्तेति । अवर्णामितिप्रतीतके ऽहृस्वत्वे सादिनोक्तौ ऽभिप्रायः कौस्तुभे उक्तः स्वार्थः चादन्यस्यापि तत्र समस्य
समुच्चयः तत्रैस्थां दीर्घो शेषपरं त्वापकत्वं साबाध्यते । न चैवं लोपेऽपि तद्बाधोऽस्तु तद्बाधेऽप्युपपत्तेः ॥ इति । वस्तुतो
पादेशालोपस्यानिमित्तमित्यर्थो ऽपुक्तः परिभाषातो ऽलाभात् । किं च सिद्धान्ते जातिपक्षे तपरसूत्रे आप्यजा
ति निर्देशस्यैव बोधकमिति पादेशानिमित्तभूतसंनिपातस्य दीर्घेणानिवर्तितत्वात्कस्याप्यनुवृत्तेरभावात्
दसंचारणं वस्यादि इति भाष्याद्युक्तेर्दृष्ट त आह । परेत्विति । लोपनिमित्तमिति पाठः । ननु परिभाषा पास्तादृशा
विधिस्तत्प्रवृत्तस्तं विधमानसंनिपातस्य विघातकस्यानिमित्तमित्यर्थमन्यतेऽपि प्रवृत्तिरस्त्येवात आह ।
प्राणीति । अयं भावः । पसंनिपाते हि तत्कृत्साग्रिमकार्योपजीव्यकार्ये प्राप्तं तस्य लेशतस्तद्विघातकत्वापि
ले शतेऽनुवृत्तसंनिपातस्य सर्वांशविघातकत्वानिमित्तत्वमित्यर्थस्तस्याः । यत्तदेशानिस्येसं बध्यात प्रस
सन्निश्व । एवं च पादेशहेतुं तमादाय दीर्घे तद्धितं तमादाय लोपे तत्संचारेऽपि न मूलोक्तरीत्या संचारः पादेश

दीर्घोम्यांसवर्ण्यात्तत्राशेनलेशनोपितस्यासत्वादितिपत्नुश्चअंतरंगानपीतिन्यायःसुपोधात्वितिलुग्विषय
प्रत्ययोत्पादःप्रोक्तेनिधामिश्राहकमानात्तत्वैवभाष्योदाहरणाच्चतद्वाजस्रत्रस्यकेपठच्चानचत्रपुज
त्वितपादौसबोधनेएत्रःह्रस्वादितिलोपेनिस्यगुणापत्तेरभावापत्तत्प्रवृत्तिरवश्यमितिवाच्यं।लुगितापपाप्रस
पलक्षणात्तद्भावकृत्त्वविरोधाद्योगपद्यासंभवेनपरत्वाद्धुकिहेवारीत्यादेःपक्षेवारसाद्देश्चासिद्धत्वादितिय
वैप्राचत्त्वात्।अंतरंगानपीतिन्यायस्यापिनापरनित्यपोःसमुच्चयेनलुकोप्रवृत्तेत्प्रत्यतासच्चनेनसर्वविधिभ्यो
लुग्विधिर्बलवानिसर्पकस्यसर्वत्रांतरंगत्वाधनपेक्षप्रवृत्तिकस्यविषयतयाविप्रतिषेधाविषयत्वात्।अन
एवेङ्ह्रस्वात्रयासयोरित्यादिस्त्रभ्याकारसंगातेःश्राघेहेत्रपुरस्यादावनेनन्यायेनलोपबाधित्वाल्लुगभव
ना सुंक्ते।अलेऽंतरंगाश्चविधीन्सर्वोपिलुग्बाधतेनसुबलुगेवेत्युक्तं।तरध्वनपत्राहांतरंगानपाति।एते
नोद्दरासाम्कलेचित्यमितिमंदोक्तमपास्तं।मलस्योक्तिसंभवमाहात्रसेतीतित्रामाष्येतुना।हचिःस्चितात
दृष्यात्तानकृपा।तथाहितत्रकाकुःनवत्रमिस्यर्थःहेतुस्तुप्रसिद्धएवांतरंगानपातिन्यायःपरतितदाशयः।
एवंचमलेतदनुपायिरलाकरदंत्प्रादयश्चचिंत्याशतिबोध्यं।प्रकाशानुरोधेनतुतथोक्तं।तंकुलमितिस्याद
संतमुत्वासर्वविधिभ्यरतितुसुपोधात्वितिविषयंतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनलुक्।त्वेनाधानरतिवक्तव्यामि

तिहितेनोक्तमितिनत्वंतुर्वैलक्षण्यसत्त्वकोऽतएवशेषपूरणायनुपयुक्तंकुलमित्यादिबोध्यमित्यंतमनर्घात
त्रप्राक्सोरमिएकादेशेचोभयतआश्रयेंतादिवत्वाभावादमत्वाभावेनसप्ख्यानिवत्वेनमुत्वाभावात्सत्वस्या
प्रवृत्तेरयमेवनंकुलमितिवदतोमलकृतआशयइतिमंदः।तत्रापरत्वादत्वकादेशयोर्विसत्वस्यापिप्राक्प्र
वृत्तेः।एतेनप्रथमान्तस्यागेवाजाभावस्तस्यपास्तिप्रकाशानुरोधेनतथोक्तत्वात।एतेनतस्यारत्वाकरोक्तम
पास्तंपुंसीति।अनेनसप्तम्यंताद्वृतिःसूचिताः।स्यानिवमस्ववदिसादाविवात्रनेतिभावः।वासुदेवाजेनाम्या
मितित्तापितेनसर्वतोऽभ्यर्हितमुपवेत्वस्यप्रावल्येनमलप्रयोगासंगतिध्वनयितुमाहद्रष्टव्यमो।ऽतिअतएव
लापलुकोलुगवधारणादितिएऽव्याख्यादितिसूत्रेभाष्यवार्तिकप्रयोगःसंगच्छतेनत्वत्वेगमित्वव्यापकस्येति
नायप्रायपर्यंवोध्यंधर्मादित्वंवाकल्प्यंनिषधरातिफलितरस्यार्थः।क्लीवत्वेपुंस्त्वार्थबोधकस्यपुंस्त्वपुरस्त्वापर्यवो
धकरूपातिदेशोक्लीबत्वरूपार्थेनिवृत्तेस्तत्रपुत्त्वसर्वेकार्यप्रवृत्तेःएतेनयस्यापुंशावृत्तयाऽभावोदृष्टस्तद्गुणपत्वा
दरूपंतत्रपुंसकेप्यातिदेशपदरातिप्रकाशोक्तमपास्तं।ननुप्रकृतत्वान्तमएवातिदेशोऽस्तु।तत्राह।तिदेशति।नं
तिवत्कृतेपुंवदत्यतिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः।लाघवादाह।व्यापानि।प्रपंचितमत्रस्माभिमधस्तात।नन्वेवमति
प्रसंगोऽतआह।नविषयेतिभित्रेति।पाणिनिशांतनवयोस्तत्वादितिभावः।ननुतत्वापिपाणिनिरन्यत्रम

पुंवद्भावेन नपुंसकह्रस्वस्यापि निवृत्ते ।६

१३

ङ्गीकारएवतत्त्वं उनवद्याग्रापि निषेधःस्यादेवात आह । विधेयेति । ह्रस्वांतस्य स्त्रीविषयस्येत्सतो विषयपरतानुव
र्त्तो ससंसापुनस्तत्सद्दोषा दानसामर्थ्यैनातिदेशिकलिंगांतरयोगोपि तत्प्रवृत्तसंगीकाराच्चेत्यर्थः । पट्वी । बह्वी । बलवन
विशेषणांतस्याहि सतिनपरसेव वर्तेतकिंतु पलक्षणांतत्रता सर्पेग्राहकेचिद्यप दंतथा च सर्वनाम्रो वृत्तिमा
त्रेरतितुल्यतानतु स्त्रीविषयावेववयौ नित्यमितितुल्यता । अत एवमघमाक्षिकमकरंदा मतमवाचकस्योभय
लिंगस्य मधुशब्दस्य भाष्यसंमतत्वात्सिद्धिरिति भावः स्पष्टं चेदमाच द्विवचने रस्तत्रके पठे ध्वानितं च तत्रैव भाष्ये
ननु नमोऽऽभावेपि परत्वात्त्रभुवेनेप ऽबाध्यत्वापत्तिरेवात आह । ह्रस्वेति । अत एव प्रतिज्ञानार्थसिद्धिरन
न्ताच्चानभसधियो हितिनिषेधाच्चेत्यपि बोध्यं ननु व्याप्तिन्यायेन पूर्वमतमेवयुक्तमत आह पसदतिदि
भाष्ये परितामितिगोस्त्रियोरितिसत्रे केपठे कृतदर्थमाहे पसरेति । अनुशासनाभावाद्भातप्रमीत्या हावी
काश्चावर्णयथा तथा । त्रुस्त्रीप्रत्ययभक्तस्यापीति वचनव्यक्तेति भावः षष्ठ्यातादृत्तिः एतेन गोस्त्रियोरिति प्राप्तो
स्वःपुंवद्भावेन निवर्सत इति तत्र आत्मनकैपदेगोस्त्रियोरिति नस्यापि उपलक्षणमितिरत्नाकरोक्तमपास्तमस
लत्रोपि त्स्याततदर्थ इति एतेन स्त्रीप्रत्ययस्याप्यतिदेशेन निवृत्तिः स्यादित्यपास्तं अत एवात्रैवेदं कृतमन्यथा
पुंवद्भावप्रकरणे एववदेत एतेन शिशीनुमापिनपधपि दीर्घवचनेननेदंलभ्यं तथापि पुंवद्वचनेनलभ्यतए

राम
१३

(२८)

वा। अत एव तेन नत्वस्याप्यानङ्स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिस्तु न भाष्ये तत्पैवोदाहृतत्वात्। ह्रस्वो नेति कैयटोक्तेश्चेति रत्ना-
करोक्तमपास्तं। तथा सति तत्तीपादिविधि तिपुंवद्भावप्रकरणे एव पठितुमौचित्यात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिसमाव-
य भाष्योदाहृतेः कैयटोक्ताङ्गाकारेन तत एव तेषां सत्वस्यापि सिध्या पूर्वापरविरोधापत्तेश्चेति दिक्। एतेन तथाप्र-
काशोक्तमपास्तं। तिपरिनाथसाधकं मान्योक्तमर्थं निराचष्टे रूपसंतानादिति। उवर्णेनेति तस्याश्च तत्र पाठानप्र-
कांतरानर्थक्यं चेति भावः। एवं च प्रत्ययेति। तत्र पाठे नोभयसाफल्याय तथ्यार्थायोगी कारश्च प्रकरणात् तच्छेषत्व-
रूपप्रत्यासत्त्येत्यर्थः। एतेन तन्न्यायाप्राप्तिन्याय प्राबल्यमित्यपास्तं। ननु वार्त्तिकार्थोऽस्तु तथा। वृत्तिहरदत्त-
प्रकाशाधुक्तं तु स्पस्पपरमम्लोक्तस्य तु नदन्यस्याप्यनारभ्याधीतस्योक्त एवार्थोऽत आह तदेवेति। एवं चानुपू-
र्वीभेदो न त्वर्थभेदः निर्मूलत्वादिति भावः। अत्र मूलादिः एतेन गोस्त्रियोरित्यत्र निषेधो वाच्य इत्येवान्त-
र्भातिहरदत्ताधुक्तं चिंत्यं। भाष्ये तादृशपाठाभावात्। कैयटेन पुंवद्भाव इत्येव प्रतीकग्रहणादिति रत्नाकरोक्तमपा-
स्तं। पाचमिकपुंवद्भूचनेन स्त्रीप्रत्ययानिवृत्तये वृत्तौ तत्र तथोक्तमित्येव तद्व्युक्तेः। मान्यरत्नाकराद्युक्तमा-
र्थकं निराचष्टे। न चेति। तत्तीपादिविधित्वत्र सत्वदूहिति भावः। वास्ति केचिदिति। सूत्रे पुंवत्तदृचारार्थमेवाभ-
पाप्रवृत्तिरिति भावः। अत एवाह यद्वाहन्वीतितेन। तादृशभाष्येता। अस्मद्रूप क्रान्तपुंवद्भूचनस्याप्यनि-

वृत्यर्थत्वमपीति पाठः ॥ तत्र गोस्त्रियोरिति सूत्रस्य वचनम् एवमग्रेपि ॥ अस्यार्थः उपसर्जनस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ ननु दीर्घत्ववि
धायि ह्रस्वविशेषमनारभ्याधीतत्वात् सामान्यत्वम् अत एव वार्त्तिककारः कृतात्ययेवाक्तिमेवं च तत्त्वमते पि तद्दसंगतिर्वा
त आहार्द्दीर्घत्वं हीति ॥ उपसर्जनस्योक्तिसामर्थ्यादिति भावः ॥ पुत्र्यन्तरमाह ॥ सामान्यतरा ॥ ह्रस्वार्थे संगतिपद
त्वं रूपोज्यः ॥ तथा च प्रस्तारस्यानपभोग्यप्रामाण्यात् पुंवद्वचने प्रसासत्ते न अत एव तदुत्तरवार्त्तिके नपुंसक
ह्रस्वत्वस्यापि निषेधः इति भ्रमम् आवर्तयेगोसमासान्त वृत्यर्थमित्युक्तं ॥ अत एव च तत्र वित्रग्रहं स्वरस्यादिति प्रयु
क्तो शिथीलु कल्पमाह्य पस्तु भवं स्येवा प्रकरणानुरोधेनोपस्थित ह्रस्वाभावस्येव ग्रहणात् ॥ भाष्यकैयटाभ्यां त
स्यालाभस्योक्तत्वाच्च ॥ एवं च कृत्वेवं ह्रस्वे पसानीव ह्रस्वे पसानीस्योदिरूपाणामिति बोध्यं तदाह ॥ इति ॥ तत्रतद्दि
तो धं ध्वनयितुं स्वोक्तरूपप्रक्रियामाहुरिति पद्धाननुम्निसः ॥ त्वम्हा वस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानाद्दीर्घः प्राप्नोति ॥ निस्स
तिततः एव नुमसिद्ध्या किंप वं विप्रतिषेधेनाते आह ॥ इति तदन्तग्रहणेन ॥ क्रोष्टुशब्दान्तग्राहकसौ क्रोष्टुवत् नेम
पर दे च ग्रहणोपात्तत्वात् क तत्त्वेनान्वेति ॥ एवम प्युक्तेन प्राचीनोक्तरूपसंभावनोक्ता ॥ तदुक्तसमाधानाभासमाह सत्र
रतिन् त्वत क्रोष्टुरित्सत्रदं च मध्यम ॥ न्यापेनोभपत्रान्वेति ॥ अभावे पी ति ॥ अपि रनाम्न्यापाणाते नयामक्रो
ष्टुशब्दे विशिष्टस्य न त्वत्वा पे स्पष्ट अरत्वा घण्टं तचिन्त्यमिति मंदोक्तम पास्तं ॥ एवं च प्राचीनाः तैवापंग्रंथः ॥ वस्तुत

त्तदेवमुख्यसमाधानमिति नात्र पक्षे सामर्थ्यांशप्रमामितिबोध्यम् एवं च तद्दते नानुमिकृतेऽपि अंगभङ्गत्वात्तस्ये
नताहृशिष्यग्रहणात् न तत्र तत्त्वत्वप्रात्यात्तस्यापि नित्यत्वसमानमिति परत्वात् तत्प्राप्नोतदावश्यकतेति भावः। न
न्वेवमपि व्यर्थ एवमस्तु तथा रीत्यैव पुनस्तदाप्नेत्येत आह पवेति। अत्रानयोः वार्तिकेलक्ष्ये वानुमतत्त्वेत्वयो
रसंभवेनाऽस्वस्वनिमित्तानंतर्यविघातकृतेन। प्पादितिपुक्तेचैतत्। अत एव वक्ष्यत्तेऽविभाषेति सत्रेएवेत हूचनी
हाहतिरितिखंडनकृतामत्वेसर्वत्र चतुर्थ्यंतपाठः त्वतापातेनाभावस्ये वप्रावल्यात्पक्षेरस्यस्य न पुवस्थेरस
र्थो बाधात्। नापितद्भावपक्षेरस्यर्थे तत्र तत्त्वत्वेविनापीसंगतेरत आह। तत्त्वत्वाभावेति। खंडनकृत्तोस्य
फल्याविफलपात। नेचेति। तदुक्तप्रक्रियामपिनिरा चष्टे। पुनारितित्रिपतिसत्ता मित्यादाविवेतिभावः। वचनेति।
एवं विप्रतिषेधवचनेनस्यर्थे। नित्यत्वंकृभपोस्तुल्यमतमेवा एतेनाप्रियकोऽस्तोरातवारायपाक्षिकतत्त्वस्य
गुपपक एवं विप्रतिषेधरस्यस्य वचनत्वेनतस्यावैयर्थ्यमन्यथापुवत्वेर्वेतद्भावविपाक्षिकतत्त्वेन
परूपंदुर्वारमितिस्त्रीकरोतकमपांस्त। भावितेतिसमाहारस्यनित्यक्लीबत्वादितिभावः। रत्येवेत्येदकारस्वारस्य
नानित्यतत्त्वविषयएवसरतिलभ्यतेतदप्युक्तं पर्वत्रमात्रपदोन्नासर्वविषयत्वेपत्वानुमानात् अन्यथात
दानर्थक्यापतेस्तदुदाहरणासंगत्यापत्तेश्चात आहेत्यपीत्यादि। अंशस्येति। तहूपांशस्यतद्वपदांशस्यचेत्य

३१

१५

र्थः अत एव भाष्ये कृशाक्रोष्टुनेरस्यस्योक्तत्वेपि मलेप्रियक्रोष्टुनेरस्याघेवोक्तः एतेनप्रियक्रोष्टुनेआणापापेतिमा
ष्योदाहृतत्वाद्धितिरभसाभिधानमितित्वाकोक्तमपास्तंवस्तुतोनेदमुक्तं। तथोदाहरणोभगवतोज्ञानस्यैवम
लत्वापत्तेः तच्चाघलेतनुक्तैवानिर्वाहादपुक्तमतआह दिगर्थेति। अभावकल्पनेनेति। अभावस्यैवकल्पनेलपे।
एवेनाज्ञाननिरास अत एव वार्त्तिकसाफल्यं। कृशक्रोष्टुरीरितिव्यावृत्तिस्तुनफलं डक्तलाघवेनतस्यैवाप्राप्ते।
सकृदुक्तास्यस्यान्यत्रेवात्रापिप्रवृत्त्यानदर्थमेववार्त्तिकंमित्यापिनकृशक्रोष्टुनेरतितुतत्वत्वाभावपक्षेसाध्व
तिभावः। नद्रुमपपादयति। भाष्यकृतादृतिनत। चनुष्पतः। अंपभावः। क्लीबेप्रियक्रोष्टुरीतिव्यावृत्तिर्वार्त्तिक
फलंनान्याहसिनुपदमेवोक्तः। तच्चपुंवत्पक्षेऽनुवीतिमेवेतितत्सामर्थ्यात्क्लीबेतस्यानिषेधपुंवत्पक्षेऽनभि
धानात्तदभावएववार्त्तिकसत्त्वंसमतरतितिध्वनयितुंतावन्तर्पर्पेनपावनं। एवंचतदुपमपुं। त्क्तमेवमलाघुत्रे
सर्वनामस्थानेनुपुंवत्वाप्राप्त्यानतथाप्रसंगः एवंचलोकेनपुंसकेवारन्वत्वाभावोऽनभिधानादितिअस्यः वार्त्ति
कस्यन्याय्यत्वेनिः प्रासाद्यमातेपितद्दीपस्यार्थ्योपकार्कत्ववदितिभावः [illegible] हतेतिसाभिप्रायमुदाहृतेसर्थः।
रतातिबोध्यमितिपाठः। सचन्यायहति। एतेनान्यत्रतथानेतिसंचिंतयतरवंरनकृताणामापावधिघसमोयस्मा
देसुघ्नबहुंतित्वानाद्दिष्टादश्च। पूर्वत्वाद्दानामतिदेशोऽतएवेसुक्तेनदपास्तंच। अत्रदोषाभावस्यप्रपंचितत्वात्तए

राम
१५

ते नतस्याशास्त्रीयत्वादृत्तिदेशो दुर्लभः अत एव वपसासावि तिसंगच्छते इतिमान्यो क्लिरपि तथापि तिसपि चित्तं विकारे च
नातिविकारे चेत्स्यस्यर्थः स्वेन कृतो मत्वा त्वां नंप्थ्वनयितुमाह स्त्रागिति प्रकृते च भावितपुंस्कत्वम शास्त्रीयं ननु पुंव
त्वपि न ह्रस्वनिवृत्तिः जात निवृत्तेः क्वाप्यदृष्टत्वात्। अत एव न धातुलोपस्त्रे कू पदान नवृत्तौन लोपे हतो ह्रस्वस्या
दावकारनिवृत्तिमाशंक्यानमितिनिर्वृत्तस्यानिवृत्तिः क्लिपते शास्त्रेणान तु निर्वृत्तस्येति भाष्यसंगच्छते। ह्रस्वस्य सर्वं तु तत्व
दुर्लभमनिर्गतत्वाद्दृतन्न्ना ह्रान्तेनेति पुंवद्भावेनत्यर्थः। तेन ह्रस्वो नपुंसकत्वनिमित्तेरा। लोपादिवत् प्रक्रियायान
प्यासत्वी। क्लिपतेऽन्ते भाष्यं तत्स्वाभाविकपरमिति तेन तद्विरोधस्ति भावः। तेनाभावात्तिदेशादुक्तरासावा। तिदेश
ह्रस्वनिषेधः क्लिपते स च प्रसक्तस्येव नजानत्येति भाष्याद्देस्यस्वतत्रीनरासिद्धयुक्तिसिद्धेचाएवं च ह्रस्वप्राप्तिकालेः
निर्गतत्वात्तदप्राप्तिरेवतात्रिच्यत्सनंतरं तु तात्रिषेधोऽच्चाइत्तिमान्याघुक्तलघुभतसिद्धांततातीतिर्यघपि सुवचा तत्र
वापरनाप्याप्तवकः अप्रयुक्तस्तथापि प्रकारान्तरोगाद् ह्रयत्वान्नेदमुक्तं तदेवाह। नन्विति। क्लीबत्वस्य तेन भावितभा
वितपुंस्कत्वस्य च सत्त्वेपागंतत्वह्रपोपजीवनाशात्कथं तेन नद्द्भावः स्वनिमित्तविघातेः नादिशनाद्दोसाफल्येन
तद्विघातेः प्रवृत्तेरिति निभावः संनिपातपरिभाषायाम् लमाहोपजीव्येति। अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ ननुर्वप्रा
तिपदिकाजेतत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः एतेन नतस्यावेयर्थ्यतत्रजाननिवृत्तेरावश्यकत्वेचेत्पास्तं। अत्र सा क्षा

ननु पूर्व ग्रन्थे भस्समाथधीमयेपि नामेतदर्थः तत्रानुपलंभात् अतएवान्येत्यिति मतांतरे त्वेति नमूले प्रयुक्तं
एवं च नपूर्वापरविरोधोऽतआह। आदीति। तथाचमतांतरत्वेनोक्तदोषाभावेपि दीर्घविषमेतदप्रक्षेतावपि
अत्रानित्यत्वात्तरप्रवृत्तौनमानमिति मतांतरमयुक्तं प्रागुक्तभाष्यादिविरुद्धं त्वमप्यत्रानुसंतथाचने
दं मूलं अनमिति वतस्य। प्रसक्तस्येत्यर्थे तस्य ३ सेरी षि र वं क प छ उपरि तनचतुर्थपंक्तिस्था ज्ञातव्या।

दुपजीव्यस्यैव ग्रहणात्तेनाद्विपाःपुंवदित्यादौनदोषइतिभावः अतएवेत्तसस्यार्थे कथयनत्रापकोपपादनद्वारेण
हृशपमाह नाद्यमिति। अंतरंगत्वमधिकृत्यानुनासिकत्वाकारःप्राप्यपातन्त्वं च प्रमाणांतः सदादीनामरसादिवत्पस
मपूलोः जिवेतिभावः सत्रानत्पालाभमाह। यदंनेति। वोत्यर्थे। एवं हातिहृयतः एवमुक्ताग्रीकोरसनीत्यर्थः।
मान्यवित्ति। अपंभावः नुट् विषयेसानप्रवर्त्तते। प्रणाणामित्यादौनुडूहेतुसंनिपातस्यदीर्घस्याविनाशकत्पक
त्वात् एवं सति सुपि चेत्यदीर्घइतिनयतो नामीतिसुपिचेत्येतन्नित्यत्वाद्वाधते। एवं चयथाश्रालभवत्येवं प
वप्रावेनद्वरविनित्यतावापिकापीयोसानप्रवर्त्तते। नित्यत्वादिति। सापिसुपिचेतिएवं च पर्वापरविरोधस्तस्यप्रतिपा
अप्रवृत्तिस्तर्हि रहनपुंवदितिपर्वेयेथासंगतिरिपदितदंगीकारस्तर्हि अंतत्वासंगतिरित्तिसेयमुभयतःपाशारज्जुरि
तिसर्वथातन्मतमयुक्तमितिभावः। रसनेतानपुंसकलिंगाः। ननुधुद्दुर्लभः अस्मीत्यत्रपदस्येत्यनुवृत्त्यासीत्यस्य
नद्विरोधणत्वेनसप्तमीनिर्देशत्वेन चपस्मिन्विधिरितिप्रवृत्त्यासादेःपदस्यैवतद्विधानादत आह। सत्तातिरभया
सप्तम्यंतत्वेएवतत्प्रवृत्तिः वलादेरितित्र्यादिग्रहणात्तस्याश्चअधिकारस्तत्वयएव। चितरत्निभावः एकवाक्यतास
स्यात्। अत्रसेति। व्याकरणस्येत्यर्थः। गृह्यतांकथाणंतुएके रसंनमिन्नवाक्यमिति श्रमनिवारणायपनुर्वदनकृत
चत्वाःसिध्याच्चयोद्वितीयारसस्याप्रवृत्तिरुक्ता कामूलेडहःस्येसत्रोक्तहेनोऽरितितत्र। तत्रैवसमाहितत्वात्परोप

१६

३

राम
१६

वार्णितस्य साधारण्यात्वाद्भ्रान्तिशृङ्गारस्य चापहांतमात्रविषयत्वाल्लोकविषयत्वाच्चकम्पमुपष्टंभकता। अत एव मुग्धाय

षष्ठरस्याहिमवदाऽत्रसंगतिरितितत्तरवंऽपतीहमचर्व्वभाजमिति। चर्व्वमात्रसाध्यत्वरूपकभिन्नमित्यर्थः। अत एवाग्रेतस्यान

द्भाव एव प्रतिपादयिष्यतीति नन्वेवं पहांतभाजमित्यनयोस्तु पौर्यकरणमानाभावो। तत्राह। तथा चेतीति। अस्यार्थ

स्यऽर्थः यस्य एतेन प्रसुक्तमिति प्राकृत्स्वपष्ठरस्याहिवत्तद्धिती यादृशो लौकिकोदाहरणो वक्तुं न शक्यते रति भावः। वैदि

कोदाहरणासाध्यतरस्यापि। वक्तुमशक्यमित्याह। तथा चेति। तिमाम्योक्त्या व्याख्यानमपास्तं। अक्षरमर्यादातो ऽलामात्। सं

भवतीत्याद्रिमापच्छत्राप्रायः प्रकृतं पवन्नपवैग्य्याविरोधमुद्भावति। अत एव तितरप्राप्येतिजन्त्रात्वाप्राप्त्येत्यर्थः तथा

चापत्वत्वात्त्रचर्व्व चर्व्वस्यापीसपि। त्रपोजः तेन चयो द्वितीयार्थ इति दृष्ट्याऽसिद्धत्वसमुच्चयः एवं न अचर्व्वभाजमिति पथा

श्रुतमेव साधुपघपिप्राचोक्तं सहित्यप्रयोगात्राप्येन सुपोऽत्रं तथापि धुऽभावपक्षे एकारठपुनरुपोच्चारणानठटामित्यत्रठामा

मिसन्नुत्तेश्च न तथा शयोऽर्वचरमेभाव ररसंवेश्य लाशय वर्णनमात्रं एतत्त्वमधस्तान्न प्रतिपादितं तर ध्वनयन्त्रारोहति

भावरतिएतेन सर्वटाकाग्रप्यमनूघतन्त्रास्वायत्तेशब्दयोगे किमित्यवाच कंप्रपुत्रमहरतिन्यायपेनानिबीजलक्षणा

पंगोरवातापर्जन्यपवक्षक्षणाप्रवृत्ता चर्व्वभाकृत्वाच्चातस्मादयमर्थः एके पौष्करसा घन्ये अपहांतेतिपष्पाभ्

नमेवा तन्मंतेदुगाद्दीनां पहांतत्वान्न द्वितीयः पौष्करसा हिमते न साधारणात्वासमवस्येव अत एव केरत्यपह्वित्येतच्च

१७

त्यपाचेतिमूलेसंमातेस्तुचपः शरिहितीपिएवनत्वपदांतत्वेरतिमंदोक्तमपास्तापजेन्यवल्लक्षणाप्रवृत्तावपिप्रागुक्ते
ात्याः दोषाच्चापौष्करसाघन्यरस्यपैमानाभावाच्चाएकेरस्यस्यविकल्पबोधकत्वेनारूप्यबोधकत्वाच्च। अपदांते
त्यादात्यादिमूलासंगतेष्वेति हिकूननूपरेशेरतिपरममूले। निर्मूलेनच धातुपदसामर्थ्यात्तद्ज्ञाभः धातुप्रकृतिकप
र्ते. क्विबंतात्तदामलिडाहिप्रातिपदिकव्यावृत्त्यासाफल्यादत आह। धातोरित्येति। प्राचीनाहरदत्तप्रकाशकृदादयस्ता
ऽमपत्रक्रमेणहितुनाह। धातोरित्यादिसिध्यतीत्यतेनः हियतः अस्याग्रेप्यनुवृत्तिः रस्यार्थेनरस्यार्थकेन। पूर्वत्रेदं। विशेषणा
एवमत्रेपि नसंगृह्यतेति। प्रयोगस्यधातावोपदेशकत्वे धातुपाठपठितसजातीयत्वतच्चपघप्प धोगात्पत्रसपु
नो धुगास्य त्रैवास्तिक्यजंतप्रकृतिकाक्विबंतेदामलिडित्यत्रनास्तित्याप्यऽगमेनहादित्वविघातः। न च्चाविशेषणा
नोपलक्षणामानाभावात्। नन्वधोगित्यत्रतादृशोधातुर्द्रुहितिद्रुहितिवाः आभेदादित्वमप्यास्तिप्रसेकोपदेशोक्तत्वा
स्या पमाव त्रपयदृणमारातिन्पापेन धातुत्वमस्तीतित्रपैताहिरादित्वमपितन एवस्वचमितिकथमेतादृति चेन्न आघा
नसपामवस्यापंसर्वेसत्वेपिपत्वाप्राप्तेअनंतरसस्यतयोसत्वेपितेनदादित्वविघातात् दृप्रासेष्वअनर्थकत्वेनाक्रिप
वाच कत्वेनतदातस्या धातुत्वाच्चंद्दितापेनयोः सत्वेपिदादित्वाभावात अनागमकानांसागमकारतिपदस्यानिव
त्रेणास्पाग तार्थ्येत्वबांकाःसमाधानपराकरणामण्यादत्विधावस्याअप्यप्रवृत्ते अप्यथावहूपघवापत्तेष्वेरतिभावः धातो

राम
१७

रीसा वृत्तिमात्रं दूषणं न त्वग्रिमसिति अत्र वशिष्टं मूलं वक्ष्यमाणगौरवदोषनिवारणाय स्वरीत्या योजयति उपदेश इति। अ
नेन बहुव्रीहिसूत्रं न सूचितः। उपदेशे कालिकद्वारा हि त्वं वर्तते धातोः इति वाच्यार्थ इति भावः। तथा सति परमम् लासंगति
निराचष्टे। उपदेश इति। एवं वृत्तिग्रंथोपि संगत एव। ननु नावाच्यार्थत्यागे निर्बीजत्वरूपाह। चिरकालार्थे ध्वनित। ननु
मूलस्य यथाश्रुतार्थकत्वेन परमम् लोक्तो वाच्यार्थ एवास्त्वित्यत आह। वाच्यार्थत्वे रति। सत्त्वम्पात दंतेन। अपि
रावृत्तिलक्षणः समुच्चायकः। नन्वेवं परमम् लेधातोः साधेकः प्रसंगो रत्नैनैवदामलि[illegible]दिवा वृत्तिसिद्धेरत आह धातोः पर
स्पेति। एवेनावृत्तिदाहिपरत्वावृत्तिः तथा च कस्या। औपदेशिकत्ववदर्थकस्यानतमुल्लोक्तार्थकस्यांऽकदोषा प
तेरिति भावः। अपि मूलोक्तप्रकारादिसमुच्चायकः [illegible] निरन्यतरापरिहाररूपा मूले कोमुधतुना [illegible] सूचितानस्य
[illegible]णापामानाभावः अत्र सत्रेऽस्त्र वा चानिताथ्यात किंच तपासस्यापि औपदेशिकत्वस्य धानुत्व एवान्वयः स्यात्तथा च
नवंधग्रहस्य सुकरत्वान्न तहि दाहित्वनिष्ठमौपदेशिकत्वं कासंबंधित्वेन प्रसिद्धं किंच साक्षात्संबंधरूप एव लक्षणा निय ५
मकः अतएव धातोरिसा वृत्तिपक्षे नत्येवार्थः स्यादिति सानपुंके सरूम[illegible]उक्तार्थस्य भाष्यध्वनितत्वमाहातएवेति दादि
परत्व[illegible]त्वार्थाणि कादेव सर्थः ततो धातोरीतीति धातोरिति तात्पर्यं न [illegible] से दुहेर्दत्वानापत्तिः वा दुहे संनेन ग्रन्थाल
घत्वस्यैव विधानात्। तथा च भाष्यमयुक्तमेवात आह दुहेश्चेति। तु दौ लक्षणापेसमुच्चयार्थकवा शब्देन दस्य

अथ तात्पर्यानुपपत्त्या प्रकृते तथैव स्वीक्रियतामिति चेन्न तर्हि दादिपदस्यैव लक्षणा उक्ता।
भाष्यविरोधोप्येवं सति नेति तदेतत्त्वनपरं २

१२

समुच्चय अपि न घञ्लक्षसमुच्चयः अनवृत्त्या च तन्नामरन्ति भावः। तदाशयं भाष्याणयः ध्वनितत्वं तत्राद्यपक्षे घञपि
नुमंत्यपक्षे ऽर्थमाह। तत्रेति। अंत्यपक्षे तु त्वर्थः। फलांतराभावेनेति। अदादिभ्या वृत्तिरूपफलाभावेनेत्यर्थः। अपि द
त्वेन दादिभिन्नविषये लुकस्यैव प्रवृत्तत्वादिति भावः। ततः अनुवृत्तदादित्तिपदानन्वत्रसामर्थ्यात्तथार्थसम
[illegible]पिपूर्वत्रनादादिभ्यानुवृत्त्यासाफल्यादेव च पादालित्त्सादेवक्ष्यमाणवैयधिकरण्यान्वयपोघला भाववत्त्व
मपि नस्यादादेरति निषेधादत आह। यथेति। चस्त्वर्थे। एवं तत ल्युक्षकं ऽभयत्र तथार्थकरणाफलमाह। तएवेति

६

धातुत्वसंपत्तये आह नामेति। नचैवमपि नदामलिह्योमावृत्ति ऽदेशोपदेशयोग्संकार्णत्वेनोपदेशिकदादि
त्वस्य धातुत्वस्य च सत्वान सति वा आदादिपदानुवृत्तिसामर्थ्यादत्र तयोर्भेदस्यैवांगीकारादिति भावः। प्रक
तमाहैवं चेति। नत्र तयोः सिद्धो चेत्यर्थः। नदकेति तत्पक्षे केत्यर्थः। ऽचिनेति। अन्यथा फलभेदेनपक्ष
भेदस्यैवासांगत्यापत्तेरिति भावः। नन्वेवं मैलादेः स्युक्तिरव्यसंगता ऽत आह। दत्येति। तस्यैवेति। एवेनादा
लक्षणाघनाश्रयत्वोनत्तानलाघवं सूचितं दामालिड्गहे[illegible]पदेशाभावादेवनेति भावः। गोरवेति पद
गोरवेत्यर्थः। तानादिगोरवात्पद गोरवगरीयस्त्वस्यप ऽतिसत्र भाष्यादौ ध्वनितत्वादिति भावः। ननु एवं
धानुपदकृर्थमत आह। धातोरितीतिद्वा ऽसारेर्भेषूभावलक्ष्यत्वेण सत्ये [illegible] पर्यस्यादेशमा[illegible]पे

सी ति

राम
१२

३८

रात्तिप्राप्ते तु तत्रमध्यमावक्रावृत्तपेरस्य र्पः अादिना मुद्रिस्याहिसंग्रहः द्वन्द्वेत्यादेरो कीत्त्व दूषणंत्वाभ्ये
न्तद्वयपवत्वस्यद्वेसत्वाद्वितिभावः एतेनाद्विग्रहणात्तवृत्यो क्तौ र्थेला भधातुपदं सु सज मित्यपास्तं। समासे कदेशस्या
वृत्तेः क्लीब त्वाच्चाएवं चस्यच्छार्थेतद्धि हेव कृतद्दामलिङादि प्रातिपदिकानां तत्पदेशाभावादेव आवृत्तिः अोपदेशि
क भाष्या गोकपो टोपदेशे कस्य ग्रहणामिति परिभाषानुतत्रतत्रोपदेशपदं कृत्स्नत्वविरोधेन तरप्तमपो घेऽत्वस
तस्येत्यादि सत्रस्थ भाष्यविरोधेन चा प्रामाणीकोतिस्पष्टमन्यत्र। स्पर्थे इतासत्सप्तमी निमित्तत्वसूचिका। इद
। अयोगीति आदिरूप। ननु सएवाभ्यो दुर्वचः संभवतीति प्यापविरोधादत आह। वेयधीति। लक्ष्यानुरोधेनेतस्मा
पानाश्रयणात् स्यनत्रावश्यकत्वे नार्थाधिकाणानुरोधादिहापि तदावश्यकमिति भावः। चस्त्वर्थे। नन्वेवंदोग्धेतिनस्या
द्दत आह। दोग्धेति। तत्र अस्यार्थस्य प्रसङ्गात्तं त्वंध्वनयति स्मेत्याह नुरुक्तं नकृत्वा करकृदास्यः दूमालिगत्येवहप
त सप्त आवृत्तौ मानभावात्रहादन्तादीनां भाष्यविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वात्। अवयवषष्ठ्या एव्या सिंपरिहारपरभा
ष्याद्धेदाप्तेश्च न रुक्तेवस्य मानाभाष्ये उपस्थितत्वाद्वस्येवान्यपदार्थत्व स्याभपत्रलाभेनदात्परस्य हस्य घोभ
वतीत्यर्थ लाभेपि नानाव्यवधानस्यापि नदोग्धेत्यादावेव व्यवधानप्राप्तिर्नदामलिज्गादाविति तत्र भाष्यरीत्याढत्वनिवा
धानचाद्दपहंत्यर्थे रूपापत्तिः एवं चन्नत्सो भाष्य विरोध इति चेन्न। अदादेरित्यत्र बहुव्रीहि घाटितनत्र तत्पुरुषो

१८

पमसमर्थसमासरान्तेकैयटोक्तासमानाधिकरणाबहुव्रीहेरिदंपूर्वहकारस्येत्पर्पलाभेननिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थि
तोनदपवारंभतयेननेतिन्यायस्यसुतरामप्राप्तेः।वस्तुतो।नुदृत्तहापेक्षया धातोरितिषष्ठ्युपस्थापितावयवसंबं
न्धपदार्थत्वपुरस्के।भाष्योक्तस्यपक्षस्याघसत्रेसामर्थ्यादुदृत्तस्यनेनहानोवयवमुपस्थाप्यभ्रुतत्वेपिहस्तस्यराद्ि
त्वपबाधातानन्यायस्यनिरस्तत्वात।एवंचहोतस्यदादेर्ढत्वंनेतिभाष्यार्थेपर्यवसन्नेदामलिडितिढत्वंदग्धत्वामा
वावाकपमितिनिराष्यंता।ततश्चभाष्यस्यपक्षद्वयेकरूप्यार्थमाघपक्षेप्युक्तरीत्या वपवस्यैवान्यपदार्थत्व
निर्बाधं।एतेनादिपदंव्यर्थमित्यपास्तं।किंचदरत्वस्येतिमारव्यानेऽन्तरसत्रस्योभयत्रविभाषात्वंकैयटाघुक्तं

आयतिहत्सणा
नस्येदोजमाहुकि
वेति

स्मात्कुप्पेतकिंचददहिनोतानितिदहहिततमाचक्षाततोहासारस्यापिहस्यसत्वेनदधगितीष्यतेतन्मतेदघ्रितिस्यान
स्नतएववृत्तिकृता।ध्याहितंभाष्यपक्षमुपन्यस्यजघन्यावृत्तिपक्षोऽपन्यस्तरति।तत्रश्रीवृत्तेर्मेहप्रयोजनकत्व
स्यतत्रांष्येभाष्यमानकत्वस्यचप्रागुक्तत्वात।तन्भाष्यांशस्यवक्ष्यमाणत्वेनतदनुक्तेराश्चातथाकैयटोक्तिद्वयस्या
प्यभावाच्चदस्यहानदपवत्वेनवहुव्रीहिणातथार्थस्यऽवचत्वाच्चअन्यथानववस्तुतास्थितिमताविरोधापत्तेश्चदधारिम
स्यदामलिट्स्समकक्षत्वेनानुपन्यसनीयत्वाच्चातदध्वनयन्नाह।नचप्रागुक्तेताघत्वस्यासिद्धत्वाहस्यादिनिव
त्तामित्यंतेत्यर्थः।अर्थमितिअतिव्याप्तिवारणायावत्पकदादिपदलक्षणापेवनिर्वाहात।तथाचशंकापारावानुर

राम
१८

येनसमाधेःसुतरामुपयुक्तइतिभावः॥ अज्ञानतत्स्यस्यशंकायामिसत्रान्वयः॥ नन्वेवंशकापोजनेष्पुत्तरेनैव
वाच्यमावश्यकत्वादतआहूतोनेए काचोवशिन्नासर्पः ननुलेशतोप्येतद्देवकत्वाभावेनात्रैतीयस्यात्रानुपयोगइथ
सगतिसंगतिश्चत्रुग्रपयोयत आहरादिपदेति॥ लक्षणायां॥ अंग॥ रूपमारणायामितिशेषः दर्शयितुंचेतिपाठः चदर्श
यितुमितिपाठेचोभिन्नक्रमः तथोक्तेऽपि तितउपेक्ष्यवैयधिकरण्योक्तेरित्यर्थः॥ तथाचनभाष्यविरोधइतितेषामुक्ति (तत्स्वपातासर्णा)
युक्तैवेतिभावः॥ ननुतथोत्साऽधोगित्पत्रलक्षणासाधारणफलत्वाभावेवोध्योपितद्वेदामालिङ्ग्यलक्षणायाः
अवश्यकत्वंतरान्ततन्तपापादेसिध्यतीतिदाहैरानिवर्त्तनइतियथाश्रयस्तत्रतत्साधारणफलत्वस्याव्यवितुंकुतोन
प्रकाशितोपधाभिमतोभवेदतआहान्तएवेति॥ साधारणफलत्वसत्वादेवेत्यर्थः॥ ऽत्रैवसस्य ध्वनितमितसत्रान्वयः
अनावश्यपेति॥ लक्षणायैव निर्वाहादिति॥ अस्मपाठधोगित्सादेषत्वप्रवृत्तिरूपफलानतरासिद्धेरेवसत्रैतस्यावश्य
कत्वेनोत्तरत्वतदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्बीजतापत्तिस्तथाचतेनापिदाहेतुरिसस्योक्रार्थकत्वस्य चिन्तमितित
थाश्यःप्रकाशितप्रायइतिभावः॥ इत्यलमिति॥ तदर्थस्तुदाहेतुरिनिवर्त्तनइतिभाष्यस्थानोक्ताशयः अग्रिमग्रंथानां
दुर्योजत्वापत्तेः किंतुरस्य असिद्धत्वेनाशंकापवादत्वेनसमाधानाथवेत्यापुक्तं भाष्येतयोः पक्षयोः परंभेदः
पूर्वमासिद्धत्वमात्रकृतमन्वा दत्वान्यानिषेधप्रकोत्तरांकासमाधानेष्वासिद्धत्वंनिषेधप्रसक्त्या विपरीतमपवादक

आसिद्धत्वमिति। घत्वस्येदानीं पूर्वत्वात् परत्वेऽस्मात् विपरीतमिति। पूर्वपक्षे अपवादता इदानीं तु लत्वे तदपि न स्यात्। तस्यापि
सामान्यप्रवादतो निषेधद्वारेति। तदपि न। वस्तुतः प्रातिपदिके लत्वविषयत्वेऽपि घत्वविषयत्वात् तस्य लत्वस्यासिद्धत्वे
न तद्विषये तत्प्रसक्त्यैव न तत्प्राप्तेरेवाभावाच्च। अतोऽपवादकल्पनमेकदेशस्य द्वादवादकल्पनं तत्सदृशत्वमिति सर्वं।

१०

स्यापवादत्वेन समाहितमूलं न त्वासिद्धत्वास्य बाधप्रतियोगं तदुपस्थानादेतत्सूत्रारंभ आवश्यक इति विकल्पोऽस्तु शुद्धस्याप्राकरणवाप
स्ये वप्रकृतत्वेनोत्सर्गापवादयोर्विकल्पायोगात् त्वादुहेत्वन्तरदुर्ग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च तस्मादेतदसिद्धत्वाद्धत्वे एतदानर्थक्याप
त्तिरिति तदपवादत्वमसंयुक्तमिदानीं तु मतं भवतामसिद्धत्वस्यैवाभाव प्रतिपादयतेरति तथाहि ह्रोढ इत्यादौ शुक्तिमात्रेण
वकार्यद्व्याश्रयकेनाऽपवादत्वान्यानिषेधप्रकारोऽगांशकासमाधानेऽप्यसिद्धत्वनिषेधद्वारा विपरीतमपवादकल्पनं स
र्वथा सतं न निरस्तमिति स्वीकृतमेव नाम धातुलिङ्गापत्यमाघमावश्यकं चेति न पूर्ववाक्यसमीधितेऽवैलक्षण्यपम
ड्न्तास्तत्रैव दोहात्यनुवृत्तिकृता तथा च मित्रविषयत्वानवतानतत्कल्पत्वं नवा। सिद्धत्वमिति तत्तो वैलक्षण्यमुक्तमेव
पद्गृहीताकापालप्यो त्विमात्रेण समाधानेऽप्यग्रे यथान्यासीयएवार्थोनार्थो तरमिदानामिति स्पष्टं बोधनापदाहारतिव
ते तिनेनिनानवृत्तमिसंज्ञाया ह्यपूर्वस्तत्रेदादेशस्तत्र च बहुव्रीहिस्तन्नञ्समासात्षष्ठी उत कर्मधारयप्युतनञ्समासात्स्पषमा आ
पिपातिक्षं बाधकरणो बहुव्रीहिरूतसमानाधिकरणः। नत्रनाध्याघःगमकाभावात् आदिपदस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च। अ
धीत्येदादेशेतिकस्यापविवेदोघणां नयानोस्तस्यासत्त्वात् न पदस्य मूलघटितवाक्येन तत्संबंधात्। गुहादेर्धातोस्तु कारणे अभेद
विवक्षायां तदुद्भवतासापत्तेश्च सकचुनस्थानपदेन कृतसंबंधत्वाच्च आदेशानामानाभावाच्च नापि हूस्य इत्यस्य हान्वपवत्त
न आदिपदस्यावयववाचित्वात् तथा च कर्मधारये आदिमत्वदास्यादिसहस्य ठत्वं नेत्यपर्यवसितम्। एवं हि दोषधाधु

अनेन ढ्रादिरिति वर्णं तादिप्रवृत्तेरः

अनेनोंसंख्याता वश्यकता सूचिता ५

२४

राम
१०

५२

गित्वादीषूपसिद्धत्ववपि ङनत्स्यायेनदृश्यपि धागिसादौ नामसिद्धिः अघोगिसादौ ठत्वापत्तिश्च नचैवमौदिपदस्यापि दृगघुञ्
घोगिसाद्यावाग्निहृकत्वेनसापत्स्यत दृधगिसाद्यप्रसाधनेनसापत्स्या च्च अतो भगवतापदस्त्रेविवर्धत्रीहिणधातोः व
विशेषणमितिमितिमत्वविपर्तुतयोक्तंयद्वा अदादेरितिलाघवात्समर्थत्वेऽसिद्धत्वं तदाभिन्नत्वसत्त्वादेरसिद्धत्वमित्यर्थ
रामधेसादीनां सर्वेषमसिद्धप्रपत्तिर्नेचोत्तरसूत्रानर्थक्यं तथाहि सनिनिकसाषतिरेतः प्रसज्य प्रतिषेधस्तन पर्युदासः तस्मि
चापि नतथोक्तं नदादिदादि नानत्रोऽसंबंधात्केवलस्यान दृतिसुलभेतिनदा कृतं यद्वा अदादेरिति च्छेदस्तस्य वाग्रेऽन्वयः
ट्त्व घत्वयोस्तत्त्वविषयकत्वेन विकल्पापत्तितो भगवतातथोक्तमिति। नचैवमेवाशप कल्पने किं विनिगमकमिति वा
च्यं अग्रेऽबहुघुग्रथेषुदृर्यो जनापेक्षणाऽत्र एकत्रैवतथाशप कल्पनेलाघवात् एवं चभिन्नविषयत्वौ ~~...~~ — दि ६
~~पत्वस्याभिद्धत्वेनतद्धिपदेतस्य~~ ...नेनासतेत्वाभावाचे ~~अनो...~~ नाद कल्पत्वेऽनैकत्रैवस्य दृदृप्यवादकत्वेन
~~नमहात्वमित्यस्य~~ प्रतिपादकमिदमितिनतथार्थो तद्व्याख्या भाष्याभिमतः तथाचदामलिड्गादिप्रातिपदिकाना
मनभिधानमेवभाष्याभिमतं अन्यथाऽऽघपक्षेनामधातुप्रातिपदिकभेदेनदामलिक्दामलिडितिरूपद्वय
स्यापत्ताएवंनभेदेनकृताऽऽस्याहिरूपद्वयस्येवप्राप्तेर्यापक्षेनामधातोर्दामलिडितिप्रातिपदिकस्यापि अ
दादेरितिनिबेधाद्वत्वाभावात् जश्त्वेनतथैवेतिफलभेदापत्तेः एतदर्थमेवाद्यवेतिपक्षेऽस्तिं किंचान्यत्रोऽन्यथा

२१

त्वस्यावयवकत्वोक्तावव्याप्तेस्तदवयवकत्वस्य बहुषु सत्त्वे बहुत्वेनैकहानावयवकत्वकल्पनमयुक्तम् किंचतथाभिमतत्वेव
देनतथा भाष्यकृतयतोनोक्तमतोनाभिमतं विंध्याधोक्तसिद्धये वैयधिकरण्यमेवोक्तं तत्सहावयवकत्वाध्वनपितेनास्यैकत्वा
वयवकत्वमपि तन्न तत्रापीसाहसाच्चावयवमवयवयोगाघष्ठा । वित्तेयानरार्थेतिसाधष्ठा अवयवयोगा । वयमुक्तार्थाचे

३+ र्थः

वित्तेयाचार्थहार्थेरसेः तत्रेह फलस्योक्तत्वात्तत्राह किंप्रयोजनमिति । तत्रयतिएकाचर मिरहायिपथास्यातग इवितिएव
मुभयत्रावैरूपकत्वेऽन्यत्र अनर्थवप्रकृतेपुनः रोकतेयाहितथाषष्ठी दोषेधेयादोनप्राप्तोनोतिसमाधत्ते एषोपातिय

न

घुक्तेऽप्रत्यर्थाभिमतभवत्ताईयघवयवयोगोवादिप्रथासंगतिरेवसातत्रोकापाअज्ञानतोयोजनेपिसिद्धांतेनतथा
रायस्यप्रकाशपत्वेनैषोपीसाधसंगतिरेवतथाचभाष्यस्योक्तएवार्थेनभंक्तरातिदाद्देरित्यनुक्तनेस्तथाशयकल्पने

व

तदसंगतिरेवेतिमदुक्ताशयकल्पनैवोचिता अत्रार्थेधातुपदमपिलिंगा अन्यथाभवत्वाक्षिप्तार्थेनैवाधातुत्वा
वृत्तिसिध्यातदानर्थक्यापत्तेः उक्तार्थत्वेयाह किं चित्रयोरिति न्यायेनेह कारणस्यसफलत्वोच्चितेनेहतदभावात्तए
वंचमत्वपरमम्लेवृत्तिहररत्नप्रकाशरवेऽनकेद्दताकारदं प्राप्यप्रश्नचिंत्यमेव ।ऽघोतशेरवादयस्तुप्रागनुरोधि
मात्यानुरोधेन । एतेनयन्मंदेनोक्तंमूलोक्तार्थो भाष्यानुक्तत्वान्निर्मूलःप्रत्युततरनभिमतश्च । उक्तभाष्यविरोधा
त् । नचभाष्ये अघेसिद्धांतेऽस्माद्यातिव्याप्तिशंकानकृतात्हिताये माप्तिमात्रमाशंक्यतथासमाहितं । एवंचो

एम
२१

(54)

उक्षणादिक

मयत्राद्दोषापत्तेर्दोषश्रवकमितितस्यतदर्थमिमनत्वमितिवाच्यं अधिकरणत्वेनैवसर्वसामंजस्यात् तथाहि दामलिप्तादेर्दोषा
णांवपदेशाहि तेषांमरत्तिननतद्दोषोपहरतिनातिव्याप्तिः अधोगात्रपधात्वपचोदोहि तितद्दोषोपहरतिनात्मा निर्लेपं वमल
त भाष्ययोजने आद्यपक्षेपितयोर्निरासः नव्योक्तौ तु न अश्रुतानतस्यकेति वैयधिकरण्यापत्तौ तदार्थत्वमेवानच क्लेशानात्र
मेतरतितदपास्तं तद्दोशापस्योक्तत्वात् दामलिप्तादेर्वारणप्रकारेण धुगित्यादावपि तद्भावापत्तेश्च तत्रापि द्रुतस व
यहणासंभवात् वैषम्ये बीजाभावाच्च अर्थवत्परिभाषया वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेश्च एवमपि अपदेशिवद्भावेन दुर्वारत्वाच्च।
तदेति निवर्त्तत इति भाष्यस्य योजनेनम् कृतेस्यस्य साहसिकत्वाच्चान व्योक्तौ पक्षद्वये पदोद्देशेन तयोक्तेरांश्यप्रसक्ति
त्वाच्चापरमार्थतो भाष्यन्याशयवर्णान्द्दादामलिप्तादेर्नामनभिधानस्योक्तत्वेन दोषलेशस्याप्यभावाच्चेतपलम्भि
हृतामितीतिप्रतीकपाठः तस्यामादिकमितीत्यपाठः मूलेन पौनरुक्त्यापत्तेः पद्मग्रामादिकत्वे मूलोक्तदोषाणां मध्ये एद
मेव निष्कृष्टं दूषणमिति ध्वननाय नव्यप्रतीकं ध्वनात्तथाव्याख्यातम् लेखकपौत्रेण प्रक्रियाकृत्सौत्रेणप्रसादकृता वेडन
कदुत्तयुक्तिं खण्डयति एतेनेति। अनुवृत्तं च षष्ठ्या विपरिणामस्येतरस्यापि बोध्यं पदांतए वेत्येवेन एतेनो निरासोनंतुस ध्यो
रितिबोध्यं सेतस्यात्वितिपाठः एतेनेत्यस्यार्थमाहत्वादित्वेति वस्तुतस्तस्याभावादाह कल्पेनेति आदिनान्वयव्यवेषय
वाक्यभेदेनियमपरिग्रहः अतएव दुर्वचनं तन्वेवमपि संभवमात्रेणोतदुक्तमिति प्रकाशोक्तप्रत्याख्यानोपि ग्रंथः सुपो

४५

२२

एवंतर्ह्याहतस्मादिति।धातोरित्यस्यतत्रासंबंधादितिभावः।एतेनात्रधात्वनुवृत्त्यावैयर्थ्यिकाणान्वयेनफलंश्रुतेनैवमि
र्वाहादित्यिर्भ्रांतोक्रमपास्तं।द्विगितितदर्थंसुधातोस्तस्यभयस्यात्प्रलिंसककोध्वंशब्दे पदांतेचप्रातिपदिकसंज्ञस्यतु
तस्यधातोःपत्रप्रातिपदिकत्वेसतिधातुत्वेनत्रपदांतेतुश्रार्थे तेनपदांतेप्रातिपदिकसंज्ञस्यचशब्दात्केवलस्यापिध
तोःस्यादितिनुपदांतत्वस्यानुवृत्त्यर्थंदर्शितंअन्यथातत्संबद्धस्यतस्याप्यनन्वयस्यापत्तितच्चोपजकंसध्वोर्विशेष
णानस्वतंत्रमितिपथ्यपिप्रकाशोक्तरीत्यानातिव्याप्तिस्तथापिनिर्मलत्वनिष्फलत्वेस्तःएवंनचतर्ह्याद्विनिर्ग्रंथानत
णानतपाठपुच्छः।कृतएवेतिवाच्यं।अन्वयवैयर्थ्यादेःप्राचोक्तस्यमूलानुरूपितस्यप्रकाशोक्तपक्षाद्दूरोपितदभ्यापप्रदर्शकस्य
त्वेनकृद्क्तस्यवस्तुतोसत्वेनकल्प्यस्यातिलाघवेनतयोरनुवृत्त्याएवेतिनन्वेवंभष्यभाष्येपिनस्पष्टं अत आह। भाष्येति।भा
ष्यादेति।लणसूत्रे इतिभावः।अनित्यत्वाततत्कल्पनात।अनकृत्वादिति।नदृष्टत्वानितिलाघ्येस्यपिबोध्यं।एतेनानु
क्तेत्वस्योभयत्रानुत्पादेहादिरित्यत्रोपदेशइतिस्वीकारः परिभाषायास्तुसामान्यसूत्रबीजाभावइतिदोक्तमपास्तं।वस्तु
तोतस्याप्यनाश्रयणात्।चांवेवि आपा।अह्। इष्टापत्तिथावाडुहाहानामितिसूत्रमित्यर्थः।न्यापक्षरूपंप्रदर्श्यात्रपो ज
यति।अस्येत्यस्य।हिनामाष्योप्रकृतसूत्रे।तथातेनप्रकरणेणाप्रकृतेपि।रुपराणइतिसंज्ञासूत्रेपि।अस्यचेत्सर्थंदस्त्रा
न्वयः।वर्णसंज्ञापक्षेविधा।वद्धेषाद्येतिशेषः।नन्वेवमद्धहितानामित्यादौतस्योत्तमेकवचनेः।संप्रसारणात्वापसारे

मं॰पा

राम
२२

46

लस्त्ति दीर्घापत्तिः इष्टापत्तिस्तु नवाक्यार्थः संज्ञी भाष्योक्तपक्षांतरे दोर्लभ्यानानचपयासख्यसंबंधात् दोषः क्लृप्तक
सूत्रे लकारोपदेशः किमर्थं रस्यादि भाष्यविरोधात् किंच ऋघ इत्यादावर्णात् ऋत्वा ऋधनुर्णात्₍~~[illegible]~~₎ रस्यादेः पर्वरूपा
पत्तेः समानांगग्रहणां तु प्रसारणम्यात मेव भाष्ये इति स्पष्टमन्यत्रात आह संप्रसारणा शब्देन जातस्येति । अपभावः अदेश
षु पणार गित्येव सिद्धे संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्राघः अपरो नतम्ता वितपक्षो अपराभत्र पक्षे पक्षांतरो नुवादे संप्रस
रणास्य स्तादौ संप्रसारणाजातस्य संप्रसारणाग्रहणेन ग्रहणामिसुक्तं भाष्ये इति तदेकवाक्यत्वौचित्यात अत एव पक्ष्ये पश्म
मफलता अत्र पक्षे तत्र स्थले दोषपरिहारो चनोक्तो भाष्ये इति फलीत रमाहू तेन दिवउत इति तस्यायामर्थः तर्थीलेन
दीर्घः स्यात् । न च नपरत्व सामर्थ्यो न दीर्घ इति कैयटप्रकाशकौ स्तुमरत्नाकरादै अयुक्तं पुक्तो तस्य भाष्यमानो प्रकारः इति प
रिभाषा ज्ञापकत्वस्य तिस्थलि मिसत्र भाष्ये उक्तत्वात् दीर्घस्य बहिरंगत्वपातेन माव तेरह क्त्वात्वाच्च । अत एव तत्र तपरहिता
तपरत्वेन सामर्थ्यादसिद्धत्वं वाधित्वा चिकीर्षती त्यादौ हलिचेति दीर्घस्य न त्रायते तिनां त्रिभिन्नदीर्घस्तु गुणर्धतालादो म
फलः घ चरस्यादौ चावति दीर्घ सिद्धि श्चेतिभावः एतेनैकोगुणेत्यत्रैवात्र तपराश्रयणे मानाभाव इति तत्राघा अपरागे
रवात्तनपात्वेन दिवउतस्तत्वे दोषाच्च भाष्यविरोधाच्च तत्राहपक्षद्वये न्यतरत्रदोषपरिहारः कृतो न भवत्त्युक्तमुक्त
मवतां अत्रेमे बाजन्तु पक्षां तताप प्रागुक्तं भाष्यं न हि तदिध्यापकेन न भवेदुक्तं संगच्छते तिमंदाः क्रमपाप्ततां प्रागुक्तं तदाशया

विध्यनुवादान्यतरत्र

१३

ग्रहणेनतवैवव्याप्तंतत्तमत्वात्संप्रसारणमात्रेणफलितत्वेपिप्रकाशेकृतंग्रहणंसंभवेति।यद्यपिविश्वौहस्त्वादौदी
र्घस्य विषयइतिनतद्विषयोऽयंग्रंथः अहस्त्वादेरेस्यह्रस्वकृत्वास्वपद्यग्रिमऊहनेस्तसौदिकृतेत्वस्यसंगतिरेवा
भवाद्यद्वाद्विषयकएवायंग्रंथस्तथापिस्तत्रान्वयक्रमस्यसर्वणाणायाहमवाइतिसंप्रसारणग्रहणायाह्येति। सा
अनकारान्तोपपदेरस्याघयोर्भावाद्याह।भ्रवोति।तस्यफलमाह।भ्रवाउति।अतएवप्रकाशकृतासुठरूपाणिस
लिरयशसाहौदीर्घमुक्त्वाएततरमेतेनोदाहृतमुक्तंभाष्यकैयटहरदत्तादिविरोधात्।तथाचकान्तेत्रविसाहौवा
हेवौशब्दस्योः अनवगाह।एतेनवाय्येहःशाल्पःरत्याद्योमारमातारस्युक्तं।एतेनसर्वत्रतदभावइतिरत्नाको
क्तमपास्तं।ननुअंवेतिपक्षेप्रौहस्त्वस्यनासिद्धिःवृद्धेर्दुर्लभत्वात्।नचप्राहूहेतिसाऊढादिसाहचर्यात्कदेतोहृया ५
त्स्येवतत्रग्रहणात्ऊहेःसकारान्तस्यानर्थकत्वाच्चसतग्राहेतदिति।धातनामनेकार्थत्वात्तदर्थोसंगतिरेवेतुभट्टा र
लापपिसाध्वेवंपरंतुनवहृत्तेरितिनयातदुक्तमप्युक्तमितिनत्वं।अत्रतंपतत्वमन्यतोऽनुसंधेयं।एवंचरवेऽनकुरुक्
र्णोवसरःपञ्जरत्नाकरकृतावृत्तिप्रकाशमनोरमादयश्च्छिस्पाःतपोर्विविचिसुपिसंयोगान्तलोपेव्यभिचारसंभवात्
मादनुबंधानिर्देशात्रतद्विशेषणान्तेनरत्वेपराद्यतुपराध्वस्ध्यामित्साधेवाऽपदान्तेतुपराध्वंसोपराध्वंसस्य
दिसनकारमपिसाधुराति।ततरवेऽनुपतिध्वंसध्वंस्वौरित्यादिशेषपष्ठी।तत्रविजंतेअनभिधानेनमानमितितन् राम १३
त्रंसुरवंस्त्रोः क्विपि अनिदितामितिनलोपे नमर्णध्वदिरोपदान्तेसंयोगान्तलोपाभावेनसांतत्वेनव्या
वर्तते।नान्ताविधितुकिल्लिमितकानिदितामितिनलोपाभावेनसंयोगान्तलोपेनसलोपेकृतेसान्तत्वाभावेन
दत्वानापतेनस्यादितिसंसुध्वंस्वोर्विशेषणमितिरवेऽनकुंदाशयः)

= रलोक = इति खंडनायाहा तएवेति। अनभिधानादेवेत्यर्थः अन्यथा विजंतयोरपि तयोः शंकोचितेति भावः एवमग्रेपि अननुग ग्रे
तोनत्रैव शंका करोतीपि नचोदाहरणमाहरणाय मितिमायेन तस्यासंकोचकत्वमिति तदुक्तिखंडनायाहा नुवृत्तौ च
= नतुसूत्रोक्तानी तितथा च नतत्प्राय विषयः साभिप्राये लक्षणेपि धर्मविशेषाग्रिमकथनेन तत्संचारात् एवं च ततः प्राथमिक
सत्रोपात्तयोः नयोस्सागेनिर्बीजत्वापत्तिरिति न अभिधानमेवाभिमतं न च तयोर्नैयत्यं हेवनशंकेति नानभिधान दिलस्य
सिद्धिरिति वा असिद्धेति तस्य तद् विशेषणत्वेनानिष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वादिति भावः केचित्तु एवं अत्राव मान्यो कृता इति
नोनुसरत अत्र किं चानुबंधनिर्देशस्य विशेषणत्वाप्रतिबंधकत्वेन द्विशेषणानां तद्विहितस्वरूपबोधकत्वात् किं चैवं वस्तु
विशेषणत्वस्याभावादापत्तेर्न चानुबंधनिर्देशाभावे निरनुबंधकपरिभाषया वस्त्रप्रपस्यैव ग्रहणापत्तिः सिद्धांतेपि
एकेन बंधकेतिरिभाषया बसोर ग्रहणापत्तौ मामान्मानेन तदसंभवात् स्यैव ग्रहणौ कारणी पत्वेनात्र व्यदोषात् न चैवमपि
तदभावे धातुसाहचर्याद्धानुग्रहणापत्तिः सिद्धांतेपि वसुक्तभेदस्य ग्रहणापत्तिरीसानिसत्वेन वा तदसंभवो वरूपकत्वेन ए
अव्यदोषात् एवं च सनक्रापि णिजाह्वाण्पसंगतान्येव तदाहेति गिरीत्यणेन तत्रापारंपां तद्विशेषणाम् कृतौ त्वा भाष्यो
योदाहरणस्योपलक्षणत्वादेहि छिन्ते उनभिधानेनमानमिति चेत्स मिदमितिमंदोक्तमपास्तं न नु न्यासो हि तेस्य
त्रकमेधापेत त्यहानर्थक्यात् न तोपात्तस्य ग्रहणे ग्रंथा विरूपमा ससो हूनेकर्तृत्वासंभवो तत्राह न्यासकृदिति एवं

(49)

चमलक्षर्णे आधुनेतंन्यासपदंनाधाचक्षस्तत्तौ प्रामाण्यं वस्तुतः स्वानभिमतत्वं चसचितमितिभावः। नन्वेवं स्यपक्षे सानुबंध
कत्वमेवास्त्वां उवरित्ति। नन्वेवं सघरिसादेशोसिद्विप्रवृत्तिकृत्वान्त्रंदोषइति चेन्न अगाधिकारेतितंतविधेरदोषात्। अन
एव परमधोस्यादित्सिद्धुसूत्रे हें चेतितपाधातोर्ग्रहणं चेत्सर्प्प एतेन परिभाषा प्रत्ययग्रहणे विषयपित्येवेति प्रति
पदोक्तान्नक्त्वाद्धातेपेव ग्रहणमिति चापास्तं भाष्यविरोधापत्तेर्यथाभिमते लाक्षणिकत्वेपाघेतत्वात् अत एव तनुङ्क्षितपा
स्याप्प नुमत्यानुपाध्यनः उच्चारणार्थस्यस्य नवितसंत्त्वकरणे विशेषः फलाभावात्। नवानर्थकबलात्स्वरितत्वात्प्राप्तिरिति तत्र।
अनुवादेन यात्वेपि विधावफलं विधानेन नंतात्स्येव विधानापत्तेः। किंच ढित्यपवर्गोच्चारतोसहायसंपादनेन सफल
पुतत्रतत्र विशेषणार्थे घिवप्राप्तेह लेससत्वाप्रवृत्तेर्मानाभावात्। किं चादेशेषु सर्वत्र नपात्वेवार्णिकासंगत्यापत्तेश्च
स्माद्विधेपरत्संज्ञेवोचिता ध्वानितं चेदमनुत्तरादिभ्यः तस्यलोपं तितस्वारितं वेरपृक्तस्य इत्तेरनुम धातोरिगुपधात् किं
सादिसूत्रभाष्येषु। अनुवादे तु तत्सहितस्य तद्ग्रहिते लक्षणाविधौ तु सानन्तविध्याविति न्यायात् तत्रोगमिरित्सादी
त्विका निर्देशात्तत्रध्वनयत्राह। ननु स्वरितार्थस्वरितात्तत्रहेतुमाहो चेति प्रतिपादितमिदमधस्तात्। प्रत्ययप्रत्ययोरित्यस्या
त्वेष्वसंदेकारकत्वेन भाष्ये कोप्यनाश्रयणादाहातितातितान्दप्रवृत्तेरितिपाठः इत्वमाश्रित्य वार्तिके प्रत्याख्यानमित्यन
नाएते नतरङ्गितिपयाश्रुतसाधुप्रक्रियाग्रेप्यमनूघरत्वेप्रयोजनाभावादेतानि तस्तु उच्चारणार्थस्तिमात्येयमितिप्रक

रोक्तं तस्यद्वोपरात्तसत्रस्यभाष्यविरोधाद्‌ग्रागणार्थस्तरसमपुक्तमिति त्वेवं नकृदुक्तं चापास्तंपूर्वग्रंथविरोधा
पाहात्मसूत्राणीतिपक्षेरत्ययनेनानित्रिःसूचिताभाष्यानभिमतत्वरूपेतिप्रागुक्तं एतेनात्रमूलेशंकासमाधानंचापु
क्तमितिनिरस्तं एवं चात्रसमाम्नोक्तिःप्राचामनुरोधेनेति बोध्यं मूले घोशब्दस्येति पृथिव्यादौ तद्योरित्यादौ पद
मानमंतोस्तामप्यस्यैवेति भावः अत्रप्रकरणे वृक्षवृशब्दोप्युदाहार्यः पूर्वभाष्यतः परभाष्यस्य प्राबल्येनानाभि
धानेमानाभावात् इति रत्नाकरोक्तं त्वयुक्तमेव स्यादेवेति प्राक् एवं अर्थासारत्वस्य तद्वाक्यत्वांगीकारे। अपि च प्रधान
समुच्चायकः रत्नत्रापि तद्वाचकपंचनशब्दासारत्वमिति पाठः एतादृशि। बहुवचननिर्देशसामर्थ्यः अभिमानपदस्या
नाबहुवचननिर्देशसामर्थ्याभावरूपामहचिमदेदमित्यादिना। अत्रोपपत्तिमाह तत्रक्रमेणैतत्त्रयमाह द्विवचनेसारि
नामात्रागौरवस्पासादेवेत्रिकत्वाद्दाहासमेति। ननुसर्वत्रतद्भावेपित्त्वोरित्याद्यौसदृशपतएवात आहाव इति। ननु
त्विभेदेपिवृद्धिविषयत्वाद्वैकवचनं दृष्टमत आह किंचेति। तद्वच्चबहुवचनवच्च एतेन तथा रत्नाकरोक्तं आदिग्रंथाप
रास्तः। नन्वेवं बहुवचनोपपत्तावपि गौणत्वाभाव एवेति चेन्न विहितविशेषणामिसाधर्म्यस्य षष्ठ्यालुगित्यत्र प्रति
पादितत्वात्। एतेन गौणो नङ्गपतेरित्येतत्समिदमितिमंदोक्तमपास्तं। अत्रेत्यतः प्राग् इमदृति प्रतीकपाठः अत एवात्र
स्यापि युक्तिसंगतिः। अनवर्तनरति। संपर्यासत्रमनुवर्त्तनस्य स्पर्धः तिनानि बाघ्नतिमादौ नातिप्रसंगोपापतिमावः नन्व

यमेवद्दोषोत्र्यपस्येत्तन्नाहातएवेतिएकदेशानुवर्त्तनादेवेत्यर्थः।सिद्धान्तोपपत्याश्रुतन्यासेस्फुटमेतन्मूलेएववर्णने
नसान्निधानाच्चकिमर्थमितिविलासपतेरतिप्रकाशोक्तमपास्तं।परतुरत्नाकरकृता।अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्याद्यानुपद
ग्रिमग्रंथविरोधेनहेतुःप्रागीतिचिंत्यमिति।ततएवेदयातानेनेति।यद्यपिअत्रशाखिसदादयाद्विपर्यंतएवेतिननियमः
पदादानिवेसादोषाभिचारात्तथापिपूर्वसूत्रेद्विपर्यंतानांतेषामकारवचनमितिनियमसत्वादर्थाधिकारानुरो
धादिहापितथैवोचितेः।अतएवायैसामर्थ्याश्रयणमस्लेएतेनालास्यानियतत्वेपितेषांसर्वत्राऽत्रोकारासंनिप
तत्वात्मस्ववचिंत्यमितिखंडनकृदुक्तमपास्तमितिभावः।इतिभावरतिरस्यास्थापरत्वपर्यन्तसमा।वृत्तिएकादेशोनोप
राद्दिवत्वेनविभक्तिपरत्वस्येमसत्वादितिभावः।अंगेति।अत्वस्यमत्वस्यवांगाधिकारस्यत्वात्अचःपरत्वेननतुनवा
रांगाविभक्तौविसर्गसदादिविशेषणत्वोचित्याअत्वमत्वयोरसंभवाभवाभावेनपरत्वाविषयत्वोपिसत्वपिसंभवेराति
न्यायेनविशेषविहितमत्वेनात्वस्यबाधादोद्दावरूपकत्वाच्चमत्वेत्वादित्रप्राग्जरीसात्तदापत्तेश्चेतिभावः।लक्षणाप्रति
पदोक्तपरिभाषयापिवाररांवोध्यंनानर्थकेरतिपरिभाषयाभाष्यप्रसारमानादादाभेति।तदुपपादयतिस्यहादि
तिएतेननतपानिर्वाहृदृतिरत्नाकरात्युक्तमपास्तनन्वेवमपिनिर्दिश्यमानस्येतिन्यायेनकिमएवकारोहैनेनकरएव
भविष्यतीत्यतआहनिर्दिश्यतेति।अत्रात्र्रकरविषयो।तथासत्यत्रनैवस्यातयोनिर्दिश्यतेसत्वाक्षणिकयोऽत्वाप्य

णिवृसननिर्दिश्यमानरतिहेतोः किमरत्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वाद्धहकारेशेति।मुखंतादिप्रियकुत्सनादिषुततःप्र ति।
वर्ततरतिभाष्यादितिभावः।रत्येवेतिरसस्यैवेत्सर्थः जायमानतद्धितस्यतदुत्तरमेवोक्तभाष्यात्प्रवृत्तावपसत्रेतत्ले
नाश्रयणादकचोऽनपेक्षत्वेनान्तरंगत्वंपुक्तमेवतदाह।शब्देनेति।अनाश्रयणादकचोऽन्तरंगत्वादितिपाठः।अना
श्रयणमंतरंगत्वेहेतुकादेशापेक्ष्येसाहि।अनाश्रयणात्संगसेत्तानिमित्तमस्यानपेक्षणेनचाकृत्वरतिसं प पा
थान्यासाद्विशेषरस्यत्रैवतथाकरणेकरत्यस्यैवासिद्धा।निकादेशापेक्षेस्यान्तापेनोनतरार्थंतयाविमरत्येततख्या
तस्यतदाहमलेकुतोति।ककरत्येवस्तोकंदेशाणांमतेउक्तफलाभावेनकादेशानपेक्षणेनहपाठः।अत्रेमरतिन्यासे
नकरतिसिद्धावपिउत्तरत्रकिमरत्यवश्यंवाच्यमितिपततेनसंतानपेक्षत्वेनतत्वंवाच्यममप्यापीनःत्यापत्तेस
त्वेनाभिमतेभगवतःपद्यामूलमहत्त्वापनेत्तत्त्वेनाभिमतंभगवतःपद्यामूलमतेनाहोतो।निएवमिहार्थेत्वेनपास्यापेक्ष
पासप्रणेस्पसापत्यप्रत्को त्तदुपपादयति।कुतोतिरमरतिन्यासेरसाहि।तद्गुणायाहोतोति।वातीतिभाव्योक्तन्यास
घ परत्वोवाभावाद्दाहोतोति।रमङ्स्यानादेहादृवत्तिचेतिसत्रहृयार्थःएनदर्थ।एतत्रिवाएणार्थंगोवमितिविप
तेगे।एवमित्यर्थभाष्यकृतापलान्यथासिध्यातत्प्रत्याख्यानादितिभावः।गुणासंग्रोर्णरादतिप्राप्तस्याचक्रोशपति
लेशश्चेत्सर्थः।तस्यालक्ष्यसिध्यर्थत्वेनभाष्येवकाप्यनाश्रयणात्।अपंचोऽन्वाचयेतेनासिन्नासोयमपिदोषोमा
न्योक्तेतसएवेतिबोध्यं।एवंग्रन्थाविरोधायाहकिमरतिएततनोत्र।। '' '' '' ।।।

२६

सम्यं दोक्तिमौला दिन्यासस्समर्पणेन परा पास्ताम्बद्ध पत्वात्तहेरिति प्रयोगेणासंगतं वार्त्तिकं मनुवसोरिति मिसत्रस्य
लेसंनिकृष्टाद्दातिसम्यक् ज्ञापनस्यैव सबोधनपदार्थत्वादिति भावः मलेत्यनंतं निरवधेपरोक्षेति अशस्येत्यनेनास्य
शास्य वाचानकत्वेऽस्मोमः स्वस्थ्यप सो अयपुंसात्येव सिद्धेऽस्य ग्रहणारूपत्रापको नासिद्धत्वंवास चिंताप्रावरसर्थकेन
आहु गीत्पतेनाह चिः सचितावस्तुतस्तदभावरूपा तत्रानादेशेपुनः पश्चात एतेनतस्यनित्यत्वं निरस्तं ननु पुनः प्र
संगविज्ञानमितिपक्षेयथ्यास्मिनित्यस्तथा २ नपि कृता कृतप्रसंगित्वमात्रेण एतेनहलिलोपेनवा धात्रनथ्ये
सपास्तमत आह लक्ष्येति प्रसंगस्य कृताकृतप्रसंगस्य अत्रप्रकृतलक्ष्यविषये ज्ञापनमेवैत्येवकारेणास्द
मेवेत्याग्रहानादेशे पिध्वनितः उभयत्रापि कार्यविधातुकार्यांतरं विधातुमित्यनयोः तथ्याच्चयप्रतिवेदाप
नादि कं बोध्यतेतेननकिंचिस्त्वंवृद्धमितितत्रादेशासिद्धिरिति भावः नत्विति अतएवेमकाम्यंगात्राधाता
अयो आप्यामहाप्यधातमिसदाः गासंगतिरिति भावः यत्तु तदाकाकृतनंदवाक्यमिदमिति तत्रातथ्यास
तिचिरकालिकारकेलानंतरतासर्यविषयत्वेनासंगत्यापत्तेः गरुप्रापरणस्येवतास्यपि विषयत्वेन भीरुत्व
स्याविधेयत्वापत्तेश्चात आह सखावाक्यामदमिति गाधासखा सपर्थः तत्रसखावाक्ये वास्तवभीरुत्वस्यात
त्राभावात बहुशो भीरुकार्यकारणात्तस्यपर्यायासंपादनाच्चाहा ोपितेति गरुप्रापणप्रतिप्राप्यमानयाः

र:

राम
२६

(५४)

धपातरङ्गामीत्यस्य वृद्धत्वेन तत्प्रतीतिरन्यथाघमेव एवेन सर्वेप्यातन्त्रातास्यपो विषयत्वं सूचितं। अन्यथोक्तदोषएवा
न्तरतएवत्वमेवेत्येवकारासंगतिः अन्यथात्वमपीति वदेत। अतएवतादृशमित्यादिरित्यादिसमेधे इति इत्यादिनोदाप्तनावि
भावादिबोधनसंगानं पंचेतिभावः। नन्वेवंनन्दनिदेशातरसंगतंस्यादतआह। नंदेतिभाविसुरत्नजननकत्वेननिर्देशास्य
नंदनापत्वमितिभावः। कर्मेत्यादि घञन्तापरो कर्मधारयं पंचपंचम्यन्ताः सावे विभक्तिकस्तस्मिन्नाह। नंदनापादितिपत्तु
ननुवरेपलोपत्वरवर्जं द्विर्वचनादिनकार्यमितिप्रत्याख्याने केवाकृतयादार्थपदेनत्रेपादिकएवगत्वातेरस्य
राहकेो विधिमितिमान्यास्तत्रा चामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। नपरांतेतात्। एवंचतन्त्रेदोपोपिवोध्यइतिभावः। तत्राह
न। किंतु उपायस्योपायांतराहषकत्वात्ननानुपपन्नाइतितात्पर्यं। अन्नोतानि एवंचसएवपक्षउचितः एतेनतथात्वान्
रहं आग्रहं मपयस्तं प्रतिपादितमिदमधस्तात्। एतेन छेदसिसंबुद्धे सुपांसुलुगितिलुकःसत्वेतत्रापिनिषेधापत्त्याम
संचिंत्यमितिरवंड नकृदुक्तमपास्तं। अन्ये हमतोन्नसंधेयं ननुविधिरूपेरागप्रवृत्तावस्यवैयर्थ्यं। नलोपविधावनुवर्तमा
नपदे त्रासिद्धमित्यनेनसिद्धत्वादतआह। सामान्यशास्त्रेतीति। तानुपपादयति। प्राप्नस्येसादिनांतरितरोतिनलोपःप्रा
तिपदिकेतीतरेसर्वं उक्तमेवविशदयति संकोचस्थेतिनादृश्यसंकोचश्चेत्सर्वप्रासंगिकमाह। यद्वहितिएवंचेति
त्रतस्यानुपस्थितौ चेत्सर्वं एवं सतिसर्वपदप्राप्तार्थप्रापकत्वरूपाविधिलक्षणाक्रांतत्वान्नलोपःसुबित्यस्यविधाय

२०

कत्वंस्यषमित्यर्थः। पूर्वमेरमेव चा। इतरसंकोचकत्वमेव। आवश्यकत्वादिदमेव वरमित्याह। निषेधेतिनलोपाद्यन्येषु अ
सिद्धत्वं नेसेवंव्याख्यानुरपात्यर्थः। अन्यतरसंकोचस्य विकल्पेति। उदितानुदितत्वाभ्यामदित्वादितिभावः। नन्वेव
मुभयप्राप्तौ कर्मणीतिषष्ठ्याः प्रतिषेधे कादियोगे प्रतिषेधरतिवार्तिकादिम्वहा। एसंगतिरत आह। सामान्ये
ति। अन्यत्रासुबादिचतुष्टादिति। अत्र हूपोरध्यप्राप्तेरितिभावः। हारोपात्तस्यसुवचरतिशेषः। एवं चफलितार्थः सत
तुशाब्दरक्तिभावः। नन्वेवमपि मत्वकेनोपदंशामिसादौ कृदंतत्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तिः समासनियमेन पेनन
प्राप्तिन्यायापादर्थवत्तस्त्रस्यैवसंकोचकल्पनात्। निषेधसुखेन प्रवृत्तौ नुतुप्यातदपवादेनापितेनपात्वेन निषेधा
ध्यवलायां प्रसरतिन्यायेन वा तस्यापि बाधादिष्टसिद्धिरित्याशंकां स्वमते उक्ताशयेनैव समाधत्ते। कृत्तेति। वाक्यानि
लक्ष्यानुसारेणेतिभावः। प्रयुक्तमिति। प्रयुक्तमपीत्यर्थः प्रतिपौ मिस्म धत्तात्त नायं प्रकारः शाब्दे एव किंतु अन्य
त्रापीत्याह। पंचेति। प्रापकं प्रमाणं योगरुप्यर्थः। अन्येषां पंचाभिरत्नानां शास्त्रांतराविहितानाम् पचनस्वानामपच
नरवानां च। नन्वेवं पतिः समास एवेत्यादाविव वकाण्यर्थे तत आह पतिरिति समासाधिकेतिपाठः। सुकृत्वं च विप
रीताद्यर्थनिरासपूर्वकं षाष्ठ्यर्थे विषयकत्वंघोतनेन त आन्नत्तनत्वि। समाहारपतीति रसतिहै तोपतएतदर्थे संभवेन
नस्तक्रियासपूर्वकोक्तार्थस्य घोतनायं सरति भावः। नन्वेवमन्योगग्यवच्छेदस्य एवकारार्थरतितां त्रिकमतोच्छेदापत्तिर

आर्थिकनिषेधकत्वे न

दित

राम

११

तत्राहुः स्येति। सामान्यप्रमाणेनेति सामान्यशास्त्रेणेत्यर्थः। अत्र तु नारुचिर्बोधिता वस्तुतोऽस्य प्रकारेणापूर्णमेवैतदि
ति प्रतन एव नयमित्यत्र। स्पष्टं चेदं मञ्जूषायामेव। काव्यादेर्घुष्यो लुङ्। ति सत्रस्य भाष्यास्पष्टत्वादाहाप्युग्घ इति तत्र हि अस्म
न्नेपदस्य प्रतिषेधो वाच्यो न वा घुताद्भ्यो वा वचनादित्युक्त्वा पक्षद्वय पाकत्वेऽभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे न परस्मैपदं
बाध्यते एवमत्रापि परीतं भाविष्यतीति सन्न वाच्यमित्युक्त्वा निषेधमुखेनाप्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शास्त्रत्वान्न बाध्यत
इत्युक्तिरसंगतैव स्यात्। ध्वनितत्वात्स्पष्टत्वाविशेषादाहाप्ये चेति प्राप्तस्य स्पष्टेनेत्याहुः। निषेधमुखप्रवृत्तेरेवानि
यमत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव। न। नन्वस्य परिसंख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारो। अस्ति च तयोर्भेदः। पाक्षिकाप्रा
प्तिकः प्राप्तांशपूरणफलो नियमः। अन्यनिवृत्तिफला च परिसंख्येति चेन्न। नियमस्याप्राप्तांशपरिपूरणस्य
फलबोधनद्वारा यान्यनिवृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्योक्तेः प्रकृते च परिसंख्याविषयः नियमत्वव्यवहारेणात्मनेपदवि
धायकदोबोध्यः। नन्वेवमपि निषेधाभावात्स्युक्तमेतदत आह। निषेधश्रुतीति। अत एवेति। तथा प्रवृ
त्ते लक्षणाग्गौरवकृतदोषेत्यर्थः। अत्र नियमो। अपि नियमः। चो व्यवस्थापयते रस्याग्रेयो जयः। तथा च तेषां मतेरेवा
स्मन्मतेपि विधिनिषेधरूपाभ्यां यथा पितयो भेदः। तद्युक्तं भाष्याद्यत्र शास्त्रसापि नियमपदेनोच्यते रीतिमा
वः। वस्तुतोऽदोषत्रयमाधेयपि यथाश्रुतमनीयमानेस्वार्थे तात्पर्याभावात् तात्पर्यतस्त्यागोऽन्यार्थेनास्येंगीकार।

लोपस्मैविद्यमानत्वादेवामन्त्रितस्वरो नैव स्यादिति ।

२८

रेणानात्पर्यंतः परार्थकस्य नाप्रो प्रबाधश्चेतिवक्तुं शक्यत्वात रन्ति बोध्यं लक्षणायां अनेकलक्षणायां ननु रूढेः विषयेपि फलवशादिकलक्षणावतरंगीकारो तत्राह । फलेति । ननु तदभावे पाद्यानुरोधेन तदंगीकारो । तत्रा हतदभावे सतिफलाभावे रत्यर्थे रूढ्यम्लक्षणायाः फलवत्त्वनियमात् तस्मात् तापहेतोरभावादिति भावः । अत्र त लंमन्तूष्णातो वगतश्चाहुस्य नुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासे रन्ति । तस्मतो दिक्संख्येरस्य न वर्तमाने तद्धितार्थेति स माहारसमासे रस्यार्थः । न चैवमेवम्स्लेकुतो नोक्तं प्रकाशानुरोधात । एतेन पयान्तं रस्याधुक्ते दिक्संख्ये इति समा सेएकवचनमनुपपन्नमिति रत्नाकरोक्तं संज्ञाभावान्मूलमयुक्तं सपर्णासंज्ञाननुवृत्त्यादौ कायुक्तेति मेरो क्तं चापास्तं । नन्वेवमप्यत्र स्वरविधावितिपरिभाषया स्वरस्य स्वाद्यहणं व्यर्थमेवात आह । स्वरेति । तस्य स्वराविधा वितिन्यायस्य तत्रैव न तत्प्रवृत्तौ पद्यपि स्वरग्रहणं हेतुः संभवतितथापि निःसंदिग्धं हेतुमाह । नोत्तरपदेति । एवमेव नमस्य सेत्सतः अमे युगपद्वित्वस्य प्रकृत्याभागालमित्यतः प्रकृत्येत्यस्य चानुवृत्तिर्युतेन देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वसूत्रेणाप्राप्त स्य अमपपदप्रकृतिस्वरस्य प्रतिषेधोपं अतएवेहापि तत्सर्वमनुवर्ततेतदाह । देवतेति । पूर्वोत्तरपदेति पाठः नि षेधकेरस्य नेन स्वस्मृर्मकाविधित्वं निरस्तं स्वरोऽयं रूपकाविधित्वं नुसपघमेव अतएव वक्ष्यतितथैवेति । आपरंद्र वरुणा । वितिरंद्राग्निभ्यां कं दृषणारुतिचावेधिनिषेधपीलेक्ष्योरंद्रं आपुदात्तः रत्तत्वात अग्निरंतोदात्तः वरुणा

राम १८

प.नि. [illegible] वर्द्धि ते द्वन्द्वा ताश्चैउ न रपदे उभे युगपत् प्रकृत्ये न स्त्वइति नो न रपदेति सूत्रार्थः र आनि नं कपिलिन्तरस्य अन्ये द्वाग्नि पदे समासस्यं संतोदात्तत्व र एव । तत्रेंद्र शब्द आद्युदात्तः अग्नि शब्दं ते दात्तः तस्य न अपि आदोर्कि धावापृथिवी आद्युदात्तौदात्ते पदे । शेषनिघातेन पूर्वी शब्दस्यानुदात्तत्वे अन्नयकारस्यादित्वेनानुदात्तदिन्वान्त ने नामभिवीमादिनि बेघोस्यार्थः सन्तस्वरोद्दृष्ट [illegible] नमधिद्धमान वहि तिद्वयपन्ति । निषेधस्यानुदात्तस्वरोदृष्टकवाल् ।

स्नुर्वेनामित्याघुदात्तः एवं वासे समासस्सामान्यरूपः घर्मीतितत्रैव प्रवृत्तिर्घर्मस्ततघर्मीऽक्तपरिभाषारूपग्राहकसेत
म्र मानस्येतिशेषः। अन्यथाप्टयेमाद्यनामनुदात्तादित्वाभावाद प्राप्तौ तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवाग्रमकातामप्याहातएवे
तितत्रैवतनद्भवृत्तेरेवेत्यर्थः उपदेशेऽजेनानाकर्तयाकि आदिहू सन्नोवा लपनेकेहाः खयमेवा अनुमपः शतान
हनाहतोदात्तातपानदा अजादिः शासादिश्चोदात्ता अच्छावित्र प्य माजाननता क्त एवंतो अ जादीर नीतिविसंधि
पाठः खरमात्राविधौ तत्प्रवृत्तौ नुसर्वेत्रतदंतत्वतदादित्वसत्वात्तद्वैयर्थ्यमेवा आदिर्मांखपादि हिंसामित्यत्राचीति।
कर्षो त्वतरत्पत्रमतुपहूस्वनुडभ्यामित्यत्रनुडूचसंगृह्यते एवं सत्राभिमतत्वेपितस्याभाष्याघभिमतत्वं ध्वनयति
अतएवेति उक्तोर्थः। अस्यचाकरस्यत्राचपः। अवंताशब्दस्यांतउदात्तः वेत्रवतीत्यादं भाष्याद्यनुक्तमप्युक्तप्राय
मितिध्वनयितुं तउक्तमाहोदेति। अतएवाकारपहोत्वेवनत्तद्वयोपादानंच मनुबुदात्तत्वेनेति। निष्ठ पाठः हूस्वांतादंतो
दात्तान्नुट्। श्चपरोमतुबुदात्तः पोदिमोडुदनिमांपियर्त्तेः। अक्ष्णएवंतः। अन्यथानुस्यादेवेत्याकृतांसेगतिस्य
ष्येवान्तर्रं प्रागुक्तसर्वंतस्यान्तध्वनितत्वंपोषयतिरहमेवेति। तस्यास्तत्रैवप्रवर्तनमेवेत्यर्थः। रस्येतादिति।रस
न्तद्‌नावरस्येताहृत्यर्थः अपदंतम् चकमाघुदात्तं। पुंजन्पस्यकाम्पा तत्रैवासमासस्येतिसत्रैएवा एजदृषद्दित्यादे
स्वरविध्यर्थमितिशेषः तस्याः सावित्रिकत्वलेनद्याकारोत्तृयो वेतिभावः ऋदंचज्ञापकं प्रागुपपादितं। नतुवस्या

ध्वंसनादित्वात्

१२

नपधात्वस्यत्रग्रहणापि दीर्घत्वमत आह धातोरिति तथा च मूले ऽनुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादिर्दीर्घो ऽप्यनोरिंकृतकृ
तुमित्यादेरुपतिष्ठन्ते इति क्षिपापातितान् तथा च तस्य तन्नत्वात्सूत्रप्राप्त्याप्राचां त्रिप्रकृतमेवेति भावः ॥ क्षिप्यपातिपाठे च
सत्स्वसमाप्तिनिमित्तत्वफलिका। दीर्घे रतीति दृपत्ता विसर्गः निमित्तत्वफलिका सत्त्वप्रमाणं एवं प्रयोगमंगीकृत्य
दोषमभिधायवस्तुतः स एव नेत्याह वस्तुतस्तिति अत्र ह्रस्वनघापरत्वत्रत्यकैपठादौ। तत्रत्यभाष्यप्रामाण्यात् तत्र
हि कास्प्रत्ययस्यामो ह्रस्वनघापरत्वादौ ग्रहणमाशंक्य निरनुबंधकपरिभाषया निवार्य स एव मास्तु स्तन्कार्याभावा
त्स्यने त्सप्तामिदं चोक्तमादिति तु नतनकार्ये यतः प्रत्ययानान्यं विधीयते तत्र नास्ति विशेषस्तेन परत्वे प्रत्ययश्चेति पक्षे
वेत्युक्तं प्रकाशग्रंथादाधिकं प्रविततनेति पर्यं यो उपान्ति यश्चेति उपधाग्रहणात् तद्दीर्घस्सेव निपमात् मूलस्थो
पधादीर्घमात्रापि क्षयेत्स्य प्येसूच नायाह सर्वेति एवं च चैव धर्म्ये दृष्टांतः रघुमपिपरि संक्षेवाए तेन नामधा
तु प्रक्रियापाठउक्तानिपथ्यानतासाधुदाहरणमपास्तानि पूर्वापरविरुद्धानि चापथ्येनतीत्यादावनुवाद्यानि
वस्तुतो ऽनभिधानमेव तेषामिति तत्त्वं ननु अपायचत्रिसाधर्थं पंचमासमासस्यावश्यकत्वात्तेर्मूलमयु
क्तमत आह सार्वेति एते नौ क्रोत्स्यामूले चित्समिति रत्नाकरोक्तमपास्तं भाष्यबाधितमिति आनंतर्यं तरति
सत्रेरतिशेषरतिमान्योक्ति प्राचामनुरोधेन तत्र भाष्यस्यपंचमीसमासानित्यत्वाशपकत्वात् अत एव न पदांतस्य

राम
१२

(६१)

त्रस्यतस्याकौस्तुभोक्तिश्चिंत्या। अत एवाभिमानपदोल्लेखस्तद्ध्वनयत्राह। अन्यथेति। उक्तरीत्येति भावः।
नन्दुदाहरणेति। न पदांतेसत्र असतस्यदोष इत्यत्र सणत्वोदाहरणे सर्थः। एवं च नोक्तार्थस्य भाष्यध्वनितत्वेन
वायुक्तिसहत्वमित्यभिमानपदाभ्यां सूचितं। सर्वथा त्रिपाद्यांतदप्रवृत्तेः णत्वस्य कृदादेविदितत्वात्। एतेन न तथा एत्वा
करोक्तमपास्तं। प्राप्यत्वे हेतुमाह तस्येति। कुमतिचेत्यस्य। एवं च केयटाश्चिंत्य प्रातिपदिकांतेस्यनुवर्तमाने कु
मतिचेति णत्वमित्यभिप्रायको वा। एतेनैकाजुत्तर इति नुनात्र अस्त्रेय गतत्वात्। अत एव तत्र केयट इति प्रकाशो
क्तमपास्तमिति भावः। पनु रत्नाकरकृतासंनिपातपरिभाषयातदप्राप्तिरेवेत्यसयं विचारऽपायस्योपायांतरा
दूषकत्वमित्याशयक इति नतत्वं ऽपति। न चेति। घस्यनकारेहकारस्य बंधजत्वादिति भावः। तदप्राप्ति
ति। कुमतिचेत्यप्राप्तिरित्यर्थः। एवं चोक्तोपायनैष्फल्यमिति भावः। सर्वेति। अट्कुप्वाङित्यस्य सर्वणत्वे वि
धिस्वनुवृत्ते इति भावः। तद्विषयेणत्वविधेस्याविशेषकत्वादिति। अन्यथा णत्वमात्रस्य कवर्गान्नि
मित्वात् रूपरिभाषापवृत्तौ लेनांतपूर्वस्येति सोक्तवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापातात् इति भावः। कुप्ववायनि
मित्तकेणत्वविधिमात्रे हस्य स्थाने आदेशेषु प्रसक्तासत्पाकवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्ति
कवाच्यार्थः सर्वत्र वार्तिकारीती त्यमेवसत्वात् पूर्वांतरस्य दृभनिुगेधाच्चान्नदेतन्मनसि निधायप

३०

लितमर्थमाह। हादेशेति। सर्वस्य सपाठेति पलितार्थः। आर्षलादूर्ध्वंके समासस्य सपाठः उक्तपक्षे। हादेशे
ऽपि पक्षे रिति। हविशिष्टतदुक्तेरिसर्थः। विशेषणोपर्यवसानेनासर्पार्थ। सिध्यतीति। असमप्य। हकुमु
रि अन्यत्रास्यपाठो त्सर्वशास्त्रानिषेधकत्वस्यैव त्वेन तत्रास्यादत्तएव भाष्ये स्वघ्रस्य सुश ह तं तत्र चाधिक
रणोघनर्थे करोतिभावः हतेरिति। द्वाघ्नपपदेरितिशेषः। षष्ठीपंचम्योस्तंत्रेणानिर्देशः। सत्वादेशो
नो हान्तरतिबोध्यं। खार्जिकार्थस्य सत्रान् हत्वं ध्वनापितुन उक्तं निसंदिग्धं फलमाह। न एवेति। तत्र त
उक्तेरेवेसर्थः। कृतेति। पूर्वपदादितिसूत्र कृते सर्वः। अफलत्वस्येति तु अत्रपक्षे नास्ति अतएव भाष्ये
वः अन्यथा तस्यापि निपातस्त्वापत्तिरिति भावः। ननु तत्र हादेशाए वात आह। तत्रापीति। आदिना पदा
क्षिकवृद्धिपरिग्रहः पत्तुं खं न कृद्रूला करसंग्रिमं सादयस्मलेचिंत्यां ननुसामर्थ्यात् कुमतिचेत्तिमवहित
स्यावृत्तावपि प्रातिपदिकात् तेसात् श्यावृत्तौ मानाभावात्। किंच आदित्तितो विवक्षितो न वा। आद्य वहुह
त्रहणोसत्रणात्वानापत्तेः। न चेष्टापत्तेः स्वपरयोर्थ विरोधाद्वृत्तिग्रपविरोधाच्च। द्वितीये प्राधानीसत्रापि
तद्दापत्तेः। किंच पक्षद्वयेपि वृत्रघ्रस्यादेः स्थानिवत्वेन तत्पूर्वत्वानपातक्यानपमेन त्यावृत्तिः न च
तत्सामर्थ्या त्रस्थानिवत्वं। वहुवृत्रहणोसत्रानिषेधाय आदत्वेनवसापल्यात्। पदितु सविवक्षितरतिप्र

राम
३०

घानीत्यत्र न दोषः न च दीर्घस्य बहिरंगासिद्धत्वान्न सतर्दवस्थ्य एव यथोद्देशेन त्वप्रवृत्तेः । एकाजुत्तरेत्यत्राधि
करणग्रहणानियमेन भावकर्मत्तस्यापि विधानार्थमिति वृत्रहणामित्यत्र णत्वाय योगविभागस्येष्टमात्रसिध्य
र्थत्वात् प्रा घानीत्यत्र न दोषः किंच लक्ष्यानुरोधेन कार्यकालपक्षस्यैवांगीकारेण बहिरंगपरिभाषया न
तत्सिद्धिः पंचमीसमासानित्यत्वे न पक्षद्वयसाधारणदोषोपि नावाप्यसामान्यचिंताश्रयणाद्घदोषोपि
नेति विभाव्यतां तथा पिणग्रहणस्य प्राचार्थमिति स्वग्रथ्यविरोधापत्तिः स्फुटतत्फलानुक्तेः अनंततायाश्च अनंतत्वासे
तिन्यायं बाधित्वेति वदद्भिर्वाच्यविशेषचिंतापरिणामश्रयणं चायधापिसद्ग्रंथोक्तार्णकोसितिनाघदोषः किं
च तदभिमतप्रकारांतरेण ततासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वान्न तदर्थं णग्रहणं अत एव अनंततापिना विशेषचिंताया
मनंततरस्येत्याहिन्यायसंचोरणबाधित्वेत्युक्तापासामान्यचिंतापाएवाश्रयणो न तत्तापदोषोक्तिमौर्ख्यं प्रलपितं
वेति सुवचं तथाप्युपसर्गादित्यस्याग्रे ऽनुवृत्ताऽऽपूर्वस्येत्यत्रापि संबंधेन तदपेक्षनियमापत्तौ प्रघ्नस्यापि वृ
वृत्रघ्नस्याघसिद्धिः । न च योगविभागवैयर्थ्यं । अनंतरोनिन्यायबाधेन साफल्यात् । न चैकयोगाप्यत एवं प्र
हणसामर्थ्यात्प्रघ्नस्यादौ हन्तेरित्यस्यैवसंबंधिबाधसिद्धिः । प्रघ्नीत्यादिव्यावृत्त्यात्तत्साफल्यात् । एवंच
वार्त्तिकावरपकर्त्वयोगविभागोव्यर्थ एवेत्याहुः तन्न । ब्रह्मभ्रूणेति नियमेन प्रघ्नस्यादरभावात् वार्त्तिकस्य

६३

३१

न्यायापकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एतेन तत्संबंधे सति अणप्रघणशब्दौ तदभावेपि वृत्रघ्नरूपादौ तत्र डर्थो
ऽस्मि ऋत्वार्त्तिकादौ तो नुपसर्गे करस्य त्रानुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् तत्प्रयोगसंभव इति दिग्॥
क्रमपास्त किं चोक्तं वा। तिके वृत्रघ्नः स्त्रुघ्न इति भाष्योदाहरणा दे वत स्पर्धे संग्राहकै योगविभागो तदसंबंधात् इति
दिक्। तदेतद्ध्वनयन्नाह। नन्वेति। आपाततः इति। हादेशाघभाव इति भावः। नेताति। तपरत्वात्। ज्यापस्त्वादि
ति। उत्तरमुनिप्रणीतत्वादिति भावः। अत्रैवेप सुन्म्यातस्यैव सिद्धान्तत्वं बोधितं दोषत्रयाभावाय। अस्पर्धंस
हणस्य तदूपलक्षणत्वे मानाभावश्च इति तत्त्वदोष इति त्रिपाद्यां नत्वप्रवृत्तिस्वीकर्तृमते अस्या प्रतिक्वा
त्रिपादि। हारूपस्यावस्थाभावापत्ति पररूपर्थ्यः। अर्धजरतीयानौचित्यात्। अत्रतुनाक्षः चिर्वीघित्वात्रिपाद्य
सर्वथा तदप्रवृत्तिरूपात्। अन्यथाउपारि हां दोषमाह। नत्वेति। वार्त्तिकेति। हन्तेर्दीर्घत्वमच्चाकवा। भ्यासस्य
स्य च घत्वमुक्तरूपाभ्यासाच्चेति कुत्वमिति तदुक्तेः इति भावः। तत्रमानमाह। प्रघाणोतिय नुमंदः। हल्त्या नि
कत्वं हत्वे नघटकत्वेन वाना घंमत्वं घनर इति लक्ष्य प्रघन रस्य त्र तदभावे नत्वा त्वापत्तेः अस्वे डु घाणादस्यादौ त
दनाप त्तेरिति तन्न। तत्रा अघनरसादौ वप्रयुक्तत्वेन प्रघन इति प्रयोगाभावात्। तत्र प्रस्योपसर्गत्वाभावा
च्च। अन्यथा वार्त्तिकमतेपि त्वदभिमते तद्दोषापत्तेश्च। एतेन प्राक् डुघणास्य तत्रैव तादृशे प्रघनस्य ना

राम
३१

पितद्वाशंकाप्रधानस्येति कृतणत्वनिर्देशो नोपसर्गात्परस्य घनस्य णत्वाभावज्ञापनादिस्य पितङ्क्रमपास्तं एवं
चाघएवपस्येन किंचिद्बाधकं ।ननु तत्रानिपातनात्समत्वेमतत्राहृणत्वेतिचेत्पिस्त्रीत्पाप्रधानशब्देवार्त्तिकरीत्या
भपत्रापिस्त्रैणौवत्तत्सिद्धिरितितन्निपातनेनार्थं तथापि च आधेप्रधानस्य कृतणत्वस्यो ज्ञापनार्थ नणत्वनिपा
तनगौकार्यः किंतु तदर्थं कत्वमतएवग्रहणस्य वार्त्तिकस्वीकारापेक्षया पदलक्षणापालघुला ।ता अतएव चिरपए
वचन क्षत्रं दृष्ट्वेति वदतः पर्वत्वम विवक्षितमेवा एवं च प्रधाणप्रधाणयोः कृतणत्वयोर्मध्ये प्रधानस्य णत्वमि
तितदर्थो बोध्यः तदेतत्सर्वं हृदि निधायाह ग्राहकत्वौचित्यादिति ग्राहकत्वस्यैवौचित्यादित्यर्थः वार्त्तिकार्था
पेक्षत्रार्थ्यं शाब्दो भिधेयप्रयोजनो भयपार्श्व नपतेस्मनेना [illegible] चिः सचिताप्योक्तं मुनानांग्रामाणपादुपलक्षणा
त्वेमानाभावाद् [illegible] रेषत्रयापत्तेश्च नलक्षणापो गविभागोपलक्षणात्व ज्ञापकत्वनियामकत्वापेक्षया वार्त्ति
कमेव न्याय्यमिति ।पर्यंतमित्यस्याबाधपितु कृताकमिति शेषः परम मूले कवाक्य त्वापाह ।नलोपिनरति ।
नचैवं नलोपि न एवं यथा स्यात्रप्र जार्थस्येत तदर्थमचाभितस्य चारितार्थ्यात कथं नलाघुत्ता ति यमरतिवाच्या
भाव्य प्रामाल्पेना चा मित्यस्या वृत्यातस्यापि सुलभत्वात ।एकंतु नियमशरीरं मूलोक्तमेव ।अत्र च तेश्चेतर्हि नलो
पिनएवेत्यपरमिति भावः तत्र बीजमाह नलोपेनेति ।सत्वेर इति शेषः ।नचाक्केन्नतानुकरणेनसम्पाप सिद्धं एवं

३२

तिकपंतस्यतद्धीजत्वमिति वाच्यं। अकारलोपस्यापि न्यायप्राप्तत्वेन न तदकारणार्द्रक्रमेतेनानिर्देशस्याविवक्षार्थ
त्वात् इत्यर्थः एवं च पञ्जार्थस्य प्राजचायाप्त्पो ऽपगत्वे एवा। अत एव प्राञ्चा विस्तारेण का इद्ध्यप्रवणाणं का
विनेस्यपमेन्नद्रू लोऽ एतेन प्राचीसाघोपदेशिकत्वस्य विहाय प्राचीसाधातिदेशिकलक्ष्यपरत्वेन भाष्ये निर्बीजमि
ति भ्रान्तोक्तिमपास्तं। ऽऽग्नितश्च्वस्य त्रैचतेरिति वार्त्तिकस्यापि नलोपिनो चतेरित्यर्थः। अत एवोक्तं नियमेन तत्प्रसाख्या
नं भाष्ये एतेनोक्तं भाष्यद्वयबलाद्वंचतिमात्रविषयकनियम एवेष्टः एवं च नलोपि चतिग्रहणान्नियमो पितद्घ
टित एव स्यादिति प्राचीत्पादो ऽबभावापत्तिः। आवृत्तावपि न मानमितिमलंविस्तरेणमिति निरवेदंन कृत्तत्रमपास्त
न नु औपदेशिकधातोश्चेन्नाहितं चतेरेवेति विशेषापेक्ष एव नियमोऽस्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वाद्विस्ता
त। अत्राचतिग्रहणमपि मानं। एवं चगोमसते ... पिगोमानिस्सादिनामधातोर्नमसिद्धिः पर्णीध्वतद्सादे चन
नुम्हणपाविसधातुपदंमास्तुनचधातोश्चेन्नमताहितस्येवेति विशेषापेक्षत्वमेवास्तु पणीध्वदिसादिआवृत्तिप
ले। नामधात्वर्थमधातुपदमिति वाच्यं। लाघवात्तत्रैवौपदेशिकत्वं निवेश्य धातुपदस्यास्येवावेत्स्यातततथास
तिसएवात्तुरतिचेन्न। अधातुग्रहणेनाधातुग्रहणं भूतपूर्वार्थमिति भाष्येणावक्ष्यमाणेनोगितश्चेत्यत्रस
भाष्येणौपदेशिकत्वनुमत्वानेतभावेणासामान्यापेक्षनियमत्तापनात्। अत एव स्यघमिसादिग्रंथेऽभ

राम
३२

योऽर्थ्येकेन द्वितीय निघायामस्याम्येति। अपिनुमस समुच्चायकः। आघनियमेनुपर्याध्वहितस्यादाविवगोमानोसादावपिम
प्रेति बोध्यं तदाह द्विगोरिति। अत्रापकर्षणाद्वचसा हचर्षाच्चो गोस्स्त्वं तत एव तेन शमीशमिनाविसादेनातिप्रसंग इतिस्प
ष्टं पूर्वोक्त्या का विसत्रभाष्येस्पष्टं चेदमिति। आघेमल्लोक्तं वत्तस्पष्टं अंसेनुधातोः गितः प्रतिषेधः उखाभ्रतं अत्र चेत्
पसंख्यानं प्राचीनोभयं कार्यं ऽत्र नियमेन सिद्ध इत्युक्तं एतेनोपदेशिकधातोस्ताद्धि हतप्रसपस्पद चेत्तर्ह्येच तेरेव
तेनो खास्रतशमीस्यादेनातिप्रसंग इति मंदोक्तमपास्तं भाष्यविरोधात् हितायेनिर्मूलत्वाच्च गोमानिसादेऽपि ब
पत्तेश्चाविद्वान् जाग्नेसादेन मनाषत्ते श्रेतिहिकाखंड पितुत्स्थलं निर्देशात्। अपं चेतिनात् इति स्वरूपपरं नपुंसक
अन्यथा तेन विदेतास्य र्थमाहायत इतिनन्नुमतुबादिविधौ छंदसीत्यस्य प्रक्रान्तत्वाल्लक्ष्यं तत्वमत आह सामानि
ति। अत एव तन्न्वतसूत्रे भाष्ये आदिशेषविहिता अपि शब्दानिपातविषयाद्दृश्यंतेइति। तेरणापानि तात्पाद्यप्रक ग।-४०
रान्तरसमुच्चितछांदसत्वं तत्वेहेतुर्नैकमन्यत्रेतिभावाविजेतादिति। ऋधातोर्ये विचतदंतादरशब्दादित्यर्थः। मघ
शब्दात्। धनार्थकात्प्रसिद्धतत्वेनाभ्यार्हितत्वान्मतुप एवानिपातः अत एव वार्त्तिकनिर्देशसंगतिः। अर्वणस्तृ इति।
मघवन्शब्देतुनाप्यमेद इति भावः। पक्षे इति पुंकारः इति भावः। आदेशात् तदभावरूपो भपदर्शनादिति वा कास्थे
कदेशानुकरणामभावात्यद्धो भपत्वादो र्थमाहत्रादेशेति मघवन्छब्देरूप द्वपस्य सत्रकृतोपि संमतत्वात् दिशि

२३

स्यादेवं शब्देन्दुविवादात्तद्रूपेऽसम्प्रयुक्तं तल्लक्षणमाह। तन्विति। एवं च सत्यात्मनेप्यत्र तद्भावस्य छान्दसत्वेनैव साधनावश्य
कत्वेन। तावता नरकरणमिति भावः। दीर्घः अत्वसंतत्येनेनाघकारोदात्तत्वं चेति। ह्रस्व नुड्भ्यामिति प्राप्तमनुवदन्त
त्वस्य नगोऽप्यत्रेति निषेधेनापि त्वादनुदात्तत्वस्योदात्तत्व मित्यर्थः। एवं चत्वादेशपक्षेऽप्यन्तोदात्तस्यैव काराकारोद
त्तत्वं दीर्घवत्तबहुलग्रहणेन बाधित्वा घकाराकारोदात्तत्वमप्यंगीकार्यमन्यथा फलभेदे प्रसंगो नास्तीभवरनिबोध्यं। हल्ता
अत्र कश्चित्। प्रसारणानानुरोधेन त्वादेशपक्षे प्रसारकृदहा। कृतदीर्घत्वं कप्रकाशकृडक्तिर्यत्वाद्भमनुष्यक्षेपीस
हिनाप्यर्थवति तामलेसाऽयुक्तामनुवर्त्तस्य छान्दसत्वमिति तदनाशपातात्। इत्याह। तदा कृते। प्रसारणानानुरोधेन त्वादेश
पक्षे दोमात्राविषयः। वानिबं तस्ये वादेशपकारौ प्रवेशात्। तत्र च मघवान्निसे वरूपा। तथा च मनुष्यापि छंदसि बहुलं छ
न्दसीति दीर्घाभाव स्वरप्रत्ययाभ्यां तत्समानरूपस्वरप्रसापमिति वार्त्तिकाद्याशयः इति प्रत्याख्यानं प्रत्युक्तमेव लोके तु
मनुबन्ते दीर्घे भवत्येवेत्ता निततरवण्डयति एतेनेति। अस्य मघवे निसत्त्वस्याच्छान्दसत्वात्। प्रसारणानानुरोधेनच्छ
न्दो विषयत्वस्य मात्रसाधकत्वात् अत एवाह। छंदसीति इत्येवेति। संयोगान्तलोपासिद्धत्वात् दीर्घे छान्दसत्वं द्वापीनो
वे हेतुः। भवत्येवेति। तथा च नमो हि प्रयोगा हि विरोधः इति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। वार्त्तिकेति। भाष्याक्षरेत्यपि वो
ध्यं यथा ततः प्रतीयतेन योक्रेवस्यते च। उक्तार्थं तु सत्त्वात्प्राक् बहुलग्रहणाव्याख्यानप्रतीयते। अन्यथा वेत्येव वदे दि

राम
२३

न्तिमाकाननुतापात्प्रतीतत्वपिफलामेसापैवमेवंकल्पनेऽत आह मयेतितदेतन्न ह्रदि निधायेतिशेषः यद्वा तत
स्माद्धेतोः एतत्तकर्मतत्पदार्थमाह । भाषायामिति ॥ ऊक्तो । तिमलेरतिशेषः वार्त्तिकेऽल्पसोत्रे स्मार्द्दः खयमपेति । एतत्स
त्रस्थो ऽकैयटेप्यसयेः हेयएवेति तस्याचमलोक्तारात्यान्तयेपविरोधसमर्थकात्वऽनकृता लाकरदंष्ट्रास्य क्विमं
एवेतिबोध्यम् अत्र सके पठ संगातिके नचिउक्तौ त्वप्सति । यत्विनारत्या क्विस्य हतिपरिभाषामा क्विसा ऽयं भावः
वपस्यासुमद्ध्रूरसत्रवपस्याखितस्यात्तापके । अन्यथा तद्वानासामितपतप्रसयस्यच्छंदस्येवाविधानात्तदनु
पपत्तिः तेन लोकपरिपंथिभिः पार्थिवैः सहत्वदगर्वगर्वरसादिप्रयोगासिद्धा निति न त्तापकस्पतत्वेनाभिम
तस्यानैषपिरास्तिच्छंदेवलकवपः कुर्वेतातियरस्त्राख्या । वित्सत्रभाष्योक्ताराहाच्छंदो वसत्रासीनीतितथा चात्रैषैना
र्थत्वप्रयोजकं किं लिंगत्वमेवतत्त्वाति भावः भाष्यकारेष्वितातेनैव त्वापतेतिशेषः एतेनात्रिनिगमनाविरहोऽनि
रस्तः तस्याभाव्यानाहठत्वात् अन्यथासिद्धत्वात्तत्त्वात्तोष्यातानरोशपः कैयटादयः तथा च भाष्यकारापा
तिदेशात्सत्रेषु छंदः कार्यप्रवृत्त्यासोत्र प्रयोगाणामेव तेषां साधुत्वं नार्षमात्राणां किं पुनर्वाचमानुषाणामि
तितत्वात् तरध्वनपनवस्पति । कवाति । अत्रयदितिचाननुकविप्रयोगाणामेवमानत्वमत आह । कवातिव
उशः बहूनां संख्याया चित्वीत्संख्येकवचनात्वे निशासा एवं च तेषां सर्वथा भाषायामप्रयोगः किं त्वासिद्धवत्स

३४

त्राघुक्तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्याप्युक्तत्वात्तस्यामघोनइतिनुम्। अंतोदात्तस्वरूपं एकादेशस्वरितस्वरप्रवृत्त्यान
तत्कृतो विशेषः छंदस्यापाघमानरूपाभावात्। अनिष्टापादनाय हेयामघ्योदात्तस्यापि रूपं संप्रसारणे पस्येतिचेति
लोपस्तु नाच्छंदसत्वात् मघोनामितिनिर्देशाच्च तदाह हिरिति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वपक्षसूत्रभाष्यसमंतत्वार
तदंशे मलासांगत्यं ध्वनयितुं फलाभेदेनोक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति निपाचेति। प्राप्नोति ततो विनिवृत्तस्य सरंडः
विनिवेशः एवमसिद्धवत्सूत्रेप्युक्तं। अत्राक विप्रयोगविषये एतेन प्रकाशानुपपत्तिमूलानुपपत्तिखंडनकृद
लाकदाश्मंदस्यः प्रसक्तारतिदिक्चापनुमान्नानगुणाभ्यभेदकारत्वस्योच्चार्यमाणगुणे। विवक्षितत्वस्यैवात्पैः
गुणशब्देन चोदात्तत्वादयः चत्वाः प्रकृते चानिरनुनासिकस्यैवोच्चारणस्य पक्षसंभावनेवनेतिचेत्। अत्राकुः अ
नुदात्तस्य पुदात्तग्रहणेनगुणाकृतभेदाभाव एव वत्ताप्यतेनतत्क्तार्थं गौरवादितितत्प्राचामनुरोधेन। अनुदात्ता
दीनाऽन्यादौदोषापत्तेः बहुषु तत्सामर्थ्यकल्पनापेक्षयैकत्रोक्तार्थत्वापनेएव लाघवेनौचित्यात्। अतएव तस्य
साफल्यं अन्यथा पुनः सामर्थ्यकल्पनापत्तिः स्पष्टं चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रेभाष्ये। तदध्वनयन्नाह यस्यामिति पलंदुदात्तादि
शब्देन बोध्यत्वरूपं। अविवक्षयेति प्रकृते साहित्यादभेदेन तत्पा। नचात्रस्वरूपेणोच्चारितस्य कस्यापि गुणस्याभा
वात्प्रुक्तमेतदिति वाच्यं निरनुनासिकत्वस्यैव गुणस्य तथात्वेतापत्तेः। स्वरूपेणोच्चारितस्यापि तत्पर्यतः तथाच न

राम
३४

70

त्रपप्याप्रत्ययभिन्नायाः भेदकत्वमेवमनुच्चारितेसुतरांतथेतिभावः वस्तुतस्तु अनननासिकस्यात्रानुच्चारणोपिइत्सं
ज्ञाविहिता किंचिद्गुणस्योच्चारणमस्त्येवनिर्गुणस्योच्चारणाभावात् सर्वत्रैकश्रुत्यास्त्रपाठेमात्राभावात् तएवंत्रापके
तानतस्य एवंचवृद्धात्वेजित्सत्रेवात्रापिगुणाभेदकपक्षोक्तिः स्वचवैवेतिबोध्यम् अत्रपक्षद्वयेप्यविवक्षयेतिहेतोर्वे
वर्त्तीयतपाप्रत्ययभिन्नप्रतिबंधनिरासेनपातेषामिथ्याभेदकत्वज्ञापनादित्यर्थः नन्वेवरस्यत्राप्यविवक्षायस्मा मूं
ले ऋकारस्यश्रुद्वापत्तिः किंचानदानादेशीत्यादौस्वरूपाणांविशेषाणांनदोषनिरासेपलत्वेनेस्यधिकमतआह
अराता क्लेशाधिकोनेति बहुव्रीहिर्व्यापारविशेषणं अन्यथाप्रतिपत्तिलाघवायनिरनुनासिकमेववदेतानथा
चनएवीन्नोपत्तः किंतुप्रपत्तोधिकमासांत अतएवनिपातनस्थलेपिनदोषः अतएवतत्सफलमपिप्रसर्वेषामान्या
हानाएतेनाविपरीततासात्रापितद्वद्भेदकत्वमेवेतिनद्रष्टव्यापिमूलादिचिंत्यमितिध्वनितं नन्वेवंतर्णमिवगुण
त्वस्याकोस्यघत्वादाद्यपक्षोप्युक्तः किंचतदुत्तरपक्षद्वयपाअपराणामप्युक्तांतथासतिसिद्धांतेज्ञातिपक्षेणाप्रत्य
स्यैवाभेदकपक्षप्राप्तस्यापिअप्रसपरातिनिषेधेनादोषानास्त्वाणानराणांसाधारणाइतिस्पष्टमन्यत्र किंचसर्वप
क्षेगुणानामभेदकत्वेपिश्रुद्देकवाक्येतिप्रकाशद्दूषकंभवतग्रंथदूषितत्वस्यात्रसत्वेनपूर्वापरग्रंथविरोध
नचनुरगादूरुसनुरगाविस्मारणाविनत्वापत्तीरितिवाच्यं उनःकृउक्तिप्रसाः भेदपक्षेप्रश्लेषवैयर्थ्यादभेदपक्षएव

३५

न्त्रेष्टः प्रश्लेषसामर्थ्यात्तत्र तस्य बाधः इति मूलार्थः नहि सर्वनामानीत्यत्र णत्वबाधेनापायस्योत्थानं प्रका
शोक्तिस्तु नैवं सुयोजा। अभेदकबाधहेतुत्वं न तत्रेति मान्योक्तिस्तु तत्प्रक्ता। श्रइहैकमते। सत्रे प्रश्लेषणानिर्देशादि
तिप्रकाशार्थे न ह्ययं साम्प्रतः। अन्यथा वदतो माघात एव तस्य सपानत्र तोरत्नाकरोतोपलक्षणत्वेन मू
लंपोजयति। भेदकत्वेपाति। एतेन तत्त्यादृश्य घुक्तं तस्योच्चारणार्थत्वात् परसूत्राप्रवृत्तिरिति मान्योक्तं वा
पास्ता। नन्वेवमप्यप्रत्ययपदान्तवृत्तानिषेधः स्यादित्त आह। नत्रेति। तत्त्याचानणावा विधीयमाने पि विष्य
र्थमिति भावः। मूलं संमतमेवेदमिति ध्वनायितुमस्याशापकमापम्‌लंतत्याशापकतया व्याचष्टे एवं चेति
तस्यातदन्तवार्त्तिनत्वे चेत्यर्थः तपरस्त्रे प्रत्ययपदसंबंधे मानाभावदत्यभिप्रायः। एवं च तदसंबंधे चा
अनणोविधीयमानेपीत्याहि। एवं च भेदकपक्ष एव शंकात त्रैव प्रश्लेषेणासमाधिरिति मूलतात्पर्यम्। अ
तएवमूलवैषम्यात्सर्वथाप्रकाशासंगतिमाहेवं चेति। तत्रैव तत्सांगस्य चेत्यर्थः। असंगतेति। द्वयोर्वि
रुद्धार्थकयोः संबंधात् सप्तम्यंतो त्वेन तत्रैव समाधाधात्वप्रतीते विघटत्वाच्च अवतरणाभावेन वा
धकत्वस्याक्षरमर्यादया प्रतीते श्चेति भावः। अत्रत्यंतत्वमनुपदमुक्तं। अभावाच्चेति। पदाधयगस्यपित्प्रि
तेत्तपापित्ष्यायगस्यथा नत्वासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वयेन तदभावादित्यर्थः। आदेनापदागमादित्यस्यपरीश्र

प

राम
३५

हः। एवं च न्यासप्रसादकृदुक्तिरयुक्तेति भावः। अत्र कृप्रादीति समासः। तस्य तद्धितविषयत्वेन तन्मात्रपरामर्शासंभवा
दाह नरतीति। तथा सति फलितमर्थमाह एवं चेति। तस्य तद्धितविषयत्वे चेत्यर्थः। अपि भिन्नलोक्तप्रकारसमुच्चायकः।
एतेन मोलन्यस्य नतानिरस्ता। प्राप्तमित्यत्रान्वयमाह। यो न्यस्ततोति न्यूनतां नेशचेष्टेचाहितिनिटिलोपविधि
स्तत्र चेत्यर्थः। तथा च नापि समुच्चायकः। किं त्वन्यस्यापीति भावः। तद्दतेति। तद्दन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थः। एतेन
समुदायमनिष्ठत्वोल्लस्य हेतुतया समुदायाल्लिंगबोधकप्रत्ययविधानेन तस्य तद्धितशब्दत्वेपि तदुद्देश्यककार्य
भावान्नदोषइति भ्रान्तोक्तमपास्तं। चाहिलोपस्य संशेशाकृते। न चेति विभक्ताविति विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेणोत्सर्गः
श्वयुवेत्यादौ इति। इत्येतन्निमित्तकस्य न गोश्वन्निति निषेधस्य श्वयुवेति संप्रसारणस्य च प्राक्रमं भिन्नपापु
वता। इत्यादौ प्राप्तस्य निवृत्तेरित्यर्थः। अयमेव बहुव्रीहिणा। आदिपदार्थः। न हि तत्र सत्त्वद्रूपे विभक्ति त्वेन निमि
त्तत्वं येन तदुक्तिसागत्यस्यात्। तस्मादुक्त एव शपरति भावः। विवेचितं चेदमाद्भे। ननु समबलत्वं व्यवस्थापक
त्वपरत्वस्य नहि नित्यानित्यादौ तथेत्यत आह अभ्युच्चयपरति। तस्योत्कर्षः अर्थवास्वततस्तावकः। न तु स्वार्थ
पर इति भावः। यायिनागोणामुख्यन्याय मलकेनाघ्नात्राकाजेनातद्धितबं तेनामलमतेप्रातिपदिककार्यपिप्रद

अनुहेमन्याष्य ३ तस्यत्वे दिति

(78)

३६

नेस्तङ्गीसैवाह।तपरेतिारतत्रातितपरेत्सूर्यःतस्यचैनङ्घातृत्सैवसाफल्याद्दितिमाक्षःरम्पःष्याद्दिम्पःअन्यपाकर्त्रे लि

यां क्विपातस्यापिलाभे ननदसंगतिःस्यष्टैवाङ्गीप्रसपेतिाकर्तृस्त्रर्थेक्व क्विपरूपश्रीप्रत्ययेत्सर्थः।नदंगीकारेपीति

सुमाद्दिकर्त्रर्थेक क्विबगीकारेपात्सर्थः।तत्रमानमाह।विमक्ताविति हियतः।तस्याचोपक्रमोपसंहाराभ्यांतथैवभा

ष्यसीमंजस्येना।धिकतनकल्पनापिमानाभावहतिभावः।जगत्राप्योक्तिंखिंउपति।नचेतिविधिरूपेणप्रवृत्तिरित्याप

चेनाह।सुबाविधाविति।बाह्यसुवहेतकेपदूविधावित्यर्थः।अंतर्वर्त्तीतिविशेषणांतत्स्वरूपोपपादनद्वारातस्यपू

र्वत्रातत्वसूचकं।नचतस्यासिद्धत्वेकार्येअन्तलोपस्याचःपरेतिस्या।निवत्वोपूर्वत्रासिद्धापेरति।निषेधात।अप्यध

र्मःसुत्वाद्दिःतद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यक।विधेरेवेत्यर्थःसुपग्रहणस्यस्वार्थो।सुवविधिशब्दे नग्रहणा।द्दित्यर्थःसूचकंवाष

त्वेकार्ये।असिद्धत्वेनेति।तदपूर्वविधिनेत्यर्थः।तत्रप्रत्ययलेनाश्रपरोनान्तत्वात।स्वरादिसाहचर्येणाषत्वस्येनदृष्ट्या

।सिद्धत्वेनचनलोपशास्त्रात्सर्वपरिनशास्त्रेणाविहितसुबुविधेरेवग्रहणाच्चा।एतेनात्रविधिसंभवेनियमोऽपुक्तः

त्यपास्तावेरूप्पापत्तेश्च।खिंउनकदुक्तोखिंउपतिनचेति। रत्नाकरोक्तिंखिंउपति।नचेति।अत्वमिति।तद्दिकारस्येति

शेषःतथाश्चपंपपोपधपरत्याघुवितनचदुर्गोक्तरीत्यानांतानुकरणात्रदोषइतिप्रकाशोक्तिर्युक्तातद्नकरणोम

नाभावातनलोपासिद्धत्वेननांतत्वानपायाच्चामस्तेनत्रदोषद्वयापत्तेश्चेतितन्द्रावः।उक्तपरिभाषायाअनित्यत्व

प

राम
३६

नत्वाभावात्तत्प्रयोजनं भाष्योक्तं न संगच्छते। संप्रसारणस्याभिभक्तिके नेत्युनीमध्येन नादात्वपि प्रवर्तते।

त्वस्योक्तत्वात् दृहासंनिपातेतिं स्वात्तानिस्यचः अन्यसंनिपातनाशकत्वस्य स्पष्टः प्रतिपादितमिदमधस्तात्प्रकारद्वये
नमतं तारखं उपतिा नवेति। अत एवेति भाषस्य सन्ततमेतदुक्तिः। अयं भावः विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमंतरंगं तत्
ततत्वमात्रेण किंतु तत्र विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वेन। योन्यस्य सत्र पध्याद्विसर्वनामस्थानापेक्षा। यणो विधी
वान्नाद्विप्रत्ययेव रात्रि धात्वपेक्षा। अपि च गलत्तानापप्रकृतित्वप्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यणंतरंगः तथा च
पथ्याः पथ्या विरुपाघेवद्रूपं तत्पाकरणानुस्पष्टार्थमेव। एरदित्युक्तो ततो लाघवाभावाच्च। अन्यथा विधेयापेत
परकरणात्कुरुतरस्याद्वैगुणाभाव वसंप्यानाविसर्गे दीर्घानापत्तिः हलन्तेभ्यः आचाक्विपनुनास्येवेसुक्तं प्राक्।
अतो नतद्दैतात् क्विपिन पुंसके पथ्यानास्यादावत्वाभावाय तत्पाकरणं एतेनेतर नितपरकरणो नैवात्रेन्ह त्रिति नियम
धपर्वकं दीर्घलानुमानं पुंस्यपातित द्वयेन तत्पाकरणमादेशेन नू च्चारणार्थं रतिमिश्रो क्विश्रं सेतिरत्नोकरोत्तमपा
मिति अपिनानामधातुसंयहः अत्रप्यो न्यरसत्रा प्रकृतित्वेन। सर्वनामस्थानप्रकृतित्वस्य विवक्षितत्वेनायण
प्रकृतातियणशास्त्रेक्रुप्रकृतित्त्वसयणनिमित्तोमयेतार्थः। अयं भावः यत्र विशेषापेक्षस्य सामान्यापेक्षनि
ष्ठव्यापकतानिरूपितायाप्यतानत्र न त्र तिः पथ्याहृदाहिभ्यः सार्वधातुकस्य त्रहृदाहित्वं सार्वधातुकत्वं च नवि

पदकार्यमेवेति। प्रातिपदिककार्यं तु न प्रवर्तते गौ वाहीकइत्यादौ गोशब्देपि। बाधनापत्तेः। किं तु पातं विशेष्यार्थो
पस्थापकं लिंगविकारे पद अनादृशपदकार्यमेवाते नमहङ्गत्यअइत्यादावन्मइ नइति नोत्वं। तस्य पदाद्
रूपककार्यत्वात् गोमयादिस्यादवपि नपि। वाहिकार्थं गनिषे तेष्टे जपदकार्यत्वात्।

कि

अनंत्यमेवेतितैहेसदृमत्राः।यस्यसत्वेनत्दुत्भ्यादेलोपेनसोलौपेहसंतिमाभूदिति।तद्दव्यर्थ्य।अनंत्यग्रहणवैयर्थ्य।
न।प्रत्याख्यानेति।तदोरित्ननंतत्अदसऔसुलोपश्चेतिसूत्रेअदसुरितियोगविभजनादसएवदस्यसत्वेनान्यस्येतिवा
स्यात्तेनतदोदकारोनातिप्रसंगः।नचतदोदःसःसावित्यत्वसंनस्यादिति।अस्तेरकारोपिकत्वेनाप्राप्तेः।

षंतत्रसार्वधातुकत्वस्यानापप्रकृतेर्धातुत्वस्यानंतरप्रत्ययस्यप्रत्ययत्वानंचावश्यकमितियासुटंतरंगःअस्तिचतं
त्रयासुटोनिमित्तधातुत्वप्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मनिरूपितारूढादित्वसार्वधातुकत्वयोर्व्याप्यतानंतथाप्रकृतेर
तिवस्तुतस्तत्रापिनिमित्तयासुटंनत्वंतरंगत्वात विशेषस्यव्याप्यत्वेनव्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्यनिमित्तत्वेमानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तत्वानुपपादनात।अतएवभाष्येएवंविधांतरंगबहिरंगभा
वस्यक्वाप्यनुक्तेरवरस्याशपेनाहातदोषः।अन्यथाविभक्तिसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादसस्याखेनंतस्यै
वसत्वेसिद्धेतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव।अतएवतथातिप्रसारव्यानप्रकारोपिवृथेतिभाष्यारूढत्वंअसेसाहृत
समसेति।सर्वत्रैतसूक्तिस्तुअनुदात्तेङ्गितःस्यात्रकेपरेनतत्दृष्टप्रयुक्तंकृतमितितदभिप्राय।अतएवतद्दोषितिस
त्रेवक्ष्यतिनकापीति।अतएवचनतेनविरोधःस्फुरीमविष्यातिचेदंतंत्रैवेतिदिक्।यतुरवंडनकृदुक्तोकारादयः
एवमपिआत्वरूपेसुब्विधौनलोपस्यासिद्धत्वेननस्यात्वेसौपष्यारतिहपंस्यात्।नचबहिरंगत्वेनात्वस्यासि
द्धत्वान्नलोपप्रवृत्तिरितिवाच्यंशंकायुक्ता।अंतरंगेकार्येजातस्यनत्वालमप्राप्तिकस्यचबहिरंगस्यासिद्धत्वेपिप
श्चात्प्राप्तबहिरंगस्यतत्त्वेमानाभावात।अतएवपूर्वमंतर्वर्तिनीविशेषणांतरंतरितितत्रखण्डनेसाधुत्वेऽपि
तानलोपात्पूर्वंनिकारमात्रप्रतिबंधेनाप्राप्तसुब्विधौवग्रहणात्प्रसास्यात्यत्रस्यपिनलोपस्तत्रैवप्र

विधिस्तत्रैवासिद्धत्वाच्चापत्तुरत्नाकरकृतामाम्पदं प्रामिमैतेनत्वापांगीकूरेनिषेधार्थंसुवाधस्यविधावा
ब्धस्यास्यतत्रापितात्पर्यकल्पनेवाकाभेदापत्तिः। अधिकप्रसासनिलाभेस्यागायेगेननत्रनिषेधानापत्तिश्च
किंचैवंकसंतेएवात्वन्याहेशौस्यानंतानतस्मिंत्रे द्विमात्रेस्यानिन्बेकाव्यवधानेचकृतार्थत्वात्। तथाचमुख्य
रूपासिद्धिस्तद्वस्यान्नचापमसिद्धत्वविधेनीपिसुम्निमित्तानलोपःयेनन्यापावता॥ स्यात्। अनतस्तदाश्र
परणमयुक्तमिति। तन्ननियमशास्त्राणां विधिमुखेनैवप्रवृत्तेः सिद्धं निनत्वेनदोषत्रयाभावात्परंपएपा
लोपस्यापिसुब्रिभिन्नत्वाच्च। स्वादानांपथ्याघ्रणाविशेषणात्वस्ये वोचितसात्त्वास्यानैतरेतमेरतिसिन्नम्पतपा
स्यभाष्येहृषितत्वाच्च। किंचतस्यासिद्धत्वेपिदेवदत्तहंतहतन्यायेनतद्भावात्तस्यतदप्राप्तेः। किंचनाहएजा
म्नमप्रयुक्तोप्रवृत्तिःश्रान्तेंनगोचरपत्तोनिन्यायेनजापमानकार्यस्यादेशएवस्यानिवुध्यात्प्रवृत्तस्यंगीकारेणा
त्रादेशस्याभावस्यकार्याधारतायाबाधान्तरसलात्उपसंहाराननुरोधेनाहन्यादेशेति। अत्विधावेकदेशविकृ
तन्यायाप्रवृत्तिःशास्त्रासिद्धेसहचेराहपश्यादतानिमान्योक्तिः। प्राचामविरोधेननहिनेननांतत्वमानीयते
तस्योभयथाव्रह्मणापिद्रूपपादत्वाच्छिन्नपुच्छेश्वनिपुच्छवत्वस्येवबलादित्वसेवद्वाकिंतुपथिनशब्द
त्वेनच्छानिर्बाधाएतेनोभयत्रतपराकृतंसुखमुखार्थमित्यत्युक्तामूलोकरीत्यास्यानिनितेत्साफल्य

३८

मभिधापएकदेशोतिन्यायेनात्वमाशंक्यसुपंप्याग्रामस्त्वाघसिप्या।अर्थप्राधान्येएवनदितिसमाधिंसंहृप
कोलुप्तत्वात्तस्या।निवृत्तिंनिवार्यएगोक्तं नांतानुकरणमस्माभिष्यादग्णपंततश्चात्ववदत्वभाविनप्रसक्तमेन
एवेतितत्सुखवेमुर्थएवेतिप्रकाशोक्तं मूलेपत्विस्यादिनासंक्षिप्यानूदितमपास्तानद्ध्वनयन्नाह।यदा
तिवेपाल्यात।अविनीतत्वात्।अतिदेशः एकदेशोतिरूपः।तपोलोवत्तुवक्ष्यमाणारीत्यास्या।निवृत्तमपिस
वचामितिसंचनायन्नतान।नीराचष्टे।अत्वेति।अकापरश्लैघान्तरप्रवृत्तातितिमान्या।आत्वा।वाशयोः।शंकतेन
चेति।अनंतेतिसंप्रनासाहिः रदंचहेतुद्वपंकार्यकालेपंचेत्यादिग्रंथ्य वतननुनलोपासिद्धत्वेननांतत्वमेवान
आह।सन्नेतिरदंचकार्यासिद्धेतेनस्वस्या।ना।आपाता।नेपश्येतिकेचित।अन्येतुयघोदेशेनःसोरत्तिज्जप
दृत्वस्येकारांतेएकदेशोतिन्यायेननलभ्यः।नःसोरतिसामान्यापेक्षानियमेनैननतप्राप्तस्यापिवारणात्तदाह
ना।तेति।ननुनतेनन्यायेनसा।आनीयतेतत्र।किंतुनलोपासिद्धत्वेनएवचनियमेननवारणमत।आह।संज्ञा
विधाविति।अपर्वसंज्ञाविधाविलपर्थ।पर्वोत्तरसाहचर्यात्तनचैवंसंज्ञेतिसामान्यो।क्तिर्व्यर्थाघिसंज्ञायाग्रह
णेनसाफल्यात्।तात्पर्यचप्रकृतेपर्वविधभावेनासिद्धत्वमित्याहुः।एतेनाकृतारस्थभपदसंज्ञासुपयो
देशपक्षस्येवाश्रयणेनशास्त्रासिद्धत्वस्यादेशएवस्यानिवृध्या।कार्यस्यचांगीकारेणचेदंद्विसमित्यपा

राम
३८

78

स्तां। अत्राऽकरूपेषु तथा च पर्यायपंथाः सा घेवरूपाणीति मिश्राः। युक्तिरेवपुक्तेति मूलं चिंत्यमिति भावः। वस्तुत
स्तु परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दाशं कैवायुक्तेति प्राचां निरासापि ग्रंथप्रयोजनेन बोधकाभाव इ
ति बोध्यं। सखायमतेः सख्युरिति तत्र भाष्योक्तेः पंथा ऋभुक्षामूलासंगतेराहतत्र प्रकृतानीति। कथमाश्रितं तत्राह। उस
निमित्तस्य सादिना। यणा। एतेन काचरस्य नेनस्थानिवद्भावाद्दाहकपत्नेति निमित्तकोह्रस्वकोपि णनिपणानिरोषः
अत्राक्विपे क्षकं च सवं विधि पलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वं तु न। अनित्यत्वात्। लोपेति। लोपो व्योरिति नेनापलोपेतत्रिषे
धादादृग्याश्चः पूर्वत्वेन तदप्रसंगाद्धेति भावः। तथा च तथा रूपासंभवेन भाष्यासंगतिरिति तासपर्यं थ्यानीति
कान् ह्लोपस्येति भावः। भवेतीति ते नैवेति भावः। नान्निमित्तकोपि नस्यादिति। उःसून्निमित्तकोपि यणा न स्यादि
त्यर्थः। तथा च भाष्यासंगतिस्तदवस्थैव तस्मात् प्रामाण्यात् कपजाघह्लोपेन त्रिषेधप्रवृत्तिरावश्यकी सा
चोक्ता वार्त्तिकापनैवेतिनत दाश्रयपयणाभावश्पकं। अत एव तत्तादृशप्रकृतिकस्य सखा सुखीरित्यादेः सिद्धि
अन्यथा त्वानरूपापत्तिस्य वैवेत्यप्राप्ते नैव सावभुत्तो रितिमूलेऽक्तमिति भावः। ननु तत्पर कृत्स्नस्य कं
पंतद्वोधकत्वाकं चात्वे एव तदाश्रयणां स्यात्रात्वन्यादेशपोरपीत्यत आह। त्वेपत्तं अष्टाध्याय्यां प्राप्त्यम्या
दस्यो ह्रस्वः आहिनात्पोरपि संग्रहः अन्यथाणत्वसंग्रहो न स्यात् तन्याक्रया नां स्थानिकत्वाहनोए तेन

३८

यणमात्रविषयेऽत्रापेतदाश्रुपर्णानरत्वादेरुक्तमाष्यकैयटादिस्वारस्येनतस्य क्वाचित्कत्वप्रतीतेः
क्वैविधेमिसस्यैवौत्सर्गिकत्वात् किंचामिश्रमतेतस्योच्चारणार्थत्वात् आचार्यक्रियतानुकर्त्तासिद्धिपिप
थीनीत्यत्रतत्सार्थक्यं चाएवंचमल्लिचिंत्यंतस्मात्स्यथीःपथ्यात्वित्याद्येवम्यासप्रकाशाद्युक्तरूपसाधुत्वेना
सिद्धत्वेनहलश्चादिलोपोप्यतएवनोक्तंचवानशकलीकरद्भुत्वाद्युक्तमपास्तं अत्रापितोविक्वाचित्कत्वाद्वा
घातात् एवंतस्यसार्थक्ये मिश्राक्तेरेवस्वरसत्वाच्चतत्र आचार्यक्रियमावाच्चेतिदिक् वस्तुतस्तुतेषामनभि
धानमेवसमुच्चारणार्थ एवअम्यथाविधेयदोषापत्तिरित्याद्यन्यतस्तत्त्वमनुसंधेयं एतेनकेवलपदक्रम्पापु
पथीस्याद्येरित्याद्याचार्यक्रियामपिवस्तुतोऽभिधानमेवेतिमदुक्तमपास्तं वेषम्यात् अस्तहापत्वेहिकेवलत्वा
तस्य स्त्रीलिंगनिर्देशस्यानर्थकत्वाद्दिति भावः स्त्रीलिंगनिर्देशस्यान्यथावृत्तस्यापत्त्येनपरा
मर्शासंभवादाह स्वामीतेय्यनि तथाचविशेषायतुमित्युपादविशेषणात्क्रियापरामर्श्यतस्त्वतिभावः सामर्थ्यमु
पपादयति सर्वोतिमत्तेतद्वाति संसातत्वेत्यर्थैः रहेतुसमान्वयपापाह न्विति कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायेनाशंक
ते यधेपाभिः तदसंभवः भ्रान्तत्वासंभवः एतेनतथाप्रकारान्तरेणाकारादेश्याद्युक्तमपास्तं तत्वेनासंनिहितत्वेनाम
तिशब्देनेतियर्थ्यादायाउभयगतेरिहशास्त्रेगीकारादितिभावः यथाश्रुतमक्रियापांचउकप्रकाशानुवादस्यनत्

राम
३८

८१

माभिमतार्थसिद्धये निराचष्टे। न लोपे इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थेनेति मा वः मूलेऽनुस्मरणीतं। तत्राप्युभयत्र प्रक्रि
यावदुक्तेरिति भावः। अन्नहृदेरतिच्छेदः। तत्रान्तरप्रसिद्धस्यान्तरप्रसिद्धस्य चासंभवादाह। परोरिति। प्राक्क्रियायोजकप्रका
शोक्तिं मूले खंड्यति पनुमाचक्षुरिति। एवमग्रेपि बहुवचनान्तेनानुवादेन तदुक्तिर्बोध्या। नन्ववयवत्वेन बोधकान्तप
देन संबंधाख्यानान्मूलमयुक्तमत आह। स्थानपदेति विशेष्यसंबंधेन सामान्याधिकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादाह। निस
मिति। ननु नित्यसापेक्षे समासांगीकारे निराकांक्षत्वात् ततो बोधो न स्यादन्यत्रैवात आह। सापेक्षेति। हि यतस्तस्य तद
भावे बीजं ततो वाक्यात् बोधाभावः। न च न हि नित्यसापेक्षे तदंगीकारे न द्वाजमस्तीसाखं … सार्थः। अत्रमानं दर्श
यितुमाह। तदेवेति। असमर्थानां धिकं स्पष्टमेवेति भावः। व्यपेक्षासामर्थ्यस्य वाक्ये एवांगीकारादाह। कांक्षेति। त
था च ततो बोधो भवत्येवेति भावः। गुर्वादीनिति। गुरुकुलादिसमुदायावयवत्वादिति भावः। तद्द्वारके इति। गुरुद्वारके
ण तदीयगुरुसाधस्वरूपेणोत्पत्तिः। एतेन गुर्वादि सूत्रस्थरूपेण स्यतान्नहरणकृत्स्य सर्वे स … वितः उपसर्जनसंपातप
स्यतया त्वादाह। घटः। इति। पूर्वेरीसाह। न समि। इति। संबंध्यंतरस्य सर्वे अत एवाह। निसेति। तद्भावस्तेतु रात्रोदेवद
त्तस्य गुरुः इमित्यादौ तु स्यादप्याकांक्षायाः सत्त्वेन देवदत्तस्य समसंबंधिकत्वेपि समासाभावरूपं बोध्यम्। मूले सापेक्ष
स्येति। अन्तपदाभावे स्यान्तशब्दमात्रग्रहणापत्तिः। व्याकर्षं चिह्नं। पितृस्वयेचापोपस्या। पितृतदं तेत्रा लिंगश

४०

ष्टमात्रग्रहणापत्तिरिति भावः। उक्तस्यापि स्पष्टयानुषंगमाह संख्येति। बोधकत्वेन हेतुना। तथा च तदंतत्वस्य संख्या
पदेऽसंभवात् संज्ञ्यादिपरत्वसंपादकत्वं तस्येति भावः। ननु स्वरितत्वादनुवृत्तेः शब्दाधिकारात् संज्ञिपरत्वस्य च सिद्धि
र्न्नैतच्चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तिं तत्राह किंचेति। तदर्थत्वादुपदेशकाले स्वार्थकत्वे। अन्यपदार्थविशेषणत्वस्य
तुल्यत्वादाहासप्रसंगपत्ते। ननु तदन्तत्वेन नाप्रदेशोऽत आह तीरेणामिति। पक्षे। भाष्यादिसंमतिमाह यद्यपि प्रा
तिपदिकानां नोपदेशस्तस्यासंगतिरेव तथापि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रातिपादनरूपपत्तगुरोः प्रापण
तस्यात्रग्रहणान्प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधनेयोग्यतास्त्येवा। निष्पन्नासापदसंज्ञे सर्वेष्व
संगतस्यापि द्वाषट्संज्ञापाप्तमुपदेशग्रहणमिति भाष्यवार्त्तिकाद्युक्ते रूपदेशे ऽरतिनिर्मूलमपि। तिमूलं चिंत्यमिति
रत्नाकरोक्तिं खंडयति माहोपदेशेति। ह्वेति। स्मा तसंख्याप्रकृतिकस्यादिप्रत्ययोपदेशस्य घटत्वेः रूदं चशताना
त्वादिसिध्य्रर्थं अत एवाग्रे भाष्ये संनिपातपरिभाषादिना तदन्यथासिद्धं प्रत्याख्यातं। अयमेव चाद्यगर्भः
ननु मयाप्येवं सुवचम् तत्राह त्वयात्विति। तस्य तथान्वयासुवचत्वे हेतुगर्भं विशेषणं समस्तेति। तत द्धटकौ तप
देस्यर्थः। शेषरतीति योगविभागेनेति भावः। ननु षट्संज्ञकसंनिपातस्य त्वेपि सत्त्वेन कथं तत्प्राप्तिस्तत्राह। नातले
ति षट्सच्च कशब्दः आमएतड्भपसंनिपातेनेत्यर्थः। अष्टानामित्यादि प्रागित्यंतं मूलमन्यत्रन्यासस्या हिरं

एम
४०

स्युक्तिं खिद्यति। नचैवं। अंतोदात्तत्वमपि षट्त्रात्येव सिद्धमिति भावः। असिद्धत्वेनेति। तस्याः कृन्मेजंत इति सूत्रस्था
याः संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातकस्येति निमित्तमित्यर्थेनात्र स्वेतरत्तद्विघातकस नलोपस्यासिद्धत्वेन ब
वहेधाभावान्न तद्विघयेत इत्यर्थः। नन्वसिद्धत्वं किं परिभाषादृष्ट्या तत्संनिपातलक्षणानुकूलविधिदृष्ट्या तत्रा
घे दोषमाह कृहिति। प्रसपलक्षणात्सत्रस्य नियमार्थत्वादाहष्यानानि। अभावादित्यंतो। संगतो हेतुः। तत्र गोरा सादे
भाष्ये। ते। नही ह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यादित्यर्थः। आतिदेशिकसंनिपातविघाताभावमाह यतत्रत
दप्रवृत्तावत्रापि तथा स्यादिति तात्पर्यं। तत्र संनिपाते आनेये असमर्थमहि। न्यायेनोभयत्रान्वयः। अंते दोषमाह
किंचेति। यत इति शेषः। एवं चनुट। तदसिद्धत्वेपि नलोपासिद्धत्वेपि। तस्मात्र लोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनै
वसाध्यत्वापातस्य न तद्दृष्ट्या। सिद्धत्वादात्वमेव प्रक्तं तदनित्यत्वेनेति गूढाकूतं। एतेन षट्संज्ञामुपजीव्य जातस्य न
रस्तद्विघातकत्वानयः। आत्वं न दीर्घं तु नैवान चन लोपेतद्विरोध एवानुटो न कार्यनिमित्तकत्वात्तषट्संज्ञापास्तत्वे
पि तत्र नलोपासिद्धत्वेन संनिपातविघाताभावात। तेनानित्यत्वेनात्वप्रतिपादकमूलं नघ्नाए व्यानं च चिंत्यमिति मं
दोक्तमपास्तं। अत्र च ये तस्य स्यतः प्रागात्वे रत्यर्थे योन कृता राहसीति। नन्वंतरंगत्वात्यथोद्देशपक्षे ततत आमि
नुटः प्रागनित्यत्वाद्ध त्वप्प स्य बहिरंगासिद्धत्वेन षड्त्वानिवृत्तौ ततसाप्नुनुटो पसिद्धिरित आह। कार्येति। नन्व

ह

४१

त्वपक्षेनतच्छास्त्रस्य पुनःप्राप्तिः किंतु तद्धर्मस्य कार्यापमातिदेशोनानपनंतत्वात्रनुष्ठादितत्रचशब्दतोनस्थास्यलक्ष
तिधर्मवतन्त्रा अन्यपरामतत्राहाधृतिति एतेनपाणि रशब्दस्यस्वयंप्यविरुद्धं भमिदमितपपात्तवैषम्यात्प्रति
पादिमिदंतत्रैवा अमिमानरति। तथाचात्रपक्षेहलातिनुदादिसिध्यर्थमावश्यकमितिभावः एतनत्सूचिता
चिमाहापदित्विसादि। प्रकृताभिप्रायेणाह। नोनेति। नुडादेनीला बुद्धित्वमितिपाठः सर्वेसर्वपदे तिपक्षेत्रा
स्यानीति। तदभावेप्याहैकदेशेति। विकृतावपवानिबंधननुडादोपाट् तस्यतेनसो लभ्याइतिभावः। अतए
वाहानुडिति। एतेनघटत्वमात्रसंनिपातानिमित्तकोनुस्नचतद्विघातकोवात्वनलोपादितितस्याप्राप्तिरेवेति
आनिसत्वम् लोकमसंगतमितिस्वसिद्धांतःसूचितः एतेनघटत्वंनालधर्मरतिननप्रवृत्तिःसुवचैवम् अन्यथादि
द्विःधेपकृतात्वानांधातुत्वानापत्तिरितिमलंचिंत्यमिति। टकोकरोक्तमपास्तं। सर्वेषांकार्यार्थत्वात्तत्रमुख्यत्वा
ततासिद्धिरिति। अष्टानामित्यनुदृसिद्धिरित्यर्थः अन्यथामूलोक्तरीत्यानस्यात्। एवंचोभयोःशेषरतिभाष्य
मपिकार्यकालाभिप्रायं। एतेनप्रियाष्टानांविस्पाघर्थमपिसेतिरत्नाकरदंआधुक्तमपास्तं। तदनाभिधानस्य
वक्ष्यमाणत्वादरतिभावः। अनवृत्तेरिति। अनुपश्चाद्वृत्तेःसंबंधस्येत्यर्थः तदपकर्षस्येतिपावत्। जश्पा
साविति। ज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वादष्टनःसंबंधात्वमनित्यमितिभावः। पर्यवसितार्थमाह। हल्स्वरेति। सावकं

राम
४१

रोतिानत्य ष्टाभिरित्यत्र ष्त्सुपोत्तममिति प्राप्नोति कार्यकालेऽनांतत्वेनाषट्त्वात् अलविधित्वेनास्थानिवत्त्वाच्च
विकृतावयववत्त्वनिबंधनत्वे नलौकिकन्यायस्याप्रनवकाशत्वेतिभावः। तत्रैव पक्षे समाधत्ते दीर्घेति। एवं च नत्राम
कांतएनिरासः। अनित्यत्वे नितत्पूर्वकतदप्रवृत्तेः पूर्वकपुनःप्रसंगविज्ञानप्रवृत्तेरित्यर्थः। अपि नावैकाल्पिकत्वसमु
च्चयः पावता। विनानुपपत्तिस्ता सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धांताशयितिभावः। इदं च तदपकर्षे तदभावे तु न ददनित्यत्वस्यानेक
तात्वषट्संज्ञाज्ञाप्ये तिज्ञाप्यद्वयं समानमेवेतिबोध्यं। हलोस्सपकर्षाभावजलाघवादाह। पद्वेति। अत्र षट्संज्ञापां। एवं
न तदनित्यत्वकृतात्वषट्संज्ञयोर्निरासः वैकल्पिकत्वं तु ज्ञाप्यमेव। ज्ञाप्यतेरस्यत्र दीर्घग्रहणो नैवेत्यस्यानुषंगः। उक्तार्थ
चतुष्टयं पस्तु चप्यनुतत्र हेतुमाह। तत्रेत्याद्यपवादत्वादित्यंतेन। तत्र यथोद्देशो बहिरिति विभक्तिसापेक्षत्वेनेतिभावः।
प्राकृविभक्तेरितिशेषः। जातेत। तत आमिनुट्प्रागनित्यत्वादन्तरंगत्वेतिशेषः। आमन्नरमस्ति इत्वात्स्ववासंज्ञास्यारि
ततोनुट्प्राकृनित्यत्वाद्न्तरंगत्वेतिशेषः। तत्रादौ नस्‌ त संज्ञाज्ञापने फलाभावमाह। नांनेत्यादिना। अन्यत्स्थानिवत्त्वा
देः तत्प्रयुक्तस्य षट्त्वोत्सा। इत्वादेःऽभ्यो लोरवःपर्ववः। दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारांतस्येतिभाष्यस्याप्यप
मवाक्यपरं तेन विरोधस्तेनेति गठाकृतां तदनित्यत्व ज्ञापने फलाभावमाह। तत्रापीति। आकारांतेपीत्यर्थः। आप
रष्टाभिरित्यस्य समुच्चायकः एवं चानवकाशत्वं तस्मात् दाहपवादत्वादिति। एवं चाष्टाभिरित्यत्रैवाष्टभिरित्यत्रापि

४२

तस्य वृत्तिः स्यादिति तद्धात्वृत्यर्थं क्षिप्यमाणं दीर्घग्रहणं वैकल्प्यज्ञापकमिति भावः ननु वफलत्वाद्दाढादेवसानात आह।
तत्रेति। यथोद्देशे ऽस्य पक्षे पुनः सैतत्साहस्य मिति। नत्वाकारांतस्य तत्वे ऽस्यैव स्यत्रलुगापत्तिरित्यत आह। कारणेति।
एवं न तत्सामर्थ्यात्तत्र तस्य लुक्। अष्टाविंशत्यादितृतीया बहुवचने। चारितार्थ्यमिति। तथा चानपवादत्वे नयथोद्देश
पक्षे ज्ञापनेऽपि उभयत्र प्रत्वान्मध्योऽपवादेन बाध्येत न प्येन पुनरप्रवृत्तिरिति वैकल्पिकत्वे तावतेऽपि वैयर्थ्यं तदवस्थ
मेवेति तत्राप्यनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति तदेवास्तु किं तेनेति भावः हलादित्वाभावेनेति तथा च हलादित्वाभा
व इति भावः। षट्त्वास्य षट्त्रास्य पवादस्य ज्ञस्युपोत्तममिति स्य एवमग्रेऽपि एकादेशे इति नित्यत्वादेतदं नित्यत्वाद्वे
तिशेषः उभयत्र आश्रयेतद्भावादिति भावः एवं च तद्वाचरितार्थ्यमिति तात्पर्यं न सिद्धयेतदप्रवृत्तेस्तत्र भाष्ये ध्वनि
तत्वादित्यन्वयः परे योगे चैवं तेरेव नान्यैरिस्यर्थे न जायस्वो रोहावहो सत्र रोहावेत्यस्य गस्यर्थे लोढा लोढ चेति निघात
निषेधाभावेनेति तिङः तिङ इति निघातसिद्धिफलकनिपातकर्तव्यद्विविति सूत्रसाफल्यमभिधापाप्यते हावयुक्तत्वा या
देहात्यत्राय निमित्तेऽपि निपातस्य लोट्वेचेति निषेधः कुतो नानाहतेत्र नियमेन वारणासंभवतात्पर्यं कृतनरुहिर्गस
र्थरस्युक्तौ तत्रऽक्त रासासमशंक्यास्मात् भाष्यादनुमीयते प्राक्कुघातस्तत एकादेशशरति केयटेन माख्यातं चानेन रम
स्यपरस्येति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति तत एशयरतिग्रहस्वरराश्च किंचैकादेशोकृते प्येकदेशोऽतिस्मायेनटातोऽप्यस्य ४२

यद्वि तुपरंक्छंदसि तिङतेनानुदात्तं उदस्त जो यदं गिर उदांतानाहि आरभ्यास्मामि तुते निपातैर्यदिति हि नेति तुपरश्यनिच
स्तुधेः तिङ तिङः प्राप्तनिघातनिषेधार्तिङे यद्विभुदइति सूत्रांतं यमार्थं एवौ वेमरभूतेयोगे नान्यैरिति तेनु आर्थस्या रोहा वेहि आदुहि
लोट् भत्राकारेणा व्यवधाना न्न निघातनिषेधं) स्यरालूवंमकादशोतु यद्वीति सूत्रस्मानि यमल्यावत्यमा वेनोनियमकलेनावश्या
प्रसंगतं स्यादिति भावः)

शाब्दत्वं परादिवत्त्वेनोरस्यसा विभक्तित्वं चेत्स दोषादित्सपि बोध्यं एतत्सर्वेति दीर्घग्रहणं ज्ञापकत्वप्रभाष्येत्यर्थः प्रा
टहेतुरयं तत्र नास्त्येषा विस्पत्र तथा चाचार्यो नार्थेन पवादत्वात्तस्य फलमिति न तदावश्यकत्वमिति भावः न च
ति एवमपीति शेषः रति चेन्नेत्सत्रान्वयः तथा चानुपदेक्तरीत्या रेवस्यादिति भावः विधायके सूत्रद्वये मुखे सम
सेद्धुर्थत्वाहाह गोणोरति तद्धाष्ये षट्स्वरा प्राप्ते तत्र मानमाह तएवेति तदाश्रयणेन तत्राप्राप्तेरेवेत्यर्थः सं
गच्छते रत्यत्रान्वयः चतसरतीत्या निवत्वेन तद्भाग्योकीर्त्योदात्तत्वस्यादि भावः ननु वार्त्तिकारम्भे चतुरः शस
त्यसैव बाध निपातनेन षट्त्रीति स्वरस्यापि बाधापत्तिस्तस्य सर्वबाधकत्वादत आह तत्रेपति अपिर्वार्त्तिक
समुच्चायकः विभक्तिस्वरः तउदात्तत्वं ज्ञापकमुपपादयति आधुरातेति तस्य सर्वबाधकत्वादिति भावः चतर
शब्दादिति चतसः सं वधि शसन्तादित्यर्थः अयं भावः षट्त्रिचतुरां निसबहुवचनांतत्वात् हि वचने कव
चनेन सतः तत्र षट् स्योत्रश्शसो लुगेव अन्याह लाद्यः असर्वनामस्थाने रत्यनवृत्त्या त्रिचतुरो ङीसि नेदात्रानि
ति शसि एकादेशउदात्ते नेति सिद्धं निवरतिज्ञासेति प्र म्योजस रत्यस्य विषये तत्क्रीसानिति त्वः पश्येत्सत्रोदान
पराद्यसनेनासिद्धं अयं याहलाद्यः चतुरः पश्येत्यत्र अपि न चतुरः शसीसां भसाम व्य्येनतस्य बाधात तस्माच्चात
स्वः पश्येत्सेवतघाव र्त्तप दित निपातन स्वरो विभक्तिस्व बाधकः स्यात्तदा तद्वेयर्थ्यं स्पष्टमेवातस्मात्स्पतदवापक

४२

स्वेनाप्यतेतेन चनसरणा मित्याद्यो विभक्तिस्वर सिद्धिः। ताश्रमप्यातदनाश्रयणेनतत्रतनप्रवृत्तौ प्रिपाद्यानरानि।
प्रागुक्तरीत्यालुकोत्राप्रसक्तेरिति भावः। नन्वसर्वनामस्थानपदानुवृत्यानेदंतद्यावर्त्यमत आहादेरिति तेन शासतर
पपरिग्रहः। संभवेनात एवावर्त्यत्वसंभवेनातदसंग। रिति। षट्संज्ञकेषु हलादिग्रहणाद्यावर्त्यत्वसंभवेनतत्रत
त्रास्तीति भाष्यासंगतेरिति भावः। ननु द्वितीयशंकोक्तरीत्याष्टौ पदेपत्यादितव्यावर्त्यमिति भाष्यमेकदेश्युक्ति
वात आहाद्या वितिः। रहंदृष्टांतार्थं वक्ष्यमाणरीत्याघ नस्वरेणासिद्धत्वाहेकादेशेति। नन्वेवमपिकदष्टाविसादि
नद्यावर्त्यं तस्याव्ययपर्वपदप्रकृतिस्वरेणापुदात्तत्वादेकादेशस्वरेणासिद्धेः एवं च भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाव
श्यकत्वेननतद्भाश्रयणोमानत्वमित्याशयेनाशंकतेन चेति। आद्विनानद्यावित्याद्यसंयहस्तत्रयस्यषट्त्वंततो
विहितत्वादेवानतिव्याप्तिरत आह संख्येत्यादि। लौकिगणनायांप्रसिद्धानामेव संमानेत्यत्र यह एमानाभावरातिभा
वः। तदेव ध्वनयितुमाहास्पष्टमिति। व्युत्पादितमघस्त्वं सर्वं वक्ष्यमाणरीत्याघ नस्वरेणासिद्धत्वाहेतन्नाष्पेति।
चतुरः शासात्यत्रसोक्तभाष्येत्यर्थः। तदनभीनिकदष्टाविसाघनमिधनोहित्यर्थः। एतेनोक्तरीत्यानत्राष्टस्वर
सावकाशत्वस्यपास्तम्। एतत्तत्त्वापकपरेतिदीर्घग्रहणज्ञापकपरेत्यर्थः। विशेषणाश्रयणेनातत्वाश्रयणेन
समासेगोणोरति शेषः। अप्रवृत्तेन्ध्रष्टस्वरस्याप्यतिशेषः। रहं च न तत्त्वमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदभावएवेत्याह।

राम
४२

त्रिपाद्येति। गोणानामिति भावः। ह्रस्वं चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। ननु कैयटोक्तमलानदित्यप्रयमव्याख्यानादी
नानभिधानं। आद्यपङ्क्तिरपि भाष्यविरोधादयुक्तेत्यत आह तिसृभ्यो जसीति। तत्र हि नित्यवद्बहुवचनान्तत्वात्तदन्य
योरभाव एव। शासिवदादीनामुपसंख्यानमिति भाष्यात्। अन्याह स्यादेतत् तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति चासिद्धं तिसृ केवलं त्रापि टापि कादि
षु सामान्यात् पित्स्वरप्राप्त्या। नुदात्तावित्यस्यैव नाप्राप्ते प्रवृत्त्यापेन बाधे पि नित्त्वे स्वरेणासह तद्भावात् मध्ये
प्रवादन्याय प्राप्त्यात्। तेन स्वरेणाभावान्नित्यादिशयेन वार्त्तिके कृता। तिसृभ्यो जस इत्यत्र ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावा
दिति। चिन्तमपि जस्ग्रहणं भाष्यकृता चापित्तरमवयवभ्यस्या पितवानरुपसमस्तार्थमेके जसोग्रहणमि
च्छन्ति आतितिसृभ्यामिति। समस्तं तिसृशब्दसमाप्य जस्यादिविभक्त्यावृत्त्यर्थं नादिति तदर्थः। तस्मीदिति सर्वोदि
हितं विशेषणाश्रयणमप्रमाणं। एवं चान्तः परमकृदन्तपदश्चाब्रह्मान्तोदात्तत्त्वार्थकेनाप्तेरकृत्सदृक्स्वनेना
तोदात्तस्वरे कृते उदात्तस्वरितेति आकारस्य स्वरितं जस्ग्रहणाभावेन तु तेनोदात्तः स्यादिति तद्व्याशयः। स्मा
तिमति हि शांतितुल्यमायादिति। षट्स्वरस्यादिविधस्या अपिरुद्धनः स्वरासमुच्चायकानदंते। गोत्रोपाध्य
र्थकाः स्त्री। स्वोच्चाच्चकः। पत्वाच्चैव एवं च तत्स्यात् तदयवादस्वनिर्मूलमिति भावः। ननु वेवं तदाश्रयणीबाधकोऽनु
भाष्यविरोधोऽत आह चतुरस्तीति। वार्त्तिके विभाषा स्वाभावश्चहलादिग्रहणादितस्तना हृष्यमिति। जस्ग्रह

णास्यतत्र चारितार्थ्यं व...लादिग्रहणास्यापि तत्र चारितार्थ्येनानर्थक्याभावात्। एवं चाघुदात्तनिपातनमुपदेशिव
द्भावकरणात्पसादुपदेश एव चशासिस्त्रियांप्रतिषेधः। वार्त्तिकमपि न कार्यं। स्वरान्तप्राकपरत्वादेकृतेः व्यवहितस्यो
दात्तयोगपरस्याभावात्तत् कारणकारस्य पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवत्त्वेन अकारेणाव्यवहितत्वाद्धतस्य च स्वविधावस्था
निवत्त्वाद्धतस्यैवाप्राप्तेः स्वरे निषेधस्तु लोपाजादेशस्यैव एवं च स्थानिवत्त्वेनाघुदात्तत्वे सिद्धे निपातनमफल
मपि तस्मात् गौणोऽघुद्रोसादेश्चतुरः शसीत्यादेश्च प्रवृत्तिरस्त्येव सत्यभिधाने रति भाष्यसंमतमिति त्रिपत्रीन्नस्या
दिव्यावृत्त्याहल्ग्रहणं सार्थकमिति ध्येयं। नन्वेकेरत्स्तु ऋकारान्तस्य सिद्धान्तत्वमत आहैके इति चस्त्वर्थे वस्तु
तः त्रिपाद्यादीनामनभिधानमेवेति तात्पर्यं। काऽयुक्तैव प्रतिपत्तिलाघवाय च हली सस्यापकर्ष इति तत्त्वं तदाह
हिलीति। स्फुटाभविष्यन्तीत्यानुपदमेव तत्र मूलमतेवर्णग्रहणेन तदप्रवृत्तेरित्याह संयोग इति। लव्रस्येवेतीति त्याच्यणोऽप
रसवर्णाहिनिष्पन्नस्य तस्याग्रहणमिति भावः। तावता एतन्मते किमापातमत आह। तदेकेति। प्रत्याख्याने केवलयः
अनित्यत्वे हेतुरयं। अत्रसत्त्रयपक्षे अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासंगतिः। णत्वाशिरत्पनेनलत्वाशीतयोः प्रवृत्तिस्यि
वेतिसूचितं। भाष्यमते वर्णग्रहणोपि तत्प्रवृत्तेराह। प्रतीति। मूलमतेनाहसादेति। वस्तुतस्तु मईन्यपदानुवृत्तिष्या
तौ नेरपीष्टा अतएव तत्पदं सार्थकं। तस्फलं तु लाभणिकत्वसंपादनग्रहणात्तुसत्तापर्वकं इत्यनित्यत्वार्थं अतएव वेत्व

तिरेभ १

रूपमिति सूत्रं सार्थकं तेन उर्भवानीत्यादि सिद्धा पदांतस्येति सूत्रं तु नञ्घटितमनित्यमिति बोधनार्थं। अत एव प्राति
पदिकेण खसिद्धिः। आदेच उपदेशेऽशिति सुपरे शग्रहणाद्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तस्य च वृत्तौ सूत्रभाष्ययोर्न विरोध
इति तत्त्वं ज्ञेयम्। अन्यो निरनुबन्धप्रत्येति यत्तु मान्याणग्रहणान्तत्प्रत्याख्यानेपर्णा च ग्रहणात् सूत्रप्रत्याख्यानपोः पंचमीस
मासेन तत्प्रत्याख्यानपोऽव्ययफले कार्ये सर्पर इति तत्रत तायोः किं प्रकृत्यां पंचमीसमासप्रत्याख्यानाभावस्य प्रयुक्तत्वाद्
न आग्रहणाख्येति। तस्य प्रत्याख्यानस्यापि भाष्यानारूढत्वस्य प्रयुक्तत्वाद् ग्रहणाय ग्रहणे निवेत्तिम् लासागस ध्वनपति। अ
परे ति। ध्वनितेति। ध्वनितप्रत्याख्यानेसर्थः। तत्रान्ते प्रत्याख्यानेप्राक्। एतस्मरत्सत्रपथ्या ध्वनितत्वेपथ्याचापुक्तेः खंत
प्यात्रै वविवेचितं ततएव बोध्यं। नन्वेवमत एव तस्यापि बोधकस्य फले कार्ये स्तुतस्य प्रसंगानिरत आहन
तप्रत्येति। अभ्युपेत्स्य नेनसमाधिरप्यभ्युपेत्यवाद इति सूचितं फले कार्ये तानिति। गाग्रहणात तत्प्रत्याख्यानपक्ष
योरित्यर्थः। एवं चैतावत्पर्यन्तमेकदेश्युक्तिः। अग्रिमोक्तिः सिद्धांततो ध्वनयितुमाह। प्रत्याख्यानस्येति। पंचमीसमा
सेत्यादिः। सद्ग्रहणादित्यानिप्रतीकान्तरं प्रागनुक्तत्वादत्र नापकमुपपादयति तत्र हीत्यादिना। रूपेणेति। प
रूपस्य नशरिति रोषः। यस्येतस्यसंबंधसामान्ये षष्ठ्यान्तस्या वरतानिति। अनिर [illegible] निष्ठासंभवरतासर्थः। तत्संभवती
पारेतद्धितसामान्येन पुप कांसना ताष्ठ्यार्थस्य। एकारणत्वविवक्षोपांसप्रमाविवक्षयाताततनिपतन्ति वार्ति

४५

केनेति भावः गनन्नुत्तप्तर प्रत्रवाहांनेतीग्गमावेकल्पः तदभावेणिजंतानंतसंभवरतितरमावृत्स्यर्थसेदूग्रहणंत
तसामर्थ्यांतपर्वैराणादि नसोतम्राहावाद्दांतेति। तप्त्रा। तिसत्रैकदेशानुकारणंतथा चनत्साफल्यायणिलोपोदिमि
पातः भ्रमपापक्षद्वये पतदसिध्यातदसंगतिःस्यां। वनदाहुणिलोपेतिणिलोपेरतिनिसत्वाद्दिसादिः कुचित
थेवपाठरदूनुननिसःनत्सामर्थ्यादत्रबाधकाबाधे तत्स प्रसंगस्येवग्रहणादितिभावः। व्यवधानादिति। तथाच
तेननतद्दनिसत्वंतात्पनेरतिसिद्धमितिभावः सिद्धांतमाहायदिवितिविहितेनिाप्रागुपपादितं। सेटीतिचिंत्येति।
एवं नाहेनार्थ्यं सेटग्रहणोनेतिभाष्यस्यापमेवाशयः नापित्तत्रेणाकथंसप्रमेयोगविभागः कल्प्यतेरस्मादित
दुत्तरभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरितिभावः एतेनसत्रस्यैवप्रत्याख्यानान्मूलेचिंत्यमित्यपास्तं। प्रविणाण्येतिप्रागदग्ध
प्रत्ततन्येत्सस्योपलक्षणं। माधवोप्येवं व्याश्रयत्वेनाभीयानमिति द्वत्वादाह। स्यानाति। व्यवधानादितिशेषः। उ
भयत्राप्यव्यवहितएवगरत्स्यते भ्रम्यथा प्रचिकीर्ष्यसादौदोषरतिभावः। आदिनाप्रतमप्यत्साद्दिसंग्रहः। द्विणितिन
दर्थस्तुलघुपर्वादिसस्यवर्णाविशेषणात्वेनवर्णग्रहणोजातिग्रहणोनानेकग्रहणोपिवर्णाद्द्वपस्यैवग्रहणोनप्रचिकी
र्षेत्सादौवदोषेपिविधमानस्येवनतद्वयस्यग्रहणोनात्रानिर्वाहरतितदनिसत्वमावश्यकमेनेनतथाकौस्तुभोक्तंचि
त्यमितीतिबोध्यं। बहुवचननिर्देशसोपपन्नेरसकृदुक्तत्वादाहवस्तुतरति। अत्रतद्गीकारेभाष्यादिगमकाभावात्

राम
४५

92

ह्साहचर्यादिति। उक्तमपि मंदानुग्रहाय स्मारयति। तस्य चेति विहितविशेषणात्। तद्घटितत्वादिसर्पे। नन्वेवंम

(marginal: ण)

मतगौ श्रोश श्री त्वं तुस्यादेवनह्यनेनेतद्विधीयते। तत्राह। गोणोरिति। तथा चात्रैव विधिः कल्प्यतइति भावः। एवम

पिमत्ल। तस्याप्रसिद्ध। हलोऽस्य पकृष्यमाणोवाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाष्टन रत्तस्पन्नक्ष्विदस्वपि प्रवृत्तिरिस्युच्यते तदाव

स्यमणामनभिधानमेवशरणमिति बोध्यं। भाष्ये एवकाराभावान्न लासंगतिं निराचष्टे। यद्यपीति। हलीति। अशनी

मिति सिद्धेपरति भावः। तत भाष्यं व्याख्यातं व्याख्यातप्रायम्। मत्वर्कतेति शेषः। मत्वर्थतप्रथ्यमैकवचनेन तथा रूपस

पितस्य भाष्ये। नु द्धो वा एवसोऽहं त्वास्त्वात्। बहुवचनेनु प्रियाष्टा वितिप्रियाष्टानः रति वा भाव्यमिति मत्वं चिंत्यमत

आह। आवदृशोति। एतेन तथा भाष्यमपि व्याख्यातं साहचर्यात्तदाश्रयणेन श्रोशोः प्रवृत्तावात्वमपि गोणोनेतस्य

तथा चेत्साहिनामान मुज्जत्मलेतद्रूपपादयति। गोणात्वेपातिपतद्वच्छिन्नेपीस्यर्थः। आश्वेति। आशिसर्पे। त्वप्र

योगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यं। असंगतमेवेत्स्यसाहितिशेषः। अयं भावः। यद्यपि भाष्ये द्विवचना

तमप्रयुक्तं। तथापि गोणोः श्रोशभावे तज्जन्यानां भावे। जादावात्वाभावे च जसंतमेवमानमिति तस्यैवमत्वं उक्ति

अतएवापपादकग्रंथे आत्वानुवृत्तिस्वः एवं च परित्रं पकर्षव्याप्तिमात्रदानं भाष्याभिमतं भवेत्तर्हि द्विवचनानम

वो अन्येतन्न नु जसंतं तत्रैव साधकसाध्यत्वयोस्तथ्यपिद्वात्वेनानिष्टाभावेनापादनासंगते रेवं च जसंतो पारा

मनोरमायां णत्वग्रहणे नास्तीति तिनिष्कर्षः इति। माजनयनीयत्र वृत्तौ तत्रैः प्रागसमासे समाससरूपप्रातिपदिकांतत्वेन णात्वे

प्रासे ङ्लोपस्यासिद्धत्वेन वि[illegible]स्वार्थं तस्यदे। अत्यत्रैपाव[illegible]। तत्रौ बहिरंगतया ङ्लोपस्यासिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु नन्तत्वार्थं

पूर्वपदात् भिन्नसमाससरूपप्रातिपदिकांतस्यैतेन णत्वविधि[illegible] नन्तानामपि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वे[illegible]। पदान्तत्वेन च

(marginal, written vertically: प्रमत्तादि[illegible])

५६

नामपथानुपपत्त्यान्तद्भाष्याभिमतमिति सिद्धांतमाहा चेत्यां ॥ नाननन्तरोक्तार्के पर्युक्ता आठिवेचपुक्तेतिमल्लोक्तार्थेहि रूप्यत एवे
नहित्येव इत्यादितिभावः ॥ दुत्तं तन्मोहाहा चेति ॥ अभियुक्तो ॥ भाष्यकृदादिः ॥ तदर्थस्यतत्ता नाममाह । पश्येतिति लक्षणास्यभावा
लक्षणांतस्ययोग्यतायथा लक्षणामित्यप्रयीभावः ॥ किं केत्यनेन वचनत्वं निरस्तं ॥ एवं चतादृशप्रयोगोऽसाधुरितिभा
वः ॥ तदाह ॥ तस्मादित्यादिना ॥ मलं गौणत्वे लिंत्यादिहैलीसंज्ञा ॥ एवं चेत्यादिरीतासंज्ञा च कौमुदीटीकाप्रर्वेसादृपाना
त्यान्यप्रियपाष्टुन्त्वा संज्ञामनोरमा ॥ एवं अघप्रकारेण सिद्धांतमतहितायव्याख्यानरोधेनाहावस्तुतस्त्विति ॥ अतएवाष्टाभ
श्रो ॥ शितिसूत्रे भाष्ये विभाषा ॥ आत्वेपस्य मात्वभतस्य ग्रहणं करोतीति अण भवति अन्यथा ऽपनरत्वेव ब्रूयादित्युक्तं ॥ वैयर्थ
ण्त्यागौणत्वप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतयातदसंगतिः स्पष्टैव एवं च हारदत्तादिरत्ना करांतानामेतत्प्रयो
गो विचारः सर्वोपि निष्फल एवेति बोध्यं तदाह हरिनानिति ॥ तदुक्तार्थस्य संमतत्वादाह ॥ अतिप्रक्रियाकृदप्येवायमिमिति ॥ श्रो
शः प्रधानशिष्टत्वात् ॥ अनुमीयमानात्वाभावो ऽपाये नैवो शभावस्य सुवचत्वात् ॥ हलास्यनपकर्षे प्रधानेरत्वात्स्यद
वरत्वात्त्वे ॥ तेदिक ॥ अंतरंगत्वात् ॥ अंगत्वादिति भावः ॥ समत्वादिति ॥ अतएवापकर्षानपकर्षपक्षयोस्तत्रादिशेषर
ति तदनुपन्यासे भाष्ये ॥ अभिमानत इति सूचितो हचिहते वृत्तदनभिधानरूपेत्यसंलावक्ष्यमाणभाष्यविरोधादाहु ॥ अनु
चितिसमता ॥ कारोग्रंथकारस्यपरेश्वेतीपरेश्च घांकपोरितिसूत्रेत्यर्थः ॥ त्रोपधरतीति ॥ श्रोपदेशि के सादः ॥ अत एव अ

राम
५६

95

अथ्यादिसादौ जश्त्ववर्णानोपधत्वेहि नलोपः स्यात्। एतेन परसवर्णस्य श्चुत्वस्य वाऽसिद्धत्वाज्झप्यो ऽनुचिंत्यमिति त्वाको
ऽक्रमपास्तं। श्चुत्वस्य वेत्यस्य सर्वथा प्रवृत्त्या त्वाच्चाकुत्वमिति। चोः कुरित्यनेन सप्तकुत्वमित्यर्थः। सत्रीयकत्पोरिति भावः। पत्र
जकारोच्चारणसामर्थ्यादिवाकुत्वसिद्धेः। निपातनपर्यंतधावनवैयर्थ्यापत्त्या भाष्यमयुक्तमेवेति मान्याप्तत्रकुञ्चि स्यादेव
पिकुत्वानापत्ते निपातनेन तु चयोगे कुत्वाभावबोधनात्त्रदोषः। तदुक्तं नयत्राह। निर्देशेन च चयोगे इति। चस्त्वर्थः। तदाभा
ष्यमते। भाष्यविरोधात्स्माशापकमपि मूलमन्यथापोजयति। नविति। अयंभाः त्विगादिसूत्रस्थप्रकृतिभागः। नोक्ता
सेति। एवं च मूनता निरस्ता। परंत्रपलक्षणत्वेन सापि बोध्या। अन्यथाहि निवृत्तिरेव न स्यात्तदाह। उच्चारणेति। विधे
येरत्यनुवाघनिरासाया अस्लेवेति क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थककनकारस्येवा। अन्यथागुणनिषेधार्थतया
कस्येवस्यान्नतु तस्यापातिभावः। अतएव करनएतेरतद्रति प्रक्षिप्तग्रंथस्तदुपारमातर्येषष्ठ्यंसंगच्छतेरत्नि दितिदमत
कृदाविहितं तत्र एव बोध्यं। मूलेनु मसमवादिति तत्रतेन तथैव व्याख्यानात् इति भावः। एतेनात्र लक्षितसैवो नरस्त्रेपप्रन
वृत्तिप्रसंगोनो न्हूहूघणास्यात्सिद्धत्वान्मूलं चिंत्यमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं। प्रदानीं। क्विन्प्रत्ययेत्यस्य प्राप्तेराह। चोः कुरिति।
नन्वादेश्चोः कुरितिकुत्वे सुलोपे च ततः प्रत्ययलक्षणेनानुमिलोपकुत्वम्प्राप्नुपाद्धि निनिबोधमतआह दृमिति। असिद्ध
त्वपरत्वयोर्विरोधादाहाहदिति। ननसलोसलौ त्यस्यान्क्रान्त्वात्कथमसंनिहितत्वं अन्यथास्कोरित्यादावपिनस्यादि

तस्यलोपइतिसूत्रेऽनुबंधानामेऽनत्वपक्षे दित्रओदित्यादीनां सर्वादेशत्वापादने भाष्यकंतात्कृतं
तदुच्चारणसामर्थ्यान्नामितसंज्ञाया अभावोऽनुबंधत्वाभावान्नविरुध्यते तथाचेदपिकस्मिन्निरन्तरेआदेश प्रकस्वरूपाभा
दीर्घादित्यादौलोपमारांकनसानुनासिकस्याविरोधदर्शन स्याभेदनुनासिकोकार्यत्सेंज्ञाभावात् पौश्रयपौ

९५

४१

संबंधापत्तिरत आह स्यश्चेदिति। न नु तथापि मत्वर्थकं तु निरस्तं तत आह निष्टेति। तथा च स्वत्वमवायेन रंगीकारेपि प्रक
रणाभवायेन सारिष्टचरेति भावः। अत्रैव वह्निः अत्र सपयस्ये तस्त्रैव वा तत्रैव वा चोः कुरित्पत्रैव कुग्रहणमिति द्विनापभिसाहिः न
न संबंधात्। मूलानि संबंधात् युक्त हे तो रेवाहात्रेति। अनिष्टफलसंपादने न सफलत्वान्निष्फलत्वादित्यपयुक्तम
त आह सिद्धान्तीति। अतिव्याप्तेरिति। अन्यथा लस्याधिकपस्य पृष्ठमेव। एवं च प्रसाहो क्रिपयुक्तेति भावः। उपसर्ग
नस्य। संयोगस्य एतेन गुणमतोपि संयोगो मूलं नाभ्यां विशेष्यतरति प्रकाशोक्तमपास्तं। लुप्तषष्ठीकत्वं वि
नाकेन। चेउत्तरपक्षं संरवउपातिपसातेरति। मूले प्राचो विपरानो कृतेति। तासस्य दत्वं ग्रुत्वमिति प्रक्रियाक
डक्रिरिसर्थः प्तुनमुनेरिति योगविभागादनासिद्धं त्वमिति प्रसादप्रकाशकृतो। तन्त्रा। तन्त्रमाना भावा
तफलाभावाच्चापनु विउनकृतहलौ जशीति निर्देशान्त्रशास्य जश्त्वं। तयोश्च भ्रुतनामिति निर्देशो योगविभा
गलिंगमिति त्रा। म लाघुक्रारात्संत्स निर्देशस्य निर्वाधत्वात्। असंदेहाय पाविकृतस्वरूपप्रतिपादने अ तास्यर्थता
नस्या ज्ञापकत्वा चेतिदिक्। तस्मात्रानप वादत्वे नयपाम्रुतमलासंगतेराह। सत्रेति। एवं चापमपि च तुभ्यएव
श्चेन वहादानाउसूपरस्येतितयोरेवोपसंख्यानादिति भावः नन्वनुसत्रद्वये नाविनमात्रविधानेनाधिकेष कार्यालो
भोउत आह। तत्रेति। सत्रयोर्मध्ये रसर्थप्रयोगिता को दित्यूपेनेसर्थः श्वेता कथपुरस्मुवहिंशां सदाशिभ्यरति

त

स्लो: संयोगा योरसंभ्य।

राम
४१

९८

यावता समुद्रे इति। घातप्रहसमुद्रे इत्यर्थः। अलाबूनि कानामिति। कापोताणामित्यर्थः। शिवे ॰ न तु विधेयमिति निपा
त इति भावः। कानिता नासत आह। तत्रेत्याहि। नीसं तेन तत्रैतेषां त्रैपाणांमध्ये इत्यर्थ यद्दे। तिस्त्रे। का उच्चारणा
र्थः। श्वेते ह। ध्यतेरिति विग्रहः। उक्थं सामविशेषः। उक्थान्युक्थैर्वा शंसतीति विग्रहः। एवं चकतेरिसरिति भावः। अ
स्यशंसेः एव च वहेर्भवत्येवेति भावः। न ह्यद्वितीयिति नेमत्वात् तु उपधायाः इतीनेत्यर्थः। उक्थशस्शब्दस्य तत्प्रकृ
तिकस्य। सामान्येन। ससजुषो रुः। रुत्वेन। नकारस्येति। रतोरित्याद्विः। उक्थशस्शब्दस्येत्यर्थः। अवयाः इति। स्त्रे इति शे
षः। तत्र उक्थशासः सूत्रे। तद्भावे इति। रुत्वभावे इत्यर्थः। तत्र तथो आहूत्वस्यापि निपातनेन तत्सामर्थ्यात
श्रयपा कृपशासिनिवा च्यतथो क्तोः संगतिः स्पष्टैवेति भावः। दाश्वदाने इति। पुरो दाश्यत इति विग्रहः। पन्तुमा
न्याः शासधातोः प्रत्ययानुरोधेन हवाहयत्र्याणि नातिनत्र्या। उक्तभाष्यविरोधापत्तेरत आह। शंसेरपीति। तद्वैव
ध्वनयितुमाह। किंचेति। उक्तभाष्यादिति। उक्थशस्शब्दस्येति भाष्यादित्यर्थः। एवं चास्येषां शिवर्त्तनानां तथा
प्रसंभवेप्यस्य सर्वथा नेति भावः। हल्वेरिति। हाहानामितिशेषः। दीर्घस्तु शिवनि [illegible] वध्येवा सहूरिति भावः। पदंते
एवा निपातनेन श्वनवाह। विसालावरोषाद्वाहा। वह्वादिति। प्रसाद प्रकाशादुक्तिसमर्थयति कश्चितानान्विसा
हेना। निपातनमिति। अदयाः इति निपातनं उक्तेति शिवनंतपोरित्यर्थः। अत एव प्राचा वा गत्वान संमति। अत एव न

त्रणत्विनोपिसत्वात्तदुभयोर्निपातनाद्गीकारादेवा अनुपधात्वात्त्रणि नोसत्वोत्तमकारो दीर्घकारोतेर्वर्ष्यमिति तेन प्र
हारीनामेव रूत्वमिति भावः। तत्रेति। उसेवसिद्धत्वाद्दवपार इति निपातनेनेत्सर्थः। नहि उत्वेति। हारीनामेव रूत्वे दीर्घस्तु सिद्ध इति
वृध्यैव सिद्ध इति भावः। विरोधमुपपादयति। अनचेति। पदं तेन आयेन त्विनोपिसत्वे रत्सर्थः। तस्यानिपातनस्य। अत्र त्रा उस
विषये। भाष्यमतेतस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। वार्तिकेति। नन्वेवं रूत्वस्यासिध्या दीर्घप्रकारो एवया भमत आह। एवेति। मात्रप
दे नदीर्घनिरासः प्रयोगस्तु वृध्या सिद्ध इति भावः। नदिष्टत्वात्। सत्र कृदिष्टत्वात्। नन्वेवं वश्वेतवोभ्यामित्साधुत्वं रास्यानस्या
दत आह। एवेति। उक्तभाष्यप्रामाण्यादेवसिद्धं तमत आह। केचिदिति। भाष्यानुपायिनरत्सर्थः। वहारीनामित्यनेनतरपा
गाषष्ठ्या तदाहे। तेन तसंबंधिन इति। ननु उसुत्पत्तिवेलायां कथं पदत्वमत आह। तदेतेरति। उसंतरत्सर्थः। एवनेनेति। एवं चप्रक
राधुक्तिस्सर्वथा। पुंस्त्वे वाप घ पिष्यानिपरतया सा सुपो ज्ञा। क्रमतेत याप्यतदुपधापार इति वृद्धिरिति। त्विनपवादो। उपिति
चनतु क्तिरसंगतैवेति भावः। वस्तुतस्तु उकूपशासरादस्येति भाष्ये। छंसेनलोपोपधात् वृध्यभाववयोर्निपातना। छासवी
पधारूत्वनिपातनाततवृध्यभावे। कथशोभ्यामित्यस्यसिद्धिः। शासोर्वा। चसंवुद्धावुकथशासस्यापि सिद्धरूपमाप्नेनको
र्यो। अतएवोकथशासस्ताहृ परासश्वरंतीति छांदसप्रयोगसंगतिः। अपाघहृपं तुवेदेनास्तेवविचार्यतेन रत्वापि
नविशेषः एकाचत्वात्। पदिति। विनंतस्यसमासस्याघुडा तत्वमिष्टं नत्वसामर्थ्या। द्विशिषस्यप्रकृतित्वेनानिर्देशास्तुताह

वृषादित्वाद्धिजंतस्यापितस्यतत्त्वंकल्प्यं। एवमाहेशापक्षे विस्तरामेदोबोध्यः। एतेनावयारसाद्दिवद्रुक्ष्यशास्त्रसपि
निपातनेनकार्यमनभिधानंवा॥ अपराणीयमितिभाष्यतात्पर्यमित्यभियुक्तोक्तिः परास्तेतिबोध्यम्। अनेनत्वस्येष्टत्वाद
हाभयोरिति। नचेतिरर्दविवेचितंपश्चिनशब्देमलोकिंचाह्निपामितिभाष्येप्येवंनयामयोरितिलिंगा। अपरोखनेककल्प
नापत्तिरितिकेचित्। एतेनोक्तलिंगानंतासिध्यामलेचिंत्यमितिप्रकाशानुयायिरत्नाकरोघुक्तमपास्तं। ननुनस्यग्रहणसा
मर्थ्यात्सकृद्गतिन्यायसेवाश्रयणामतआह। कृत्ताकृतेतिनिसतायां। शाहैंगाक्रियमाणायामितिशेषः। साविसुवचा
निस्यताप्यखप्रवृत्तौ। निमित्तत्वेनवकुश्याक्याएवंचानसखेनादावत्वमितिभावः। नन्वेवंभाष्यासंगतिरतआह। शब्दा
तरेति। अस्युपेतसत्वेनेनलाघवात्सेवोचितंसंध्वानितन्यायज्ञापकं। तन्मात्राश्रयणाज्ञापकं। तदाशयः भाष्याशयः
केपरोक्त। द्वितीयव्याख्यानानुरोधेनाहवस्तुतइति। एषां। स्वः दृ दृणास्तेषां। एतत्ताद्रत्तिप्रप्रोतिखरतिचष्पतेस्त्रे
तत। ननुकथमेतावतानभिधानमतआहास्मिति। एतेनोक्तरीत्याप्रकपित्राभाष्यकृताकृत्रिमापसर्जनानामेवसर्वादित्व
निषेधध्वननात्स्वेवस्यापमितिमतंसम्यक्ननुकेपरानुसारमूलोक्तमितिरत्नाकरोक्तमपास्तापदमितीतितत्त्याद्वेक
शेषेणाह्निवचनमेकः प्रथमाशब्दोद्वितीयायारितिभावः भ्मलेपक्षांतारत्वबोधकवाघभावासिद्धात्रेति। लुप्तषष्ठीकएष
कपदत्वेरस्यर्थः। मरवेत्यनेनतस्येवोचितंध्वनितं। अतएवप्रथमयोरित्युच्यतेकयोः प्रथमयोर्विभक्त्योर्वचनयोस्तुन

तदोः सः सा
वनंत्ययोः॥

५९

यहणं हित्वा पापा चेति लिंगा दिति भाष्यं संगच्छते। एतेनो क्तापकेन मत्वोक्त हित्वा यस्तमुक्त्वा एष वपदस्वे न्नोशेष
चे नग्रहणाशंका पिएवंच मुमयुक्त मिति मंदो क्तमया त्तं। तस्य। समुदायस्य समासे द्वंद्वे यथा श्रुतमत्वा सांगसादृश्य
पायाचष्टे। अत्येति। अपिरेवार्थ इति भावः तद्वी स्येवा हानेनेति। ननु शेषग्रहणात्तत्प्राप्त्वा तस्यापि सत्र संमतत्वमत आ
ह किं चेति। ननु त्वमित्यादौ यवभावएव फलमत आह तसेति। अस्य। अस लोपस्य। बुद्धा विति। स्पष्टं चेदं कृत्स्नेजनत
सत्रभाष्ये। एतेन नपास यो रिति लिंगाद्दा पविषयेन सेति परास्तं। नन्वेवं शेषग्रहणानर्थक्यं। आत्वादिनास्वविष
यवाधा द्विभक्तिविशेषणत्वेफलाभावाच्चात आह। शेषेति। ननु विनिगमना विरहोत आह। समुद्दे ति। तवममादेशस्या
निवत्वे नदृःस्वात प्राप्तस्यादेशस्तु यथा न तथा मत्वेएव स्पष्टं। अकार रूपत्व विशेषणा विधेर्नियमरूपस्य पाश्चात्स वे
नापर्वे विधि विषयस्यानेकास्त्वाभावेन शिंत्वनमर्थ मिति। तदभाव। मात्रापद प्रतिपत्ति लाघवादाह। ज्यायस्त्वमि।
ननु टिलोपयाबभावार्थः शेषलोप इति सर तःलुप्ता इत्येहित स्याकृत्कार्यमि द्धिमनाविशरतेत्यदादा नामस्ति
सत्रस्यं भाष्यं लुप्ते पःशिष्टस्तस्मिन्कार्यं स्यादाबभावस्यासिद्धिनस्पशेषेरसस्य फलमाकृत्स्पर्थकं विरूप्येतात आ
ह। सहदाहीति। अयं पक्ष टिलोपपक्ष आचीति। तद्वीजनुतयातन्त्रि दृत्तिरूपमुक्तमेव। अन्यत्रा ऋघोत शेरवादौ। ए
तेनमपर्यंतस्येत्यस्य ततः पारस्येत्यर्थे नटिलोप सिद्धौ शेषपदं संसाजं अत्यस्य तु मलाघु कारसाना। एवं चास लोपपक्षो

राम
५९

१००

निर्मलः गृह्यमाणत्वमप्युद्धं निर्देशस्य तापकत्वस्वीकारे फलाभावात् किंच पुष्पाकमित्यत्रानुदुर्वारः अपवादनिषिद्धे
त्सर्गानेसुकरौ तु आनिलाकमित्यादौ तदापि निर्देशे वैरेवेति मरोक्तमपास्तं। अर्थतउपनिबद्धस्यासिध्यर्थमाहांगवृत्ते
ति। अतो दीर्घोपजातिसूत्रस्यस्वयंप्य विरोधं केनचित्सह्य वितंपरिहर्तुमाह नन्वनेनेत्यादिना। अनेन। अतो दीर्घ इत्यने
नापवाद्यमानित्यत्र हि नत्वात्तेनप्राप्तिप्रदिनित्यमिति भावः तदभावे तदुक्तं हेतुमाहान्तरंगे तिप्लुतेति। उक्तप्लुतेत्यर्थः। निवर्तकत्वा
नानिवर्तकत्वस्य तत्रोक्तत्वात् ननु तत्र तस्यैव प्राप्तिः संग्रंथो ऽयुक्तएवेति कुतो विरोधस्तस्याशयेनाशंकते। नवेति। क
र्यमिति चिरस्थाकाष्यादित्वात् तथा च दीर्घग्रहणं न तत्रिवारणमफलमिति भावः। अतएवाहदीर्घेति। तत्संबंधादि
ति इ संबंधादित्यर्थः। अंतस्य परस्परः अनंतस्य परस्याऽटपास्यपीदिति भावः। हेत्वंतरमाहः वाक्यादेरिति। वाक्यस्य
।इति सत्रेतयोः संबंधः क्लृप्त तत्र त्यक्रमोऽप्यौ वेदसाधुत्वमपहितत्वाद्वाप्यातदन्त्यागस्तथ्यादर्शयतितेनेति। परस्येति
अचरतिशेषः। नन्वारस्यैववाच्येत परकार्णोननद्यावृत्तिः प्लुशकेनितनप्यमेवात आह। तपरेति। तत्सामर्थ्यात्तु नपरमा
ग्रहणेन स्यात् असिद्धत्वादिति। तत्स्रवदृष्ट्येतिभावः। उक्तार्थेदृढयति। अतएवेति दीर्घइति। वीरस्यनेनेतिभा
वः। अन्यथा। असिद्धस्यापि तद्व्यावर्तकत्वे सामर्थ्यादिति। व्यावृत्ताविति शेषः नन्वेवं दीर्घग्रहणेनापि तद्व्यावृत्तिस्तदुक्ता
ऽयुक्तैवात आह दीर्घेति। आपिनाप्लुतसमुच्चयः। क्लृप्तमिति। तत्रतास्यर्थग्राहकाभावेनतस्यऽसिद्धत्वादिति भावः।

102

घवस्यैवतास्यपरिग्रहकत्वादाहास्तुवेति । उपायांतं प्लुतत्वं वृत्तावित्तिभावः । तथा चाजानां मोरत्सादौ सन्त्याशिनि
दीर्घस्त्रस्वस्य एवेति तात्पर्यं । उक्तं ज्ञापकेति । ताजनो जैति दीर्घनिर्देशज्ञापकपरेत्यर्थः । अन्यथा तत्रत्तत्साधनेनद्दी
र्घोच्चारणसाफल्येन तत्संगतिः स्पष्टैवेति भावः । तत्र पचाभिः अजानामित्यादौ । वैकल्पिकेति । योगविभागेन प्लुतमा
त्रस्य तत्वस्याप्यनित्यत्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घग्रहणानर्थक्यमत आह । नरतिदीर्घग्रहणमित्यस्य नार्थ्यसाधक
मित्यत्रान्वयः तस्य च न मलोकार्थसाधकमित्यर्थः । सत्वेनेत्यस्य दीर्घग्रहणस्येति शेषः । अयं भावः यथानो कपद्दष्ट
टितसूत्रे घ्रपदलाघवगौरवविचारएवमात्रालाघवेन कश्चिदल्पमित्यर्थवोधकं तदेवमिदमपीति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्या
न्न ह्रस्वरति आह्वियमम लोकस्यतु अंग वृत्तपरीभाषा ज्ञापनद्वारा न ह्रस्वरत्यर्थ रति न तद्विरोधः वस्तुतस्तु तस्याप
रिभाषाया लक्ष्यासंस्कारकत्वेनोक्तज्ञापकपरभाष्यमेकदेशयुक्तिरित्यत्रस्य मूले चित्यमेवा दीर्घग्रहणाच्चिति स
त्येवेति तत्रत्यमलमपितथ्ये वसम्यगेववा तदिति बोध्यं तदाह । हिमिति । ज्ञापकोऽटप्रविष्टत्वे आह । ज्ञापकेति ।
च स्वार्थेनत्वकोऽटप्रविष्टत्वेऽपि सर्पः अस्येव सिद्धं ततो ध्वनयितुमाह । सम्यगिति तदुपपत्त्यर्थमेवाह । म्यमिति । तत्र
प्रमाणमाह । अत एवेति । नच्छेदस्यैव मुख्यत्वाद्देवेत्यर्थः । न न पारिभाषयातन्निवृत्तौ नद्दच्चारणमर्थ्यमिति तत्सामर्थ्या
दीर्घः स्यादेवातआह । गोनिहूयो । इत्यादिनिर्देशवदिदमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः । एवं च तदनित्यत्वबोधनद्वा

रातन्त्रिकृत्सानत्त्वादिताथ्येच बाधात्पुरस्तादपवादन्यायेन शित्वाभावेऽसोरतिन्यासः॥ सञ्ज्ञा
विच्छेदः विभक्तिकनिर्देशलाघवात् सविभक्तिकनिर्देशोपि [illegible]शविशिष्टः विधेयत्वे नतत्वमस्य
वत इत्यनिधायमजतासर्वार्थमाह॥ कारस्येति॥ वैयर्थ्यं नेति॥ तपा चादेरित्यसबाधत्वादाहत्यस्यै
वेति॥ लक्ष्मीक चक्षुष्कः शंकतेन चेतितया चरादेर्गातत्वात्साधेव रूपमस्त्विति भावः॥ न्याय्य
त्वादित्यितो लन्याप्यकल्पनेतिन्यापारादितिभावस्तासर्वार्थमाह दृत्येति आदेशत्वेसत्यप्रा
गं नारत्वदृशत्वे सर्वः अनादेशार इति बहुव्रीहिरिति भावः॥ तेनेत्यादि शेषः॥ चरितार्थ्यमिति॥ ति
तपाचविसर्गौ नरूपापत्तिरितिभावः॥ शित्व मित्यपर्थ्यमितिपाठे इति भावः॥ तिपाठोपि कचित्॥ उ
पु[illegible]नात् पुणा इत्यस्मरण्यामित्यपर्वविधयकरणाप्रपक्तलाघवादिति भावः॥ निर्विसर्गसत्रानुक
रणेन दृष्टादाहृ शोचे लोपाविति॥ तत्सत्रमप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ सिद्धविति॥ तपाचापर्वविधिसान
व्यादुक्तरूपान्तवे सादिति॥ सिद्धिरितिशेषं तव्यर्थमिति भावः॥ आदिनाः तपर इह तथा चयुक
योरित्याह न स्याहिति भावः॥ आगते इति॥ तेनापितस्य सम्भवादिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधे अ

५१

हणुप्रभृतिष्विति।तथाचाशेषत्वेनलोपाभेद्यातदीर्घमात्रेएत्वविधानमितिपरिभाषाबाधेमानाभावे
नसर्वादेशार्थशीत्वमावश्यकमितिभावः।ननुहलादिहेतुकात्वस्यकपंप्राप्तिरतआह।हलस्त्वा
तातीति।परिशेषेति।पोचीत्यजयहणापरिशेषस्येत्यर्थः।तथाचइसोपिपरिशेषत्वेनतत्राप्याखंडर्वा
रमितिभावः।तत्रहलीसनवत्तीत्युअजयहणाभावेनेदंशत्यासमपद्वर्वचत्वमितिबोध्यं।ननन्तरी
सासादेशलेकथंतेत्वमतआह।नादेशस्तेति।तसुत्परति।कर्मघञंतादेयपदेनेनआमासस्य
र्थ।लाघवात्।अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीह्यपेक्षयावर्तिपदार्थमात्रबोधकत्वेनतत्पुरुषत्वात्।अ
मप्या।नादेशायामित्यस्यैवमत्रेन्याप्यत्वंविभक्तौविलसस्यैवप्रकृतत्वादितिभावःएवंचेति।तस्यन
त्वहृपत्वेचेत्यर्थः।रत्नानीति।रतिपदमितिहृतोरित्यस्यमुख्येचापितार्थ्येनगोणत्यहृणामानाभावा
हितिभावः।एवंयत्वापत्तावाआहेरिति।तत्स्थानिकाकार्मकविधानमित्यर्थः।सामर्थ्यादि
सस्यतदित्याह।तत्रचेति।तस्मिन्नकारेपरतइत्यर्थः।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विभक्तित्वस्य
स्यानिवत्वेनादेशेलाभाहाहादेशेति।पत्वाप्राप्तिरिति।तथाचातेछकापरभाष्यादिग्रपाअपुक
एवेतिभावः।मान्योक्तपक्षेनिराचष्टेनचेति।एकस्थानिकत्वेएवेति।एतेनसमाननिमित्तकत्व

सवर्णाग्रपांसेप्रपस्त्रिवैताज्ञापकं।तद्धिइष्याउइयेषेत्यादौद्वित्वेकृतेवृद्धिगुणयोःकृतयोरिमङ्विधानार्थम्
तत्रांतरंगात्सवर्णदीर्घेइसवर्णाभावेत्वासंभवेनासवर्णइतिसूचनार्थंसतगर्णादिरिमाज्ञापयति।तत्रसवर्णदी
र्घगुणावृद्धिनामेकस्थानिकत्वेनज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनएकस्थानिकत्वेएवैतत्परिभाषाप्रवर्तते।नचैवमती

राम ५१

रूपसमानाश्रये सत्यपात्तत्त्वापित्ते पापापे साधसिध्यापत्ते। धर्मीपरिभाषात इत्याह कामस्य
ग्रहणासंपर्तीसन्नेवा। तत प्राप्ते परिभाषाप्राप्ते। ग्रहतोना। ततस्तद्गुच्चार्य। अस्ते। आदेवैपथ्या
दिस्यादि। ततथ्यति।। ततस्तद्गुच्चार्यविहितादेशरूपविभक्तिरूपस्त्वर्थः तुल्ये। चवैयर्थ्यमितित्र
तिकोक्तरासाधि त्वंवर्ण्यमेवेतिभावः पूर्ववदाहस्यष्टमिति। एवंचेत्सिद्धांतागाकोचा। आदेशा
शेषः विवरणा विशेषमाणयोर्विरोधोहाञतिपघेस्तसर्थे। पघतेगम्यते थो। नेनेतिव्युत्पत्तेरितिभावः
कल्पितमेवेतिप्रक्रियायांपारिभाषिकबोधितमेवेत्यर्थः न्यायस्यप्रक्रियायामेवोपयुक्तत्वात्। ना
स्त्रीपुत्रस्यपाणिनेरितिवाक्यशेषाच्च तस्य लमाहतेनेति। कल्पितार्थवत्वमात्रग्रहणेन स्त्रीमात्रस्य
त्वसत्वेन तस्यपादेशे न तु कः सिद्धत्वेनेत्यर्थः। सोदिसिजादिरपीत्यर्थः अन्योमाभ्रमतयः तथाचम
ल्वंविसमितिभावः। रत्पस्येति। सकास्येत्यर्थः। ततरतिशेषजायानिसत्र प्रकृतेरार्थे विप्रस्य
स्यकारस्योपोनागकार्यमितिदिशो यरति भावः समुदकनिर्देशे वक्ष्यमाणा। साकस्पमथ्यमाप्ते
हासमुदकेति। तत्सामर्थ्यात्वत्रिवृत्तिप्रकारस्यमलाघुत्वस्यायुक्तत्वस्यवक्ष्यमाणात्वाभ्दावो। तं
द्धांतमाहापंभावरसादिना। णाब्...र्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह। तेनेतिसतत्वे तत्सर्थः। अत्रविषयात्रा

दा

नथ
रु

५२

कर्मविषयेऽनेकेवलमत्रैवेत्यंकि । खमत्रापीतिप्रसंगात् । गहाद्यादाय्यादेशो नित्यसर्वेनामधातुज
मितिऐसा सत्र [illegible] स्पार्श्व प्राप्ष्याच्च रिग । प्रदर्शनार्थमुदाहरणमाह । यथेति । एतेनमे कोपणाचाम
स्पसागे बीजं । चि सम्भिसपोत्ता । ननुसर्वत्रैकि मि ते वमंगाकारो । मथ्याय गतिसंभवादत आह
नवित्विति । सतोनिवृत्ति [illegible] स्तुनेसर्पं । नन्वेवंस्यान्यादेशाप्यवहारेणस्यात निवर्त्ये निवर्तकत्वाभा
वादत आह किंत्विति । तथा चपरत्वबुद्धेर्नबुद्धिनिवर्तकत्वं तयोरपितत्वमारोपेणाविरुद्धमितिभा
व प्रकृतमाह । तत्रेति । हूपोर्वे ध्यामि ध्येरत्सर्पः । नन्वेवमपि कथं तन्निवृत्तिरत आह । तन्निवृत्ति
रिति । स्वाकमिकेते अमोऽभावात सुऽ प्राप्तरित्सर्पः एवं च अप्रसक्तेरेव तन्निवृत्ते नबाधमे
रातिमथमप्रचसैव तन्निवृत्तिर्न तु मवृत्तेतरकत्वनेतिभावः । ननुस्यान्निवृत्त्वेनामन्त्वात्कथं
तदभावो । तत्राह । तत्रेति । सत्रेरत्सर्पः तुहेलवर्थे उक्तार्थस्यादर्शपके [illegible] ताध्वनयितुमाह । तत एवे
ति उक्ता थींगा कारादेवेत्सर्पः । ननुप्रयोगे आत्मत्वस्तत्वेन कथं साम स्या । नित्वोक्तिः सेनतास्त
आहाम्बेवेति । आरोपपफलेन त्क्तमेव । एवं चसत्रे समुदाहरणं भाष्यादौ सुध्युदाहृतं चागमोपलक्षण
मितिभावः । भावीसु तिति । तान्द्वशिष्ठो भावीसर्पं सामभावीतिपावनाय पात्रुतं तनुनपुरुक्तौ

रामः
५२

106

नहत्वापत्तेरुत्तरासंगसापत्तेश्चानध्याचातित्वाकमित्याद्युक्तमितिभावः।तद्रूपेति।सामर्थ्यस्य शास्त्री
यत्वेनातिरेकात्त्वभावात्।एवं च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तत्प्रमाणपाठ उक्त्वा व्याख्याकारस्तदाहेति भाष्येति। ति
एवं च वक्ष्यमाणमूलं तथ्याहं स्याद्युक्तं चाप्युक्तं तदाहाहिगिप्रकाशाधनपायिमल्लोक्तयुक्तेरसंगत्याहाह
बप्रख्यानमिति।लक्ष्यानुरोधित्रिचतुर्पुष्पदस्मद्ग्रहणोपलक्ष्यग्रहणाशब विशेषणं दृष्टव्यमिति भाष्याद्युक्ते
पामिसर्पः।तथ्यासति अन्वयानुपपत्तिरिति षष्ठी द्विवचनो चित्समत आह।द्रूपेति।वाच्योर्थः सत्रहृयस
तिभावः।अभिमाने।[illegible]सनेनारुचिः सूचिता।तस्या असार्वत्रिकत्वरूपा जात्वाद्यर्थेतु तत्रैव रूढिर्यत्र वितोधि
नासभिपुक्तिः एतेन तथ्याप्रकाशात्वाकारं स्याद्युक्तमपास्तं।अत्र यथासंख्यमानं वृत्तो।तथ्याऽऽदौ निरूपि
तायत्तु त्वाकाकृतवचनग्रहणाभावेद्वित्वेस्याद्युक्तेः संनिहिततरत्वेन पुष्पदादिविशेषणात्वापत्तिरतस्य
त्रिरासापवचनपहंत्रसति कृत्रिमत्वेन संकेतितावृत्तो गत्येतरतिवैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्मूलं विसामि
तितत्वं पितुर्माहात्म्यपेति।असमप्रकारस्यावष्टकता धनपत्राहा यथ्येतिमल्लोक्तैस्पर्वागाकाशे।पुष्पहादी
तिसिद्धातेप्युक्तं भाष्यप्रामाण्यात्तथात्यसमाणास्येवत द्विशेषणानन्तरदंतस्पत त्रनुतरंतविधिनासिद्धमितिभा
वः।असत्वादितिविशेषणात्वस्यासन्मात्रवृत्तित्वादितिभावः।अभावादिति।संज्ञोपसर्जनीभूतारतामि

107

५३

षेधादिति भावः। अस्मद्ग्राम्यमिति परस्येति शेषः। साहित्यस्य सहितधर्मत्वेनामुख्यामनन्वयवार
णाय। हासमहेति। एवं प्रकाशवद्गितसमाहा द्विपक्षसमर्थकमलतासपर्याप्यमाहेवं चेति। उक्तरीत्या सांहृद्यं
गीकारे चेत्सर्वं नरसेति। स्या निवर्त्वेनाम्नात्यादिति भावः। ननु पुनः प्रवृत्तावपि सकास्येव स्यात् अनतिदिशिष्टस्यान
दुग्रहणो मानाभावादित आह। स त्वेरसति। यद्यपि ननु सामरतिनं द्वंद्वः तत्यासतिस्यानन्यनेकत्वे आदेशाद्यपाप
त्तेः। अनएवैकः पूर्वपरयोरित्येकग्रहणं सफलं किं चसंनियोगशिष्टन्यायेन गौणोऽप्याकमभावापत्ते अ
पि च तुरश्चापि च सुट् आगमत्वेन दीर्घोवेवारामित्याशाविवपरिनिपातापत्तेः समासेनुसान्ति तिसमहस्या
कमित्यर्थापत्तौ मत्रं अर्थमेवस्यादित आह चक्षितिः। अत्र च मानसानिर्देशाएवाएते ननत्रेणा
देशोतत्सामण्यो तस्य सुट्कस्यादेशलाभेनतात्रिहे शोव्यर्थरत्स पास्ता मितिमान्यैर्व्याख्यानंततध्यापन
प्रकृतं तत। एतादृशानंत्रस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वात न हि सामण्बस्यामशब्दोपिवाच्यः। तुल्यन्यायतया नाम
स्यामप्युपस्थितौ चमे णामिसत्रनोपधायारतिदीर्घापत्तेरामविधावपतेरासेश्च ग्रहणावैफल्यापत्तेश्च
तिर लाकुरो क्तिरेवं गपितुमत मन्यथायो जयन्ति। एवं परोक्तौ साहना॥ पाः प्रकाशकृत। असहमानत्वं प्रक
णानते क्रौहेतुः तस्यक्षेपोसपित्तत्वे पद्यापंसलोपपक्षसमुच्चापकः समुच्चयपीति त्रोषस्पष्टानतसक्षेमुख

राम
५३

(१०४)

गौणत्वप्रथमप्रवृत्तेवपर्यवसानंतपात्रपक्षेगौणेनतथामुख्येनतुपुनः प्रवृत्तिरितिसर्थः अथपावातसप्तेम
दश्रवणानांत्रपक्षेएवंव्याख्यानाभावेनतच्छ्रवणोपलमेत्पत्तिस्पष्टैवेतिभावः अनुवादसूत्रकाभावे
नकथंनतृतीयत्वमतआहैवमितिरतीत्याहि रत्नाकराघुक्तिं खंडयतिएतेनेतिसमासेशाकपार्थिवा
दित्वात्। आपत्तिरितितथावसत्रासंगतिरितिभावः। तुष्यतु दुर्जनन्यायेनव्याख्यानांतरे कत्रैवसवधामु
पगमेप्याह किंचेति। एवमपि एकत्रैवतत्सवधागीकारेपागौ। अतिवाकमित्साद्यो। एतेनसमाहारदूहपक्षे ण
पिसाहित्या विवक्षयाप्रसे कमुभयोस्याभिलावगमात्तकालेसुरासन्निधानेपिरोपधपीतिनवज्रवृत्तिः
सरतिलुप्तषष्ठीकंएषचकपद्गमितिपक्षेपीस्पापदूसामरतितिलिंगेनाम आकमितिलक्षणांतरमनुमीप
यते। अग्रेमलोकवादीतिरव्याकरोतिमपास्ते। नत्रैवपक्षेनुद्वारणापपंकतेनचेति। सामरतिसपुत्रस्ति
वत्तेनसहेतिबहुव्रीहि। नत्वाहितस्य। आम्साहितसनुदोपिगौणमुख्यपोगामआकमितततोनुदसुहस
हितयोस्तयोः पुनः सारतिभावः। एवमर्थस्य। एकत्रतत्सबंधोनान्यत्रेसेवरूपसमएतेनेत्सपार्थमाह
स्यापीति। अपिः एवंग्रप्पसमुच्चायकः लक्षणापत्यासेपिदुष्टरतिभावः। अदोषादिति। प्राप्युक्तसिद्धां
तदोषाभावाद्दित्तपथः। नन्वत्रकोनो नवाद्दोव्यर्थो। न आहातदन्वितिा। तेषाप्रकाशकृतदीयानांप्प

रमनेतिभकाऽस्मनेत्सर्वो। अत्रगोणोदिमितिनद्वर्थस्तुअनित्याक। मित्सत्रोक्तरस्यासुडभावे
प्याक्तममुपपाद्यतथाचभाष्येसाक्षात्तद्योद्राहृतनमितस्त्वामतोनर। मा हृगोणोत्ताद्यमितिप्रि
ताकंधत्वासामरस्याद्यप्रसक्तोस्तेतेननरशायस्यप्रकाशकृतोक्तत्वेनतस्यतत्समर्थनानभिनि
वेशेनमूलमयुक्तमेव अतएवत्र्यंवेतनकृत्केनावसररतिमवेस्यपरस्यतधिकारादितिमूल
स्यसर्वस्यपदस्यतुभपाधिकाररसामर्थ्यादित्सर्थस्त्वापतुशंकते। ननुपरस्येति। सा मरति।
तथाचतत्रैवस्यान्नाम्नत्रोतिभाकननेवंषष्ठीद्विती याग्रहणमर्थनहितया परतस्तद्रूपपद
संभवेपनअाहापष्पाति। अवयावयोा। तस्यपुष्पदसमदोरितिशेषः। नमानभितितथाचप्र
कृतिमात्रस्यसर्वेत्वादेशापत्तिरितिभावः। नदनुवृत्तीति। परस्येत्यनुवृत्तीत्यर्थः। एवमग्रेपि
तदर्थेति। मूलोक्तार्थेत्यर्थः। उनरवानिदुःतिदरसादेो। तत्सामर्थ्यात्। उभयाधिकारसामर्थ्या
दित्यर्थः। तएवयुष्मरस्मदोरिस्यनदघोदनपदेलक्षणेसाप्रायेना हायुष्मादिति। अत्रस
र्वस्यसंज्ञाभक्तानुदात्तसर्वमितसत्नोऽनवसाविभक्तिविपरिणामेनेतिभाष्यकैयटस्यः। अ
त्पनुविभक्तिविपरिणामाकरणलाघवेनसर्वस्यहेरसतस्त रनुवृत्तिःततस्यसर्वमेवेत्यम

स्म

त

राम
५४

त्रविस्तरस्तस्याङ्गःरस्यर्थरति।सत्रस्येतिभावः।अतएवाउक्तार्थ्योगौकारादेवा।ननुव्यपदेशि
वद्भावेनतस्यापितद्व्यपवर्कत्वात्प्रकृतिभागस्यस्यादेवातआह।सहापरतिएकस्मिन्निसुत्रे।इति
भावः।अभ्युपित्याव्याहेकाजिति।पर्वमतेतुनेतत्राप्राप्तिः।समुदायावयवयोः।प्राप्तावेवतद्वतार
तपदावयवयो।रिति।मात्वान्नेहिसमुदायेनप्रवृत्तिभावः।नन्वेवमप्यतितवेस्यादीनांनेरस्याघा
द्रगपत्निरत।आह।तानिनिघष्ट्यादेरिति।प्रत्ययस्येतिशेषः।प्रकृतिकस्यैवेतिषष्ठ्यादेर्विशेषणं
मलेः।अप्राप्ते।रिति।यत्तुत्वं।नकृतअस्मानितंनमेकंवाकंकृत्स्मरत्यादिनुपात्तदित्वसंपादक
मितिमलविंत्यमिति।तत्रपादाहित्वसपत्तेस्तद्विशेषणोक्तासभवेकृत्स्मरत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः
कर्माध्याहारेगौ।वापत्तेश्चाचशब्दाभावेनानन्वयाच्चेति।दिक्।।युष्मदस्मदोरिति।द्विवचनस
त्वेनपुत्रकेरस्येकवचनमयुक्तमतआह।तत्रभावेक्तरति।ज्ञानमात्रमिति।तस्मिन्दृष्टेपराव
रमनसैवानुदृष्टम्।आत्मावारेदृष्टव्यइत्यादौमानसज्ञानेप्रयोगादितिभावः।बहिरिन्द्रियजन्य
ज्ञानमात्रंदर्शनमनालोचनरतिपर्युदासादितिकश्चित्तन्न।अनालोचनार्थैरित्येवतेनासि
द्धेपश्यार्थैरित्यस्यानर्थक्यापत्तेः।यत्तुत्वंउनकृतम्।आग्रेक्षितित्यादौ।द्विवादीनांलोपेपितनानस

५५

त्वेनदर्शितासंगततेर्मूलं चिन्त्यमिति तन्त्रात्तत्रातिदेशेन कार्यकारणोपि पिण्डि प्रत्तानेमानाभावात् तनप्राप्तेऽग्रागृह्णानसत्वेमानाभावाच्च. लोपेन क्विपः स्मरणोपि तस्य लोपादिरोधित्वेनादोषाच्चासम रागात्मकत्वानेदर्शे प्रयोगाच्चेति निर्दिष्टा तदेव ध्वनयत्राह दर्शनमिति व्याख्यायां कल्पनमिस त्रकरणोत्सृष्टः तस्मात्कः प्रकाशाशयः ऽ कमप्यर्थं दार्घायस्मात्प्येति। सचेति। अत्र नत्वन्यत्रेति भावः। नन्वनार्षकविप्रयोगाणां नगमकत्वमत आह। तदर्थोस्विति हेत्वर्थकस्य। शब्दस्याप्रतीते रीति। कणकूराणां। कपान्वपेनतत्संबधस्य स्पदिस्पुपेस्थितेरिति भावः। तथा चघरकुटप्रभातस्या पापत्पातथ्याऽन्वादेशेनेष्टरस्पेववाच्यमिति पथ्याश्रुतमेवसाधुननुत याप्रोजनाएवंवचकवि प्रयोगा अपिपुन्नाएवेति। तासर्पातथा च तेनेत्यस्यभक्तत्वेनेत्यर्थः प्रकूतार्थत्वान्नपद्धदेलोपाद नापेक्षा। अतएवसप्तमेकाव्यप्रकाशेप्रक्रांतप्रसिद्धानुभतार्थकतद्धदेपद्धदेलोपादाननाये क्षतरस्यक्तं। अनुपादानेपिपत्प्रक्रांतयत्प्रसिद्धपदनुभूतामितेतदर्थस्यसामर्थ्यादेवाल्प संभवादिति तद्व्याख्यातारः इति नत्वायुक्तत्वादिति। तस्या अग्रएवप्रतिसंधानादिति भावः। तथा चसमात्रापात इति वाच्यात्केनेतिभा नन्वेवमपिशब्दाध्याहारेतत्संभवत्येवात आह। केचेति।

राम ५५

च-सिद्धांतमाह।समामिति।नष्पा।चसमानवाक्यस्थत्वेपितन्नेत्याह।विद्यमानेति।अश्रूयमाणत्वा
पतेरस्येतत्तमत्वा।विद्यमानपूर्वत्वमस्त्यत आह।नसमानेति।तथाच समानवाक्यस्थेनविद्य
मानपूर्वकत्वाभावइतितात्पर्यं एतेनसमानवाक्याधिकारस्यनिषेधप्रवृत्त्यातेनेत्यस्यभिन्न
वाक्यस्थत्वेपिनदोषइतिप्रकाशोक्तमपास्तं।आयतेरस्यमध्यमत्वान्यायेनाभयत्रतेत्रेणा
न्वयेनसहस्यापितत्वमस्येदेसुत्तातासर्यः।पूर्वपक्षाशयमाह।न्विति।शाब्दानुषंगपक्षे आह।
तस्येतिसिद्धांतमाहोपात्तस्येवेतिसमानिमत्तस्यैवेसर्थः।तथाचाद्यंतेनिवेशनात्तस्यवाभावेनवि
द्यमानपूर्वकत्वाभावइतिभावः।अश्रूयमाणग्रहीत्वात्तुनेत्याह।तत्रेति।वाक्येइसर्थः।उपात्तस्यत्रा
पतेरस्यसजातितान्वयबोधेननिराकांक्षत्वादितिभावः।एकतिङ्।तिबह्वाहिःसमानानुपूर्वी
कतिङ्।तघटितमितिसर्थः।तेनपचतीत्याद्यि।मात्रस्यनवाक्यत्वं।ब्रूहिब्रूहि[illegible]सुदाहरणंस्वं
स्वशास्त्रकार्योपयोग्यवेनपचतिभवतीत्यादालौकिकेकवाक्यत्वस्यापिनाव्याप्तिः।लौकि
केवाक्यत्वलक्षणादर्शनत्वेनैपदद्वारकप्रकाशादीनांतुमहानप्रमादइत्यत्रविस्तरःतदध्वनमप
न्वाहेकेति।अन्यथाभाष्योक्तंतदुदाहरणासंगतेः।नापंदउभेनेसत्रास्तीतिगम्यमानक्रियापदं

एते ह

५६

उस्पए पग न्वपेष्मन पारात्मातर्न पाचाद्धोसस्पतिउ तिः इति निघा नाप त्वाम्लंचित्वमिति
त्वंउन कृउ त्वमपास्तां दैषम्पस्पतथा विस्फुरतात्वात् । अत्राविषये मंदोक्तिस्तु सुमंद त्वस्य चिकीर्ति
स्पष्टीकृतं शरीरवस्मार भ्मापाव स्पतेच । केचित्त्विति । अयंभावः प्रथमोपस्थितत्वात्साकृत्स्व
त्पालक्षणास्य चारितार्थ्याद्धाक्षिपक्षाना अयणा च पूर्वस्येवमुक्त्वात तथा चतुः पातः केचिद्दिच्छंति
केचिद्दिच्छंति पूर्वं । उभयोः केचिदिच्छंति केचिन्नेच्छंति चोभयोरिति प्रकाशकृदिति । उक्तार्थस्य भा
ष्योक्तपघटनतिपाघत्वेन सम्मतत्वमाह । हसरति । अ हसः अ इ अप थकूपपापेणामुत्वमिति तदर्थः
नत्फलितमाह । तेनेति । पूर्वस्पतस्यैवेस थः । उक्तरात्याम् लोक्तदूषणासंगतेराह । केचिदिति । त
या च तं भाष्यानभिमतत्वेमलोक्तदोषो दृढ इति भावः । तत्र चेति विभक्तेस्त्रेरस्य र्थः पद्धान्तस्मि
न्योगविभागे च सतीत्यर्थः । तत्रा अधातोरितसूत्राएवं मूलाशयमुक्त्वा भाष्यसिद्धांतमाह । त्विति ।
अत्रापित्वर्थकचशब्दात् दृसंतस्येवाधानोरिति विशेषणमिति भावः । अत एवो गिरचामित्यत्र
गोमत्पते र मसपेगोमानिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । तद् ध्वनयन्नाह । गिरिति । ननु हेरस्य वि
धेयसमर्पकस्य कथमनुवाघत्वमिति चेन्न पूर्वोभ्पासरत्पन्न पूर्वशब्दस्य साकांक्षत्वेन तत्रतस्य

ला

दृ

ताम
५६

115

तत्त्वस्यैक्यप्रख्यातम्। एवं शंकितुर्नानुवर्तते ऽस्त्वीतमत्वात् प्रयोगविभागस्य संज्ञान्तरकरणस्य च वैयर्थ्या-
पत्तेश्चेत्यां शंकनाह। त्वितासमुदायेतीति यत्तु तत्सामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनं हि त्वविशेषाविनितर्पे:
तेन समुदितेरस्यार्थे लाभ इति भावः। ननु अशक्तार्थत्वात्। शब्दाधिकारार्थाधिकारस्य बहुशो भाष्य-
निर्दिष्टत्वाच्च। अत एव गर्गाः हं इत्यादि न्यायेन सहग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं तुल्यप्रक्तौ भेग्रहणमपि तत्येवे-
तिबोध्यं। एतेन प्रकाशनरापाधिमूलरालोकदस्याघुक्तमपास्तं तद्ध्वनयन्नाह गर्गा इति। अन्यथा।
एतन्न्यायानंगीकारे अन्यपेतस्य तद्र्थकोभेग्रहणानंगीकारे तस्यार्थे निरासायाह। प्रत्येकमिति। उक्त-
न्यायेनेतिभावः। स्पष्टार्थमाह। नितरामिति ननु एवं रूपदत्वेप्यवयवत्वबोधकादिशब्दोक्तेस्तद्गुणएव-
स्यात्तया चयवस्यमेव ग्रहणं स्यादन्त आदीति। एवंरूपकरणसामर्थ्यात्। अत एव ज्ञपितातीति निर्दे-
शः सफलः तथा च संयोगसमवायान्यतरसंबंधेन संबंधित्वाभावान्न सरतिभावः भाष्ये कर्मणोऽसंधिका-
राबाधायान्यथा प्रसूपति दर्शनेनतामिवेत्यादि मूलमसंवद्धमतोभेदेन मध्येपरणेन मूलं योजयति।
तामिवेत्यादि। पश्यति। चाक्षुषज्ञानविषयी कुर्वति। दृश्यमानस्तादृषयः तत्र भाष्योक्तौ एवमग्रेपि।
चाक्षुषज्ञानविषयीकरणापेक्षयापारे णापा आधिकादाहाधिकेति। उत्तरत्र पांसगातिं परिहरति।

५१

निवृत्तप्रेषणा कर्मेति निवृत्तप्रेषणापदस्थी प्रकर्म कर्तर्यपीत्यर्थः। सामर्थ्यात्। सत्त्वैवेयर्थ्यात्। एतेन तत्या
प्रकाशात्। नाकारं स्याद्युक्तमपास्तं। पूर्वत्वस्यापाश्रिक विसर्गेपि सत्वादाह। विसर्गेति। स्पष्टार्थमाह।
संयोगेति। बहुपेक्षत्वात्तु पूर्वत्वहिंगंत्वाभावादाह। पूर्वेमिति। पूर्वपूर्वस्यानिकामितितदर्थः सत्ताकृत
तत्वाभावादाह। बाहिर्भतेति। अत एवाहतदपेक्षयेति। पूर्वे पूर्वमंतरंगमिसयपेक्षमेत्यर्थः। शाब्दसमर्थी
दृष्टात्यैवत्सभात। पथ्याचैनत्तथाप्रागुक्तमेनत्स्याच्चि कैवम्कलेएवोक्तेति भावः शंकोत्थितये आ
हपूर्वं पूर्वमिति। रत्या हिरिति। संयोगांतलोपोनेत्यस्येति भाव सुबंतास्मि चो। भावेनातिदेशेन लभ्य
स्येत्यपुक्तमत आह। विभक्तीति। बाहिर्भतसुबनिमित्तकेसर्थः। लक्ष्या पूर्वभागेरत्यर्थः संभवः लक्ष्य
स्यपूर्वभागेरत्यर्थेपि कार्यनिरूपेत त्रासंभवएवात आह। काव्यादीति। विशिष्टस्याप्यत्वान्वपायाह।
बहिरीति एवं यथाश्रुतमूलव्याख्याप्यसिद्धांतमाह। वस्तुतरति। तेषांतादृशकाव्यादीनां। अनाभि
धानेहेतुमाह। पूर्वमिति। चोत्यर्थः। अन्यथैकस्य लक्ष्यस्य पाक्षिकं साधुत्वमसाधुत्वं चापद्येतेति भा
वः। पद्धाचोपपत्याश्रुत एवसाध्यार्थद्वयसमुच्चायकं हेतुस्तत्रपत्रप्रागुक्तरित्यत्र नोक्तः। रत्येवेति। भा
ष्यसंमतत्वादिति भावः। अमत्राऽऽपोनशोखरादौप्राक्चा। एतेनात्रेदमवधेयमाद्यपक्षद्वयेतदभावे

राम
५१

116

प्यस्यपक्षेसमवस्येवापदसंज्ञापिपक्षत्वेनतस्यान्तरंगत्वाभावात्। आद्यपक्षद्वयेकेचित्तन्यायोक्तिस्तु
नयुक्तासिद्धंतुलकारइतिदृष्टान्तादितिहलंत्यसूत्रस्थवार्त्तिकविरोधेनत्वदुक्तान्तरंगबहिरंगभावानाश्रय
णात्तथाचपक्षभेदेनतेषांसाधुत्वंदर्शितमित्यास्तांतावदितिरत्नाकरोक्तमपास्तमिति। कृतन्त्वस्याभा
वाद्यात्भाष्यस्यान्याशयकत्वाच्चेतिदिक्। अननुबंधकप्रकृतकार्येऽनाल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तयेआ
ह। अल्वितीति। ततष्टित्वंनास्तीतिति। तस्यइभावाप्रवृत्तिफलसिद्धिरित्यर्थः। निरनुबंधकेत्यपिभा
ष्यस्वारस्यात्। एतेनोक्तार्थस्यापातितानिरनुबंधकपरिभाषयापिकस्यग्रहणानापत्तेरितिभावः
वस्तुतोवस्तुसादेशेनतस्यापिघानुबंधलमेवस्यच्छेदंभाष्येरतिबोध्यं। कथंचिदितानीति। अनेने
तिशेषः अस्यचस्वचितमित्यत्रान्वयः तेनामासम्बंधृद्धसातिवार्त्तिकस्यच्छेदायग्रहणेन। एवमग्रेपि
कल्पनायाहेतुरपेयश्चाएतेनेतिपाठः कथंचित्पदेह्यत्रैवनतितदर्थः तस्यमासम्बंधृद्धसातिवार्त्तिकस्थ
च्छेदोग्रहणस्यकल्पनायांहेतुस्तुतत्सामर्थ्यरूपः स्पष्टत्वान्नोक्तः एतेनो… स्यामल्लेचिंत्यंतस्मादु
अनुग्रहणांसामान्यापेक्षन्त्वापकमाश्रयणीयमितितवउनकदुक्तमपास्तं। कथंचित्सदस्त्वाद्यस्याज्ञा
नात्तानत्थाचनिरंकुशाः कवयइतिततः ॥ वयस्याखितिप्रयोगस्याप्यन्यथाप्रागुपपादितत्वात्तस्या

५८

प्पत्रात्तापकत्वं एवं च हृस्वग्रहणस्य मात्पापेस्तत्तापकत्ताप्यप्रामाणिकीति भावः । मलोक्तप्रकृ
रस्य वस्वपमाणपुक्तौ ऽसंगत्य ध्वननायाह तरंगेति । कृतमपीत्यस्यागुरुत्वेन तवं ऽिनत्वाद्दहा कृते
ति । अस्य पक्षस्यासिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह कृतेति । तदेवाह नेति । उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाह तत्पर्थः न
नत्वकृ चिमाहेतीतिभावः । अयं पक्ष एवयुक्ततरस्साह । भाष्येपाति । कर्त्तव्यमित्यस्यस्वरासिध्यर्थं बहिर
गलक्षणत्वादितिशेषः । एते न भाष्यानभिमतत्वात्कैयटायुक्तैरप्रामाणिकमित्यपास्तं । अनेनवच
नमेवज्ञापयः विवक्षितसप्तम्यामपिविभक्तिवुद्धिनिमित्तकत्वेनवहिरंगत्वात्तः पूर्वं परमपुमानिसा
दावंतरंगत्वेनसमासस्वरप्रवृत्तौ प्रलोक्तौ सादोषतादवस्थ्यादितिभाष्यासिद्धान्तोपि सूचितः । वक्त
तास्तिसाधववेयमित्यत्रसनस्यासिद्धान्ततां ध्वनयति सत्वेसतिशेषइति । एतेनयथपात्यादिनिष्कर्षपरत्वं
तत्रंथ एतद्गृन्थविरोधादयुक्तरतिरत्वाकरोक्तमपास्तं । मूलेनन्वेवमिति । असुङः प्रवृत्तसुत्तरत्वात्प्रवृ
त्तिगाकारे रत्यर्थः । ननुहृस्वत्ताप्रुक्तत्वे प्रतिपाद्येनन्वयमपक्तरत्युचितमत आह नोदात्तेति । प्रा
तिपदिकत्वप्रयुक्तेः स्यादि अतएवतत्रहेतुमाह । फिडिति । अप्राप्तोमलोक्तहेतुबोधकः ह्रस्वत्वादा
हा ऽुमसुनरत्ति । तपासिद्धिमाह नित्वेति । ऽुमसुनरेति भावः । वहिरितितत्वंचप्रागुक्तरीत्याबोध्यं एतेन

राम
५८

118

परस्परसंपातस्यतत्वादितिमाम्पोन्तिरपृक्तेतिसूचितंस्थितेरितिसतिसप्तमीतथाचापिद्वस्वरप्रकृति
रपफलेतिभावः।नन्तरातिनान्तरातिशेषः।नन्वेवमिसादिनिष्कर्षेरसंतसकलोॠार्थ्यस्याप्तद्धांततोध्वन
यति।अनुपतातिसा।चपूर्वपातेवांदुमत्तुन्नित्यनाका।स्मृतेःसस्यपोद्रखोम्भन्मत्स्यरातिस्त्रिपामिति
सूत्रस्यभाष्याक्तांव स्तुतेऽगादीनाममनुसन्नत्वस्यैवभाष्यासिद्धांतत्वेनमागंतरंगत्वात्तपि द्वस्वरे
सुड नुदात्तएवेतिडकारोदात्तत्वसिद्धिरितिसखंद्येतनप्रवृत्तिकल्पनाघप्रमाणामितिबोध्यं।एतेन
नपाप्रकाशरत्नाकरदंसाधुक्तमपास्तंसिद्धांतरीत्याप्रक्रियायांप्पसौष्ठवेमलमपुक्तमतआह।लोपइ
ति।एवंचव्याख्यानाशपिकासासच्याख्याना।चिंतत्वान्नपातुप्रक्तेवेतिमलमयुक्तमेवेतितात्पर्यं।एते
नप्रकाशोक्तंक्लिष्टंव्याख्यानंप्रयुक्तंमूलानुपायिरत्नाकरोघुक्तंचापास्तंनेत्वमिति।नचवार्णादि
गस्यबलीयस्त्वेनतद्धेःप्राकृतनडवीरमेवेतिवाच्यंप्रश्लेषसामर्थ्याद्धार्णादित्वस्यबाधात्।अतएवाह।
कारिकेत्यादावितातत्सामर्थ्याद्वात्राधितद्घाधेनप्राक्विभक्त्यादिकोपेकृतेरत्वंलभमुक्तरीत्येतिभा द
व।आद्दिनाहारिकेत्यस्यपरिग्रहः।नात्रप्राकप्रक्रान्तत्वविधायके अत्रैव।अत्र्यहस्यौरस्यत्रैवात्सत्र

५८

अत्रैवानुवृत्तस्येति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह एवं हीति। विषयसप्तमीत्वे हि सर्पः ख्वाप्योदिप्रयुक्तकार्याणां
कमिकत्वस्थिकाणदाह टापी त्याह। अत्रत्यस्यैवोपात्तस्य विनाशे त्वपक्षः समुच्चीयते। अत एव प्रकृत
संगतिप्रमाशंकेति भावः। प्रश्लेषाभावेनात्वविधित्वाभावादाह स्यानीति। इत्वापत्तेरिति। न चेष्टापत्तिः प्र
कृतसूत्रस्थभाष्यादिविरोधात्। नीं द्वारा धमभ्युपेत्याप्याह निर्दिष्टेति विनाप्रमाणं तस्यारे भावाबाधा
भावादिति भावः। एतेनादसोऽसेरित्येववाच्यं तत्र विषयसप्तम्या ततः प्राक्त्वे एकदेशे रेलोपे रसाविस
स्यासिद्धेः एवं च प्रसंगादिति प्रत्याकमुपाद्यायत्ता विषयसप्तमीत्वे खं उितनन्मड इत्यासिग भत्ताबेरा य
वगतमिति संदोक्रमपास्तं विषयसप्तमीत्वस्यैवाप्रयुक्तत्वात्। एवं च शेखरे ग्रंथोपि संगतः। शब्देंदुशे
खरस्त्रीशागौरी चेप्रमनोरमोतयो त्वस्तुपुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां प्रयुक्तभक्तेः कचित्ततः असाविति पसकौ चेति रू
पयोः सु विचारणा विषयासक्तचिन्तानां मुक्तिर्भवतु शाश्वती। इदं च सर्वमत्रत्य केयटानुरोधेन व्याख्या
तं वस्तुतस्तु अप्रयुक्तमेतत्तवाणीं हंगामित्यस्यसमानकार्यत्वरूपसमानाश्रयत्वे एव प्रवृत्ता प्रश्लेषेणास क
विसस्यमादृत्तेः कारिकेरत्वादिसंग्रहस्य च सिद्धत्वात्। तत्त्वाद्विवचनं संबोधनं वा। नन्वेवं भाष्यस्य तन्मूल

राम
५८

(120)

स्य अस्य यं यस्य चासंगतीरिति चेत् रस्यैयुः चरणाकृतमाप्यम् लोकः रीत्या समाशंक्याह अस्याकिस्मत्रैः
ह स्वादि लोपमाप्य घ ह्लोलोपः संबुद्धिलोपश्रतिपरिहत्याह अस्यो ब्राह्मणी त्यत्र संबुद्धेश्चेत्येत्व मा
पाघ प्रलीत्यनुवृत्त्या पाहि ह स्य अस्य कौ ब्राह्मणी त्यत्र त्वमापाघ प्रश्न्नेषेणासमाधानं कारिकेर स्या ह्रावमा
प्यासे हृष्यतं दोषं संस्याप्यासौ ब्राह्मणीस त्र औ ङ आप इति शारूपदोषान्तरमापादितानां तस्याघमाशयः
कारिके रूपादि दोषः पदस्याविभक्त्यान्ताख्याने। औ ङः सौ कारविभक्तेः। सर्वेति तिपक्षे तु पदोषात्र च सुलो
प विधानमेवज्ञापकं रति कैयट हारदत्तादीनां तु महान त्र प्रमादः इयाना पितदनसार्थं वैति वाध्यातदाहादीति
ति। अमुकेस्पत्र सत्वे नमुत्व बाधे प्यदकः शर्मेत्यत्र तदभावे नैवं शब्दासंगति रत आह। कश्चिदिति। तथा चा
घोशमादापसाम्प्रसूचकः एवं शाब्दरति भावः केचित्वि त्तातापर्यानवगनेनोकचादरूपं किं त्वमुत्पन्नो।
दः शब्दपर्यायो। मुक शब्दोपात्त स्याहुः ननु नाभावार्थं तथा पर्यायस्वीकारोपनिषमेवमुक्त्वा सिद्धत्वे नेना
देशगुणायोः प्राणेवडुवीरत्वात्तथा चर्त्त्रमसंबद्धमेवात आह नेति। अयं भावः। नाभावविषये
मत्वं नासिद्धं तत्त्वनाभावप्रत्येवेतिना राहः तथाचत दर्थं नतयोरपि वारणमिति। प्रथमोपात्तानां

६०

रोरित्यस्य त्यागस्य निर्बीजत्वप्रतिपादनपराहातर्वर्ण्यमिति। अन्यथासामर्थ्यादुक्तत्वसर्वादेशः स्यात एवं च न
वैयर्थ्यादावेवस्यादितिरुत्वस्याश्रयात्सिद्धत्वेमानाभावेनमनोरप्यादेरसिद्धिर्वस्यादितिभावः रुत्वार्थस्य
हरत्वाहाह्यपोगेति। अत्र। अत्र। अशग्रहणाद्विषयेयोगविभागविषये च। अशग्रहणाद्यर्थमेवयोगविभा
गः प्रामाणिकाएवेतिसर्वसंधिप्रकरणोक्तमित्यर्थः विवेचितं चेदमारंभेतत्रापि चानिततनए वदृष्टव्यं।
एतेनदुरूपपादत्वात्क्लिष्टत्वाच्चाशग्रहणस्यज्ञापकत्वंनवेत्यक्रमुपेक्ष्यमिति। लोकरीत्यमपास्तं। इति
सेताः पुंलिंगाः। असिद्धविषयेपिसंनिपातपरिभाषाप्रवृत्तेः संधिप्रकरणोक्तत्वेनजश्त्वासिद्धत्वेनतदप्रवृत्तेरि पात
तिमाम्योक्तेः एयुक्तत्वाद्दाहानिस्सत्वादिति। अतएवपास्पद्दीत्यादौ जश्त्वाद्युपन्यासंमाधवादिभिः। एतेनदर
त्यादिनस्यादित्संतमलमनंघनांचेत्संदोदरघोरित्यत्रत्वपृष्ट्वा कृतदान्तपक्षेरत्वोक्तपरिभाषयानत्वाना
पत्तेपद्ग्रहणस्यश्रवणार्थत्वस्यैवावश्यकत्वाद्धकापानिर्दलत्वापत्तेश्च उत्तरएतदनुक्तेर्न्यूनत्वाच्चानहि
भवन्मनेधत्वेकृतेजश्त्वसुलभमुक्तपरिभाषाविरोधात्तदादित्सुमान्याक्तरीतिर्विभाव्यतेविभाग्वतांनामा राम
नत्वेनावतापूर्वापरविरोधः सुपरिहरइतिखंडनकृदुक्तमपास्तं। अनित्यत्वस्पोष्टानुरोधेनाश्रयणोनदोष ६०

(122)

लेशाभावाद्दिति दिक्॥२॥तिहलंता॥ह्वालिंगाः॥अस्येवेतातिाएनादेशेतुसत्यतोमित्यमिएनमितिस्याद

तएनद्दिधित्तत्रेतिभावः।आदिनाटोसौग्रहणं।एनेनैवसिद्धिातिविशेषविहितत्वात्।एनतप्रवृत्तावपि

अंतरंगत्वाद्धलातपूर्वप्रवृत्तेनतोऽत्वेविशेषाभावादेवमुक्तं।रातिभावरति।अन्वादेशेनपुंसकेकवच

नेएनद्दितिवाच्यमितिवार्त्तिकानुक्तप्रक्रियाग्रंथस्यनपुंसकेकवचनमत्रामद्दितीयाटोः।स्वेनरस्तत्रा

स्यपाठाद्दितिव्याख्यान्हणांप्रकाशकृतामितिभावः।प्रकाशापपर्वपक्षसिद्धं।ततयामले।आह।वस्तुनाद्दि

तीनचपरत्वेनसद्दाघत्वेततएनद्दादेशलक्ष्येलक्षणामितिन्यायेनालब्धं लभमितिवाच्यं।अपवादत्वाद

त्वस्यागसंत्तासापेक्षत्वेनबहिरंगतयाऽनंरगत्वात्त्वेनद्दादेशस्येवप्राक्प्रवृत्तेः।अतएवसूत्रेएनतीविधा

मनकारोच्चारणसामर्थ्येनकृप्रबाधाप्रधानान्तिदेशानिषेधस्यनलुमतेत्यस्येवबाधोन।त्वस्यानिद्ध

रत्यर्थस्यसत्वेनोपसर्जनेऽप्राप्तिःअभिव्यक्तेतिन्यायेनसंत्तायांनेत्तीमान्योक्तो।सागत्स्यवनपत्राद।

नचेति।तातद्दातयोरविशेषाद्दाहेनद्दतिाएतेनद्दातत्वंतकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वप्रिमय्यपविहद्ध

123

६१

मितिमंदोक्तमपास्तंऽउपसर्जनो एनदृति: हांतंकुलमस्येनदिस्पादौ गन्यापेनतप्यार्थ्यलामापहेत्वंतरमाह।
एनदीपाति। अपित्ववदेनस्यापिसमुच्चापक:साहचर्येणेति। अतसोऽनुपसर्जनादेवसंभवादितिभाव:।
यद्वा एकोहेतुरयं असंगत्यापत्ति:साहचर्यहेतु:। नचारितार्थ्यमिति। तस्यतुकालुप्तत्वेनत्यदाघत्वाप्रा
प्रामूलोक्तरीत्या एनहादेशचारितार्थ्यमित्यर्थ:। द्वितीयाहाति। ततस्तत्रेऽस्यापाठ इतिभाव: एवंचो
द्देशसाहित्यत्वाभावेनतत्रैवाणापत्तिरितित्यदाघत्वेनसिद्धमित्ययुक्तमेवेतिभाव:। पूर्वमेवेति। श्री
धेधानुकरणेनतद्धितापत्तौ:स्वितिविषयसप्तमीतिभाव:। उक्तार्थस्यार्थेत्वउनाप्यपक्षानुरूपोबाहि
रितिन्यायेनतत्रतादृशासंमतिमाह। एतत्सर्वमिति। आदिपदग्राह्यंत्वग्रेस्फुटीभविष्यति। एकदे
शयुक्तौति। यद्वाहिगर्भवाक्येपूर्वपक्षयुक्तित्वस्यैवोचितत्वात्। अपवादत्वमेकदेशीनजानातीतिभाव:।
ताद्विषयेति। स्वमोर्नपुंसकादितिलुग्विषयेत्यर्थ:। बहिरिति। बहिरंगाद्वितिपाश्रिते। तिसमासप्रयुक्तसुपोधा
त्वादितिलुग्विषयत्वनुमतेतिबाधेरित्यर्थ:। अत्रापि। सामासिकलुक्यापि। सामर्थ्यादेवेतिस्यपरार्थेपरिभा
षाऽप्रवृत्तेरिति। परिभाषाप्रवृत्त्यभावादित्यर्थ:। अंतरंगानपातिन्यापाद इतिभाव:। अतएवतत्रांतरप्र

राम
६१

त्तेरेवाएनंदादेशो।सत्रेणाक्षिपमाणेरनिशेषः। विधानेनेति। क्ष्वितायेति सूत्रेणेति भावः अतएवाहाए
नत्सूत्रेति। प्रश्लेषात्त्क्ष्वितायेति सूत्रेत्यर्थः। लुक्के प्यत्त्विति भावः। तदाशयः भाष्याशयः एवमेकदेशपुत्त्रेणा
पि मूलसंग्रहयासिद्धं नमाहूणषामिति। अन्वादेशविषये रद्मेतदो। अनादिशिःसह कृतत्क्ष्वितायाऽमेतेति म
मासस्त्तानोपर्वोक्ता नामिसर्पः। असमामिति। यथेनत्रुक्षिपतेएनोनवाभ्यः कथमेनामित्यादिस्वदाधत्वेन
सिद्धं पथेवमेन। अतकोनासिध्यतिएनंनु। अतकरतिप्राप्तोतातिपर्वोक्तः शंकायामित्यर्थः। यथा ततोऽ
नभिधानं तत्थामागुक्तमानाभावेत्विति। तत्र भाष्यवार्त्तिकादिप्रामाण्यात्साहचर्ययोगीकारेण विषयत
त्वम्पगीकारेपि अत्र गमकाभावात्साहचर्यस्यानाश्रयणादिति भावः। पृथ्वगिति। अन्यथोक्तरीत्साऽ
उताहृत्पासिध्यापत्तिः अतएव भाष्ये नपुंसकैकवचनेएनत्कः व्यः कुंडमानयप्रक्षालयेनादित्युक्तं। अत्र नपुं
सकैकवचने रत्ननाऽन्पत्रएनोवाच्यइति स्पष्टमेवोक्तं वार्त्तिककृता सिद्धांतिना। एवं चात्येनमिति सि
ध्यर्थमेनोपिकार्य उक्तवार्त्तिकेन विधीयमान आदेशः क्लीबनिष्ठसंख्यासमर्पकेष्वेवस्यात्तत्रुसमा
सविभक्तौ एनस्तुगोणत्वेपि भवतिस्वरूपमात्राश्रयत्वादिति प्रकाशः संगत एव। एवं च भाष्यकृता ए
नस्य प्रत्याख्यानादयमप्युक्तौ रतिमूलानुपापिरत्नाकरोक्तं तथ्याहस्युक्तं उक्तसमासेनुद्भावयिनात्त।

विभक्तेर्लुकालुप्तत्वात्तत्पाच्चएतत्तच्छ्रितस्यैव भावमितिप्रकाशोक्तं च सर्वथा अप्रयुक्तमेवेतिहि क
आद्दारेति। भाष्यात्तु पापिनस्त्यर्थः। ननु अचरत्तस्य सकृच्छुतत्वात्कथं तथार्थे लाभो। तत्राह। नपु
संकेति विशेषणात्त्वात्तद्रूपात्यर्थः वैयर्थ्यमाहान्यथेति। नन्वफलत्वाद्ग्रहणस्याप्यभावे तद्वैयर्थ्यस्य
तावनैवलाभेन किमावृत्त्या तत्राह वृत्तावपि। तत्फलं तत्तु कुण्डनात्पादिसिद्धिः। काष्ठ तक्षातिदिवश्रो
हितिसूत्रभाष्ये ऋोपप्रयोगः पुर्गिति। रेफे सत्यल्लजातेरभावादिति भावः एतेनैतस्यार्थमाह। पुंजो नि
ह्मी बतो न्यत्र प्रयोगस्तस्य सूचनायाह नपुंसकेति। नुमाविषयतो न्यत्रापि तत्सत्वादाह। नुमितिपद
शाफलभेदस्तत्रैवानभिधानमितिभावः। फलभेदेति। वार्त्तिकमते बहूर्ज्जिशब्दे एव नुम् प्रतिषेधो नोर्जि
रौ भाष्यमतेतु तत्रापातिफलभेदेत्यर्थः आकारस्तस्य हादन्ताघर्थकत्वेनारुचिसूचकत्वमत्रमात्रिवाग्ला
याहा दीधीति। भाष्ये ध्वनितं केपरेस्पष्टमित्यर्थः। संकलनपेत्यस्यरूपानुपपादकत्वे नाधिकमाह हन
रिति। एतत्तकार्यमित्यर्थः। मलेहेतोरभावादाह। पुजेति। सप्तानामिति। सगतस्यर्थकानामित्यर्थः। प्राग्व
दाहमेति। भप्राग्वर्त्तिवर्णस्य विसर्गस्य चाद्दित्वाक्तिसर्थः। एवं भप्राग्वर्त्तिवर्णस्य यमयोश्च द्वित्वादिति
मलार्थ्यो बोध्यः। विसर्गेत्वति। विसर्गस्यात्वित्यर्थः अकारोपरिपाठेन तस्याप्युपात्तत्वात्। तथा चाष्टत्व

रिंशादूपाणिास्युरितिभावः॥ आ सरसमाम्नायिकेषु इति चतुर्दशसूत्रीं पठितेष्वेव न तु कल्पितपाठेष्वि
त्यर्थः॥ अचोऽन्त्यादेरप्राप्तेराह॥ शर इति॥ शल जातेष्विति॥ जातिव्यक्त्योरभेदाभिप्रायमिदं॥ न कारो हलत्वजा
तेरभावादिति भावः॥ जानि सन्नुमकानि॥ ननु तदुक्तौ असाडुपपत्तिसंभवे मूलमयुक्तमत आह॥ नियमेति॥ अ
च्परं चाशस्तत एव तु हिरितिनियमेरस्सर्थः हल्त्वन्तुक्तौ हशास्त्रेणेति॥ सतिहलंता नपुंसकलिंगान्नत इहेमि
त्यस्य सनयोर्ग्रहणाद् इति शेषः॥ विहितस्य॥ आम एदमग्रेपि॥ आम इति ते तिनितत्रनानुवर्तते अतिप्रसंगा
त्पत्रवादिति इतिभावः॥ तस्य॥ तद्धिहितम्॥ नत्वेअमप तो अवह नूविहतं चेसाद्दीतिपाठः॥ गुणो॥ खन्याप्यक स
न्नेतिन्यायेन प्रधानता देशबाधोन न्याप्यस्स शपेनाह गुणोति॥ स्वरा हानितिपुनर्दर्णयमिति बोध्यं॥ लक्ष्यवि
संवादादितिस्पस्सैस्सूच पिमाधिदोषमाह॥ न्यडितीत्यत उपलक्षणं ताम् तरिक्षम ध्या स्वरितिस्वरितेप्रयोगोपबो
ध्यः॥ तथैवास्य आह॥ सनाद्यन्ता॥ एते न स्वरादेरेकं धर्कोऽन्तोदात्तलं वृत्तौ युक्तमपुक्तं॥ अधातो स्पामस्य रस्मादि
ल स्यविरोधादितिके चित् तत्र॥ अधकस्तोमस्वस्तय रस्याद्यवतो दात्तस्यापितस्यपाठ॥ तस्मादोत्सार्गक म
तो द्रन्तत्वतस्यतादिष्टमिति वेड्न कृ ऊ कमपालनात् पम्लकृजो सर्व विषयत्वस्ये वाभानात्पूर्ववाक्य सावधि
राममितिन्यायेन अन्तोदात्ता एवेति निर्णीतसाधुत्वं बोध्यं॥ [struck out]

पं १ नु २

१२७

६३

(सार्वधातुकेप
गितिपगा

नन्वाच्चा सनुतारूपेणवर्णतोहान्तारनिवृत्तुक्तं शिनोश्चिघंतो अड्विः पृथक्प्रापनप्रयमेत्यत्रहूपेणाग्नु
हा न्नत्वस्य प्रसिद्धत्वात्। एवं प्रसादयः साम्यंतावूर्ध्वं विशतिरितोहान्तारत्स्यापत इत्युक्तमयुक्तं हिवा चित्तमः के
एवं तिरूपाः स्रजत पथिभिः नक्तं हृदृशो। कुह चिदिंपुरीत्यादावापुद्दान्तप्रयोगात्। शाह्याभावाद्दितिनं वे
त्रिपातनेमानाभावाद्दिति भावः एतेन प्रातणघुद्दान्तरतिप्रसाहो क्रमपास्तं। प्रातारं त्वेप्रातरग्निप्रातर्हि त
हवामहे इत्साहावं तोहान्तप्रयोगाच्चसिद्धान्ताद्दिताति। पाचकत्वेर्थकसार्वधातुकत्वाभावा छन्दो प्रापि
तिति भावः नन्वेवंपापपत्तिरित आह। अत्यये नेति। एतेनप्रकाशखंडकमलमयुक्तं तत्रसंत्रो द्वेखेनपाक्षि
प्राप्तेन्नमत्ययेनशाबुतिनिहाशपातत्वस्येवपरशवनं तो। संनत्वाच्चेनो। खं। नत्वइत्तमपास्तं। प्रकृतेगुणाभा
वेनलाघवाद्बाहुलकेनयगभावस्यैवोचितत्वेनशपकरणेफलाभावात् अतएवपिबध्येरतिप्रत्ता कमपा
हायपकृतस्य बहुलं छंदसीति नुगिति हरदत्तः। वैयर्थ्याभावेन तदूर्ध्वालाभादाह मेनम्पामिति विशेषणा
नाविशेष्याकरणात्। न नुवर्णाग्रहणे तदप्रवृत्तेर्मूलाभिमतत्वेनात्रप्रवृत्तेरिदं मूलमयुक्तमत आह। क्वचिरि
ति। अत्र अत्रस्य माष्याहि प्रामाण्यात्। एवं चेदं मूलं युक्तमेवेति भावः। नन्वेवमपि मूले नरासंगतिरेवात
आह। नवेति। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तावुपदेशग्रहणात्तापकमिति पदं उक्तं मूले तत्सौभाग्यायाः सामान्यतो

ताम
६३

128

पूतनाराक्षसीभेदे हरीतक्यां च पूतना। पूतनानीकिनी सेना चमूः सैन्यं तेषु चेति विश्वः॥

ुनिसत्त्वमात्रज्ञापकमित्यर्थः। मात्रपदेनोक्तार्थज्ञापकत्वमात्रवृत्तिलक्ष्यानुरोधिनोभयत्र व्यवस्था। एवं
चैमूलस्य पूर्वापरविरोधो नेति भावः। एतेन ननु वार्तायद्दतद्यस्त्से दमपुक्रमित्यत्र चेदहंसनिपातेना तिमाम्नो
क्त्या त्वानमपास्तं सिद्धान्तत्वेवपो जनो चित्यसात। ननु भूतमिपामित्यत्र भूतशब्दः स्त्रियां क्लीबे। आद्ये
भूतिपमीत्यस्य वभाग्यत्वात्। अत्यंततत्पक्षे ऽप्यपिन प्रसक्तदूरत्वत्वेनेष्टसिद्धेरत आह भूतेति। पूतनायाः भा
वः पोतन्यं तद्वत्ति धर्मः तथा च सामान्ये नपुंसकमिति क्लीबत्वं तदाह हन्सेति। तत्र भूतेशादेविकाराण्यानुपर
व्याप्येकामित्याशयेनाह। लक्ष्यपरेति मूले आदिना त्रीह्लणामिदौरै ह्ला हंसं गृहः। रत्नमपानि॥ आपिश
लिनाप्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणी॥ ति तु न ततत्वा वर्त्सप्रोक्ताः स्त्रियामवर्त्तनात्। अध्येत्राणतु लुप्त
आत्पोः कारेति व्याख्यानेन वर्णाश्च पे प्रत्ययलक्षणा॥ भाव अध्येत्रर्पगतस्त्रीत्वमादाय तद्गणनिमित
कस्तुरीपुनः स्त्रियामित्यस्य ग्रहणात्। विशेषणत्वात्तद्गणत स्त्रीलिंगवर्त्तनात्। अत एव काशकृत्स्निनाप्रो
क्तां मीमांसां काशकृत्स्नामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी त्यात्रापि न दोषः प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादायतु पुनर्न
ह्रीपू लक्ष्ये लक्षणास्येति न्यायात्। एवं चेदमपि न ततन्त्वावर्त्से। तदेतद्धृदि निधायाह। बहिरिति लिंगस्पश
बनिष्टत्वमपीत्याशयेनाह। व्यावर्त्येति। अन्यथा पुनिरिंगाड चितः। एवं च तद्गावत्यं स्यतदंतावधिं

नो

ब

६४

विनाऽनुपपन्नत्वे चामलकत्वात्तत्र तदन्तविधेः स्पष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तत्वमाह । त्वेन रातीति विन्नं तातादिस्य
पवद्गजाद्यन्तादित्यर्थः । अन्यथा तत्रापि तदन्तविधिर्न स्यात् । एवं च प्राधान्यात्तदधिकारस्थक्रियापामि
ति ऊ । एम कृतिविशेषणमेव । सा च तदन्ता केवला वेत्यन्यत् । अत एव धीवानमतिक्रान्तातिधीवरीत्यादि
सिद्धं । अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्याद् ऊस्वमाणां विशेषणमेव । न चैवं केवलान्न स्यात्त्वम्परे शिवम्हावोर
प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं । तस्य सूत्रोपात्तानां ताद्यादिशब्दविषयकत्वस्य सिद्धान्तितत्वेनात्र प्र
वृत्तस्य चेति वार्तिकेन निर्वाह्य चेति भावः । एतेन पञ्चाजीस्त्रन्तदन्तविधेर्निषेधाभ्यां कपटा । विसारि(?) शंको
ज्ञापकाभ्यां येन विधिरिति तदन्तविधेरनित्यत्वज्ञापनेन न निषेधयोः प्रवृत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तं । तदन्तविधिने
व तयोः सार्थक्येन न तदनित्यत्वस्य सत्ताभ्यां ज्ञापयितुमशक्यत्वात् । तथा विप्रकृतं नञ्ग्रहासंबद्धत्वस्य न तद्वस्थत्वस्या(?)
त्वा । अत एव संज्ञाशब्दे न स्तः । गृहणादेवा ऽठेश्च व्याघ्रस्य जात्यवच्छिन्नसत्वात्तद्ग्रहणोपसर्गात्मत्वापास
ज्जो व्याघ्रादितद्वाचकशब्दसिद्धिरिति भावः । इति गीतिः । तदर्थे सूत्रेऽपि पक्षे तेषामपि जातिशब्दत्वमेवेति शं
केव नेति । ननु गुणोपेणाधालक्षणा सा गौणी इति सिद्धान्तात् कथमत्र तत्त्वमत आह । लाक्षणिकेति । अभिमा . राम
नपदस्मचिन्तामरूचिं ध्वनयन्नासिद्धान्तमाह । सरवेति । एवं च गौणत्वेन तत्रापाप्रवृत्तिरिति भावः । गौणत्वं ६४

130

अभ्युपेत्यापि तद्प्रवृत्तिमाह। गौणीति चेद्विषयपदेोत्तरं योऽन्यः स्यष्टं चेद्गौणस्तत्रैकेयरे। एवं चात्र सोम
तभतः कैपरोमत्तवाद्वित्यस्यैव किंचतन्मते। आदिभ्यः प्रयोगा वि अजीत्यादिस्यात् तन्नचासिद्धांतेनजाप्रीप्रा लईनि
स्वीये निमित्तजातिलक्षणाऽविषबाधेन गणपाठस्य चारितार्थ्ये न प्रयोगोऽपि व्रजायत एवेति वा चं बाध्यमा
मान्यचिंतयगणपाठस्य सर्वबाधकत्वस्वीकारात्। अत्र च जातिग्रहणमेव मानं। अत एव तन्त्रापस्या
त्वसत्रे। प्रवृत्तिः पदकार्यविषयत्वं वा अन्यथामुख्यार्थोपि तादर्थ्योपहृत्कारी स्यात्। मेराट। एत्रोषे।। म्नेध्यात
ग्रानर्थकमेव तद्ध्द्दिनिधापाहा। तत एवेति। युक्तहेतु दृपाद्देवस्य पः रस्यर्थे। तत्रापि एवेन उ। षोव्यावृत्तिः
आवश्यकमिति विधाविसर्प्यः। तत्फलं तु पुंयोगे शूद्राति। एतेन विशिष्टरूपोपादानेन तत्प्रवृत्तेः पदकार्य
विषयत्वेमानाभावात्फलाभावाच्चाचिंत्योयं शब्दरत्नरतिमंदोक्तमपास्तं। उग्रेति। उग्रत्वजातीयकन्या
यामुत्पन्ननिष्ठा मीरत्वजाता। विसर्पः। आ ख्याता उग्रकन्यायामाभीरोनामजायते इति स्मृतेः। नपादिति
वैश्यायां शूद्रोत्पत्ति निस्मृतेः। न तु पितृजातिसंबंधवन्मातृजातिसंबंधेन शूद्रत्वमपि तत्रास्ति सत आ
हातएवेति। उभयत्राहित्यादेव। शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता इति स्मृतेः। अपध्वंसः शू
द्रा विवाहः। न तु शूद्रा इत्याजि। अत एव तत्कर्माणि न तेषामधिकारः। तद्वधे न तद्वधप्रयुक्तप्रायश्चित्तं चेति

६५

स्यात्तेऽपूर्ववत्यं नैतद्दिति। अमहत्सर्वग्रहणाभित्यर्थः। सौत्रागंतं गत्वा द्वावुत्सौ निष्पन्नत्रसगनिवारणासंभवा
च्चेति भावः। वृत्तीति धर्मे त्यर्थः। अइत्वजातिवच्छिन्नअइसमानधर्मवत्वेनारोपम्। लभते नअइत्वजातिमा
पत्त्रअइदृशब्दप्रयोगस्त्यर्थः। एतासग्रेमहाअ इशब्दे महाअ इशब्दं पकजादिवघोमहदोननुत्स्या
दिवदितिअइशब्दोपमर्षवानेवेनानि शेषः। पूर्वेनात्पसावश्यकमितिशेषः। नन्वेवं चानितिव्यनस्य भा
च्योक्तज्ञापकत्वासंगतिरत आह अइति। शब्दादेवेति प्रत्यासत्तेरितिभावः। तद्दर्ता दिताति। ग्रहणाव
तेति प्रत्ययविधावित्येवनिषेधादितिभावः। ज्ञापकताया ति। अमहत्सर्वग्रहणस्येतिशेषः। अनुणावात्र
नुलोमसंकरणांमातृजातिनु जित्वादेवास्य नित्युतत्ये वोक्तेः। अत एव सधर्माणाइति प्राग्युक्तं स्यात्तिवि
रोधोपिना। आरोपितअइत्वकत्ववत्वं तत्र ननुवास्तवमितिबोधपितुं तथोक्तं न तु सपञ्चअइ[illegible]युक्तमिति
नदाणपात्। समासान्त्रागित्याघुक्ते हेतुद्वयेन। निषेधे जातीग्रहणाबध्येमितिहारक्तोक्तिमपाकुर्वन्नाह। न
त्रेतिनिषेधेरत्यर्थः। एवं जातिमात्रेत्रिकुकुधादौ नामंत्र्यादिष्विति वचनमत्पाख्यानं तस्याहव्रीत्वरहितअ
इत्वमात्रविवक्षये त्यर्थः। नदाजास्यत। जिदन्तिपात्वे तात्पर्यादितिभावः। अइशब्देनातामहत्स्वत्वस्यापि
भावः। विवक्षायामिति। महतोअइ इत्यर्थे इति भावः। इष्यते तु महाअइ इति। टाबेवसनस्यात्। तेननिषेधा

मा ने

राम

६५

न किंतु अनुपसर्जनाधिकारो।।प्रधानेन तदंतविधिः सत्वात् जातेः । तेन ष्यातः । अत एव तत्र तत्संबंधः आवश्य
कः तथा सति तु न निषेधः विशिष्टस्या जातिवाचकत्वात् टाप् तु भवत्येव अभ्र इ शब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे
अदृष्ट शब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्वात् यथा हि महती भूः इति महाभूः इत्येव सा भवतीति भाष्यस्यापि यथा हि मह
त्वगुणा विशिष्टा अभ्रत्व तस्या बोधनी यथा जातिमात्र विवक्षया टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासे न तत्र स्त्रीत्वविवक्षा
या महाभ्र इत्येव सा भवतीत्यर्थः एवं च प्रयोगं च तु दृष्टं निर्बाधं त्यदादीनामिति सूत्र भाष्य लक्षणारोपाभिप्रायमिति
न ताहरो धरन्ति किं तु तदा हि अत्र तादृशोतः । शोखरादौ विस्तरः । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरादौ द्वा घुक्तमपास्तं ।
यथा श्रुतमूलासंगतेः ताहान्यासेतिनामेवाहेदमितिं कृतनिर्विज्ञातीति । अन्ये भ्यो पि दृश्यते इत्यनेन भाष्ये
या मिति भावः नन्वोत्वमवकाशहाविस्युक्तत्वे न नेह तत्प्राप्तिः तत्याध्यानुविषयकमेवेति मान्यो क्तनुन्यु
क्त मानाभावात् अत आह । याबानर इति पद्वगेदिः तत्रैव वा घुमाप्येति सूत्रे एवा नन्वेवं शास्याः सर्वेषा
स्यत्र क्विप्यपी त्वापत्तिः आह । स्थः केति भाष्यप्रयोगादेव तद्भाव कल्पनापेक्षया क्वन्त कल्पनातरति
न्यापि न लाघवादाद्युहास्यासि जितान नुपाग्गात्तान्य व्यवस्थितादि भाष्य रीतिमप्रामाण्यमत आह तत्रे
ति । शांस्याः सर्वेषा रस्य नयो रित्यर्थः विजे वेति । चेनाक्विबितिततत्र स्य भाष्ये क्विप्यदेन सादृश्याद्धि मे

133

६६

वो ऽभ्यतरतीति भावः प्रत्याख्यानस्यासिद्धत्वं ततां द्रष्ठपित्तुमाहातएवेति तत्प्रत्याख्यानादेवेत्सर्थः दधातेर्धी
रिति भाष्यस्य क्वावीत्वं विना संगतिस्तस्मात्प्रत्याख्यानमेव युक्तं ननु वार्त्तिकमते प्रत्ययलक्षणासंचारोपि भा
ष्यमते तदभावात्तद्भाष्यमयुक्तमेवेति कथं सा सिद्धांतोक्तिः रत आह घुमास्थेति। अनजादाविति। अजा
दौ नेत्यर्थः क्विपर्थं उक्त भाष्यमेवात्रागमकं दमत्राकृतं हाङ्गो युड्चौ स्यतः क्विनीति वक्ष्यचौ समनुवर्तते। नत्य
पी स्यतोम द्रुकत्स्यानेत्ययकृष्यते संयोगान्तस्येति सूत्रे सलयहरणापकर्षपक्षे स्वबाकाहूयेनोक्तार्थलो
भ रति हलीति न कर्त्तव्यमिति। अपि नाविध्यर्थत्वक्ष समुच्चयः कार्यमिति। धारिसूत्रे त्वमित्यर्थः नत्यपी प
ति त्रापकानाकुत्वस्यलाभवदार्धधातुकत्वस्य प्रत्ययासाधारणधर्मत्वात्तल्लवत्तेरिति भावः एवं च घाप्यो
संप्रसारणमिति वार्त्तिकमपि तद्धन्न कार्यं घुमास्थेत्यत्र तयकै यरस्तु चिंत्यएवेति दिक् तदाह दीर्घे नीति
शर्वरी त्यस्यवनोन हृशरं स्यतः प्रागदाह नवेनत्यय देशिवन्मावस्येवत्तत्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह
वनोनेति विशेषणासात्तिस्यापीत्यर्थः भाष्यादिनोऽधिकदर्शित्वं तस्येति मूलतात्पर्यमिति भ्रमवारणा
याहान्तरति। अंतग्रहणाऽपदेश्यकालरत्यर्थे लाभरत्यस्पष्टप्रतिबिंबितत्वादाहोपेति। अत्रत्यं तत्वं प्राग्वत्। ना
प मेरतिप्रतिपादितमिदमपनशब्दो एतेनतथाप्रकाशादं यत्प्राघुक्तं ररल त्रेपष्योदृशोपदूषं सत्ताप्यानि राम

६६

वत्वात्सिध्यतीति सिद्धांतितत्वान्मूले चिंत्यमिति एतत्करोत्तं चापास्तम् तेवचनसामर्थ्याद्दृति। एव
कृसूत्रत्रपकरणासामर्थ्यादित्यर्थः। अडप अनो बहुव्रीहेरित्येववक्तव्ये इति भाष्य मूलस्यसाकांक्षत्वाद्दाह।
एवंचेति। तत्तस्यसिद्धत्वेचेत्यर्थः मूलेनिवर्तनामितियोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्नतरति भावः। योगवि
भागस्यफलमाह नत्रेवहीयेति। अनउपधेसस्यनियामकत्वेषत्वाद्दाह। अंतेत्यरति विहितेनेत्यनेन
सूचितंयपक्षे नत्सूत्रप्रवृत्तिरिति। अनतएवाक्वसिद्धिः नन्वनो बहुव्रीहेरिति निषेधात्सिद्धो नेऽव्विक
ल्पोऽर्ह्लीमौतत्राह नोति। ननु विमत्तौ नैव विकल्पासिद्धौ नियमे मातस्याग्रहणं व्यर्थमत आह। अन
रतिसूत्रेपाति। अनेऽपधेतिसूत्रेपीत्यर्थः। विकल्पेति विकल्पस्यविभक्तसूत्रप्राप्तस्यनियमत्वोभाह
त्यर्थः। अम्पथा तत्रान्पनरस्या मिसस्यासत्वेत्सः अनुपसर्जनादित्यधिकारस्य अनऽपधेतियोगाद
सर्थः एवेननियमत्वव्यावृत्तिः नदधिकारस्यत्वाद्दूह व्रीहेरुधसदेत्पतस्तद्दनुवृत्तेऽन्यप्रयाश्रुतमूलमत
गतमत आह सऽपधेति। अंतेत्यरतियपो नोबहुव्रीहेरिति निषिद्धत्वाद्दाह्ययोगेति। अभिमानेनेत्य
नेन सूचितं वस्तुतोऽयुक्तमेतदिति प्राचा निरूपितमिति। एतेन वस्तुतः पारिसत्वाद्दूपनियम सस्यपर्व
त्पादोपक्षेप्राप्तस्यगापो निषेध एवाविधेयो न त्वा दितेऽपि नि बिद्धो पिउर्लभरसयुक्तमित्यवधेयमि

नथाम
नो

तिरत्वात्करोत्कमपास्तं स्यमितिनिषेधार्थमिदं रत्येव भी विस्तुमपामित्यर्थः केवलात्संनुवस्य माणात्
स्यापि सुपो जं। तस्याविध्यर्थं वेवहुधीवा। सत्रतद्विषयत्वाघोगविभागमात्रेणा। सिद्धे। आह। नरतित्रप
भावः पोगविभक्ता न पुनः संग्रहणोन पक्षे अत्रेम्पशतिह। वस्मान्नुक्ता नेतस्या नङ्पधेत्वस्पनिपामक
त्वेनानुवादरूपत्वात्तेनतःप्राप्तापि बहुधीवरी सा दैवनो। चेनिरत्वंसिद्धमितिवकृव्रीहौवेतिनवक्तव्य
मितिपथ्याश्रुतासंनेराहास्पेति। अ नंतरत्वमिति। अनङ्पधेत्यस्येतिशेषः अनंतरक्तेत्रेम्पशतिवि
हितङ्गीषानियोगेनैवतां दूधानाहितिभाव॥ स्वमतेलाघवमाह। ममत्विति। ननुत्वन्मतेवेद्व्याप
निरतोगोएवमेववरामित्याशुपेनाशंकते। नन्विवा। अस्पवनोश्चेत्यस्याः अत्रेम्पशस्पतो विशेषविहि
तत्वाहाहानरतिाएतेनमले। पिर्भिविहूपदेनरं पोग्पः नं पाचनस्पो भपादिधापकत्वेपि अनंत
रत्वात्तेनतेनङ्हापि निषिद्धे सानियोगशिष्टन्यापेनात्वाभावेपि अपिनोक्तं। त्पा नङ्पधे तिङीप्प्राप्ति
अननंतरत्वान्नस्पोडुर्लभरतिम लाप्पः एव चितः ननुबहुव्रीहौवेतिवार्तिकेनवहुधीवरा साहि सि
द्धस्तस्याप्यनङ्पधेतिवद्विध्यर्थत्वादत आह। किंचेति। एवं आनंतर्यात्तस्पैवतन्निषेधकत्वागा का
रोवाध्यसामान्यचिंतापक्षेऽपमपिनदोषो। न आह। किंचेति। अपिरनङ्पधेत्यस्यसमुच्चायकः विधा

पकृतेनिमृतःप्रत्ययोऽनिशेषः तद्वार्त्तिकस्य वनोरचेतिसूत्रस्यत्वात्तथासुत्वरी अतिधीवरीत्यादौ च विनापि
स्य वनोरचेत्यस्यानो बहुव्रीहेरित्यनेन निषेधप्राप्तेर्वैयर्थ्यापत्तिर्धायकेन वार्त्तिकेन बहुधीवरीत्यादिसिध्या
ऽव्याप्त्यभावे पि अतिव्याप्तिर्दुरुद्धरेत्यर्थः। सिद्धान्ते त्विति। वनोरचेत्यस्य सूत्रे भ्य इति। सन्नियोगेन मात्रवि
धायकत्वे त्वित्यर्थः। तेनानो बहुव्रीहेर्वेति वार्त्तिकेन अत एव तस्यानो बहुव्रीहेरिति निषेधबाधकत्वेपि
वचनसामर्थ्यात्प्रकरणान्तरविहितपाक्षिकङीपो विधायकत्वेन अनुपधालोपि निसर्वेत्यादाव प्राप्ति
रिति विकल्पोऽर्थसिद्धइत्युक्तं तथाच बहुधीवरी साशवनो बहुव्रीहेरिति ङीपो निषेधात्तस्याभावे प्राप्तेः न
उपधेति प्रकरणान्तरस्थस्य ङीबनुवादेनापूर्वरविधानार्थे वार्त्तिकमित्यनुपधालोपिनि सर्वथा ङीब प्राप्ति
रानेतिनातिव्याप्तिरिति भावः। बाध्यसामान्येति। तेन बहुश्चेत्यत्र न दोष इति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह।
बहुव्रीहाविति किंच आद्येऽक्त वार्त्तिकस्य त्वेनानो बहुव्रीहेरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरपि च ऋन्नेभ्य इत्येव ब
हुराज्ञीत्यादौ ङीपसिध्या नउपधेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्मात्तस्योभयविधित्वाभावे न तस्य विध्यर्थत्वे
न तात्सिद्धिरिति तस्य नियामकत्वमेवात्र पक्षे एष्टव्यमिति दिक् तदाह इहेति तेन सूत्रकृता नउपधे
त्यत्र दाधिकारेपाठात्फलस्यावश्यंपसत्वेन अत्र पक्षे तदसंबंधात्तद्दामि ध्याय व्याख्यतम् लासंगतिरत आह।

६८

अनश्नति। अत्र पक्षेऽन्यतरस्यां ग्रहणमसमस्तत्वात् तस्मादात्। बुभ्यामिति। यद्यमिति। अयं भावः अ
न्नेता बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वाऽस्या इति निर्देशः। अन्नेऽम्प इति। पक्षे विकल्पेन भाष्यमिदं तथा चानो
बहुव्रीहेरित्यनेनानुपधालोपिनि सुपर्वसादौ निषेधः प्रतिषेधे नराभावः सिद्धवद्भावात्ती स्युपधालोपि
नि तत्कृतत्वात् रूपत्रयं सिद्धम्। एवं बहुधीवरीत्यादिवन्नेतिपितृण्यमुच्चितः। अन्नेऽम्प इति। लिङ्गनियोगेनत्वेपू
र्ववद्रूपत्रयं सिद्धमित्यत्र पक्षेऽपि प्रकरणं [illegible] तास्यत्वशाकैवनेति। तामसगतिमि वाह। पथ्याश्रुतेर
ति। मूलोक्तन्यासेऽस्यार्थः संबंधस्यावश्यकत्वमाहुः। तत एवेति। तत्संबंधादिवेत्यर्थः। वाह्विति। बहुनिदामा
निपेषु ता नासमर्थः तथा च अनुपसर्जनयोः। अन्तरुपधालोपी बहुव्रीहिस्तदन्तान्ङ्गीति पदिकादिति सं ना
व्योऽत्र पक्षे बाधः। अनेनैवाभिप्रायेणासऽपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरित्यस्यार्थ इति भाष्या
तरं च सर्वं संक्रमतेन वस्तु तस्तु पथ्याश्रुतन्यासेऽनऽपधेत्यस्य तदधिकारे पाठेऽपि तत्र तदसंबंध एव। त
स्य गत्यमाणविशेषणानयानस्य चात्र तस्य बहुव्रीहावनुपसर्जनस्याभावात्। अत एव वनो च्वेत्यत्र
भाष्ये बहुव्रीहेश्चेति कृतनमुद्धृत्य ऽनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वा वचनामिति पक्षान्तारमुक्त्वा
र्तिकरूतांमगवता च नित्यपाविकल्पप्रयुक्तविशेषमुद्भाव्य प्रागुक्तरीत्या समाधापापि। तत्संबंधासंबंध

राम
६८

प्रयुक्तविशेषो नोद्भावितः तस्मात्तदेव तदभिमतं। न तत्र विशेषः। किंतु स्वार्थ एव तत्स्यात्। एवं च भाष्यव
न मूलेऽपपाठ्यम्‌ अस्तु तमेव साधु। बहुद्रमाणि पुराण्यपतिष्ठन्‌। तान्नगरान्त्याधर्थ्यकप्रयोगेषु सत्यभिधाने द्वयप्रभवत्वे
व उक्तभाष्यात्तदनभिधानमेव वा। अत एव बहुद्रमाणि पुराण्यपतिष्ठन्‌। तान्नगरीति वाक्यमेव प्रदर्शितं गु
रुचरतो नेः समासे अत एवोद्योतः शेखरादिष्विति योनेति बोध्यं भाष्येपदर्थेः। यप्रपाठः कृतस्तदनुक्तेर्न्यून
त्वादाहा चैनेति ननु मूले योगविभागप्रकारमुक्त्वा भाष्ये त्वित्सन्नापूर्वोक्तेन तत्र त्यामितिप्रतापनेन त्वाप
क्तं। बहुव्रीहेश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय वार्त्तिककृता तत्सूत्रभंगे कृतेऽपि तदभावेन तत्प्रत्याख्यानाय भगवतैव तत्प्र
स्य कारस्य समभिधानात्‌ अत आह पूर्वोक्तेति। गुरुभूतस्यास्य भाष्योक्तस्यापि त्यागः। भाष्याशय इति। भाष्यात्वि
ति वदतो मूलकृत आशय इत्यर्थः। यद्यपि सोऽपि भाष्योक्तस्तथापि गुरुभूतत्वादसिद्धांतत्वेनात्र तदाप्तत्वेन नोक्तः
किंतु पृथगुक्त इति भावः। वस्तुतस्तु मूले भाष्य इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः। तुशब्दस्तरपक्षे गु
रुत्वसूचकः। सा च सूत्रान्तरमपीदृये वेष्टसिद्धौ सूत्रभंगो नोचित इति समाहितमित्यस्य वार्त्तिककृतेति शे
षः। अत एव सूत्रभंगेऽप्युक्तो मरुत्विमनसि निधाय सूत्रशेषेण तदुहीसादिना स प्रकारो भगवतोक्तः। एवं च सिद्धा
त भाष्यमतमात्‌ तव्वुकस्त्रा वार्त्तिकमतमग्रे फल्गुत्वादभिहितं मूल इति बोध्यं। एतेन वार्त्तिकमतमेतन्नभा

139

६८

ष्यमतमितिमलंचिंत्स्यमितिरत्नाकरे क्रमप्राप्तमिति दिक् । ननु ऽकारीत्याद्यसूत्रे ऽन्यतरस्यामितिम्यपेत्यनुपधेति विध्यर्थमेव । बहुव्रीहौ वेत्येवोचितं प्रत्याख्यानस्य गुरुभूतत्वात्फलेन कश्चिद्विशेषश्चेति तत्वं तस्वेव ध्वनपत्राहाऽऽभ्रसूत्रे रति । पथ्याश्रुते विकल्पासिद्धेराहोक्तेति । नन्वक चोप्यकारस्य सत्वे न तत्र कुत्रो नेत्यतस्तत्र हेतुमाह । तदकारश्रुति । अत एव हि प्रयुक्तः । न प्रयोगे तिङ्ग्रहणार्थत्वात् । अविवक्षितत्वरतिभावः । अत एव न्यासस्यो ऽइति सफलं तेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यत इति निष्कर्षः । ननु निर्देशरूपयत्नसाध्यत्वे सौत्रप्रयोगासिद्धावपि एवकारश्चकारे रस्यादि भाष्यप्रयोगसिद्धिरत आहैतदिति ज्ञापकसिद्धस्य सार्वत्रिकत्वान्नातिप्रसंगः किंच तत्त्वे वर्णादिति त्यर्थे निर्देशस्यानुवृत्त्येव सिद्धेः धातुपदस्य तु नानुवृत्तिर्यज विभागानर्थक्यादत एव क्वचित्स्यक्रमप्लेर इति भावः । वषट्कुरस्यादावुच्चारणार्थे कक्व धातोर्घत्रिषष्ठीसमासे न काचिद्दोषः शंकेति तु मान्या अन्यविशेषणत्वसंयोगमूला घुकबीजसंगत्यस्य वक्ष्यमागात्वाद्वा ज्ञातरमाह संज्ञा तिननुरस्तवास्त्वमित्येव तत आह विध्युद्देश्ये नात्वमन्यत्रातिप्रसक्रमतः साक्षादिति विशेषणाविधेयत्वलक्षणाप्राधान्येन तद्विशेषणत्वं तदुपपेक्षमाणामिति भावः । तत्रातस्य नाद्विशेषणत्वे । लक्ष्ये वा ननु मूले आनन्तर्याशोपस्थितावपि सा ऽनर्थक्याद्विसस्त्राणां सामर्थ्याद्विसर्थ

राम
६८

(न यतपदे॰ कश्चिदेतत्कादि॰ पत्रांपदा घत्वेपररूपेणापि सवर्णदीर्घः॰ चः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनाकाररूपेनकी का रणव॰ मनोपेत्रिमि र्यगोमेप्तोति के॰ मारोई त्वस्येष्यमाणत्वात् कारकाहा॰ प्रसवायेमयेमवतिन तत्रिचतुरादि प्रवामेम्॰ तासंगतिरिप्तते प्रभाष्टुतमूलरीत्याह॰) ॰

घ८

कत्वेननस्यैमयव्यवधानेप्रवृत्तिहेतुत्वस्योक्तत्वेपि अकारव्यवाये न्यायेनैव प्रवृत्तसामर्थ्येन तत्र हेतु-
रतो व्याचष्टे कारव्यवैतिसमुदायेप्रवृत्ताः शब्दा इति न्यायेनाह शाखेति पर्यायश्रुतमूलरीत्या आह अत्र कएशा
स्वेनेति ककारककारव्यामिसतत्रत्येनेत्यर्थः सत्वेपात्यापिनावत्लुतः श्रोताव्यवधानमादायतत्रापिप्रवृत्ति
रितिनैषा विवक्षायुक्तेति स्वमतं सूचितं स्यानिवत्वेनव्यवधानेपि आनंतर्यादेशोपस्थितावपिनाव्यव
धानमिति न्यायेनैककारव्यवधानेपि तत्प्रवृत्तिः रथ्यकघाहेनातिप्रसंगश्चाएतिकारत्पादावपिद्व
योरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवत्वादेकेनैवाकारेणाव्यवधानं पुनः स्थानिवत्वं
तु न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायान्नाटापा सहैकादेशस्य तत्त्वविनापूर्वैकादेशस्य तत्त्वमशक्यं तस्य न
देकादेशेनापहारेणादर्शनान्तरसपिवोध्यंतदन्तत्वं ध्वनान्नेति भावः रस्य स्यग्रे आह ताएवेति ए
तिकेसत्येत्र व्यवधानेमलोक्तात्याप्रवृत्तिसत्वादाह श्रोत्रेति प्रागुक्तरीत्या पक्षद्वयेपि सर्वे
के स्यादावाघाकाल्पाप्राप्त्यामलासंगतेणाहेदं चेति अपिपिविकरत्वं शासमुच्चायकः विशेषणा
त्वादिति अनूधमानाकारविशेषणफलं त्वविशेषणत्वादित्यर्थः अव्यवधानात्पोतिपूर्वस्येति
तेपात्तम वैतिभावः वाहिनाप्रकाशकृतामते वक्ष्यतीति विवरणेोरुतिशेषः एतेनपाशब्दोस्वाराणा

य

१५१

७०

विपरीतगौरवान्मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्रैव प्राचः प्रसारकृदादपःस्वात्माम्याचष्टे श्रोतेति ।
मूलेत अप्रकाशे ऋंदोषमाहात्म्येत्यादि । आदिना सार्वकेत्याद्यवाधाकोपरिग्रहः नन्वत्रपक्षे तु वादिरीतिप
रिभाषास्वीकारे गौणत्वप्रसंगस्यापनेऽत्रापातस्यैकाकारविशेषणत्वेपि तद्दोषतादवस्थ्य मत आह मूलेऽनु
घमानस्येति अयं भावः अनुघमानविशेषणेषु तादृप्यामकपरिभाषानेपतिष्ठतरतितदर्थः विधेयाम
नपरिभाषाया विधेयेनासिद्धत्यापसंवधासंभवेपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेष
णाव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति ततोऽत्रैवेयमुपस्थितमेवेति । नन्वेवं सिद्धान्ते निर्वाहेप्यत्रपक्षे निर्वा
ह एव नाहकस्यानुघमानाकारविशेषणत्वमत आह टीकायां साक्षादित्यादि स्थितिध्याचो नूघमानाकारवि
शेषणतया नूघमानपदवत्वविशेषणेकादिसत्त्वात्रपामकपरिभाषाया अनुपस्थितिरिति भावः नन्वे
वं साक्षादिति कल्पः प्रकृतानुपपत्तेः त्वाद्यकः न आह ।। तरत्यादिष्विति तथा च तत्र साक्षादातर
स्यानूघमानाकारविशेषणत्वेन तु तद्विशेषणत्वमिति तत्कल्पावश्यकत्वं अत एव तस्यासमूलत्वं
अत एव च तापकसंगत्यान्तरग्रंथसंगतिरिति भावः आदिनाकाद्दिस्यादिपरिग्रहः वक्ष्यमाणरीत्यापा
श्रुतमूलासंगतेराहास्येति त्येसारम्यासिद्धार्थं तद्ग्रन्थस्येत्यर्थः । नैरुक्तस्येतीत्यादिः प्रकाशकृन्मते इति

राम
७१

(१५२)

तदर्थः । उक्तमिति । एथे साधनुपास्यते इति रूपं न मन्त्रोक्तं अत्र चेत्साहित्ये सिद्धे इति रूपं न वृद्धिर्यस्येति सूत्रे उक्तमित्य
र्थः । यद्यप्यनूद्यमानस्याविशेषणत्वाद्धिति नोक्तमत्र तथापि अन्यथानुपपत्त्या तत्तद्गमं तमेवेति भावः । ननु
निः र्देशेन कानुवादेन प्रयोजनमत आह । नेति । तात्पर्योक्तानुवादेनेत्यर्थः । नत्र सूत्रे । वृद्धिर्यस्येति सूत्रे
एतस्यैव । स्थानेग्रहणस्यैव अत्र च प्रकृते सूत्रे च एवं । अनूद्यमानस्याविशेषणत्वाद्धि सभिप्रायकमनुवादे
इत्येवमित्यर्थः । स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वे साक्षादनूद्यमानाविशेषणत्वाद्धित्येव लभ्यते तेन व्याख्यातिनात्र प्र
वृत्तिः यथा त्वत्र प्रवृत्तिर्नास्ति ज्ञापकसाध्यमस्तीति विरोध इति भावः । इतीत्यस्य सूचितमित्यनिशेषः शेषपूरणे
न प्रयोजनफलमाह । परिहित्वित्यादि । स्थानसंबंधेति । स्थानार्थेन निरूपितसंबंधेत्यर्थः । स्यादिति यद्यपि लोके
बहवः संबंधास्तथापि शब्दस्य स्थानेनको ऽयोऽभिसंबंधो भवितुमर्हति अन्यत्र तु नः स्थानात् यद्यप्यनंतरा इत्या । भि
संबंधास्तथाप्यत्र सूत्रे वा तरगत्वात् ऊहणमिति तेनत्रोक्त स्थानिवदादेश इति अपकमप्यत्र बोध्यमित्यर्थं मे वेतिः शा
तेन यथा भाषानित्यत्वमात्रे तेन ज्ञाप्यते तेनेष्टतो व्यवस्थेति रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्सत्वे एव फलाभावे
न मूलविरोधे स्यात्तानन्तु तथापि ज्ञापकार्थं तदत आह । नस्येति तादृशसंबंधस्येत्यर्थः । परिभाषाया षष्ठी
स्थानेयोगेति न फलं तु निर्दिश्यमानस्येत्यस्यासिद्धेः । ज्ञापकासंभवादिति तात्वासंभवादित्यर्थः । स्थाने

७१

ग्रहणस्येति शेषः ननु एवं शालीयाधसिद्धिरत आह। वृद्धेति। प्रस्थशब्दे उत्तरपदे परतः कर्कादिवर्जितमवृद्
फर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः केनतेनैवान्यथासिद्धे वृद्धार्थमाद्यस्य मालादीनां चेत्यस्यैव पर्याप्तत्वादिति
भावः। एतेन अक्रगपनादौ व्याकरणशब्दपाठः छन्दबोधनार्थं इत्युक्तौ अर्थज्ञापनसंभवात् तस्यानेन ग्रहणाचित्य
प्रयोजनामितिवदतः कौस्तुभकृद्ध्वाकारकृद्रूपस्यादयः परास्ता चानिर्मूलमिति तन्निर्मूलं चेत्पर्थः। भाष्या
नुक्तत्वादिति भावः। न चैवं प्राचामनादिसिद्धं तदुदाहरणं घोषादिसंगतिरत आह। पद्धतिरकोणगण। हृद्रा। अचश्वेस
नपा। इत्यर्थः इदं तत्रैव प्रतिपादितं। तत्र। वृद्धसंज्ञाया। तस्याः आद्यायाः चोरस्यर्थः अप्रवृत्तिः इत्यग्रेयो अ
अप्रवृत्तिरित्यनुवादे इति उक्तपरिभाषाद्वयविषयकमेवेत्यर्थः उक्तार्थस्यावश्यकता माहात एवेति। त
स्यानिर्मूलत्वात्तद्भयविषयकत्वादेवेत्यर्थः। अपि का। विशेषणत्वसमर्थ्यापकः विभाषेतरस्ति। एवं च
कादि शेषता त्वेपि निर्दिष्टपरिभाषयानायकघादिषु दोषः अत एव प्रसादकृता प्यकघादिषु नापक
कारो नंतरस्य प्रसंगः स्युक्तं। एवं च प्रकाशोक्तं पयाश्रुतमूलतदनुयायिपरलाकरेणाप्युक्तं चापास्तं। न
न्विवं तर्हि प्रसादोक्तिः किमित्युपेक्षिता। तत्र आह। तस्मिन्निति। अत एव प्राकृतथैवोक्तं। आदिनासाक्षाद्विधु
रेश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यपरियहः एवं नोक्तदोषनिवृत्तिः मूले हेत्वनुक्तौ आह विधेयस्येति। तद्विशेषत्वोनि।

राम
७१

नाद्विशेषणस्याप्रत्ययस्यासंभवादित्यर्थः। एवं च प्रसादसंहृष्यपदसिद्धं तिनं प्रकाशकृतातउर्वं चामि
ति भावः। ननु तथान्वयस्यैवाप्राप्तत्वेन रथेत्यादिदोषो न संगतिरित्यत आह। श्रुतेनेति। प्रकरणादिना श्रुतेर्बल
वत्त्वमित्येतन्मूलिकया श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबंधो बलीयानिति परिभाषयेति भावः। नन्वेवमप्युत
रग्रंथासंगतिरेवात आह। लक्ष्येति। एवं चानुषंगिकदोषपरमेतमिति भावः। अपिस्तस्यपरामर्शकः प्रत्युत
त्वाकरकृतस्य पदाभावेः कारणविवक्षायामभावान्मूलं चिंसां न च प्रत्ययादिति विशेषणसामर्थ्यादेवतद्
विसाः अन्यथाप्रत्ययाप्रत्यययोरित्ययोरित्येव सिद्धे किं तेनेति वाच्यं। तथापि नंदनं विधेकांतात्प्रत्य
यादित्यर्थो कचएवग्रहणो सर्विकेत्यादावाघाकारस्येवस्यात्कारिकेत्सादौ नुनैव स्याश्यातिव्याप्य
तेः न चैवमकचत्रस्येव वाच्यं। कारकादिशब्देभ्योत्पन्नेभ्यो चिद्राबंतानामपिसत्वात। वर्णग्रहणेन तद
तग्रहणमित्यनेन वर्णस्य विशेषणत्वमेव न विशेष्यत्वमिति नियमात। अतो वर्णग्रहणात्स्यस्य बा
धार्थंतद्दितित्वमिति तत्रानहभावेपि तदविवक्षायामानस्योक्तत्वात। प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याद
क्ष्यासत्काकत्वाच्चाप्रत्ययस्येति षष्ठ्यान पारेनानिर्दीहाच्चातदेतत्ध्वनयन्नाह्विकेत्तोषं वक्तुमाह। का
ना इत्ति। क्षिपकादीनां चेति निषेधस्येति पाठः। नाहितत्र कानः प्रत्ययः संभवतीति भावः। क्षिपकादीनां

पाठते

७२

निषेधस्येति बा। निषेधकृत्याक्षिपके ति। सूत्रस्येत्यर्थः। निष्फलत्वे हेतुमाह येनेति। बाधकविषयेऽपीति। बा
धकत्वविषयेऽपीत्यर्थः। नेनैवेति येन नेतिन्याये नैवेत्यर्थः। एवेनान्यथावृत्तिः एवं च तया निर्वाहेऽपि अस्तौ चित्स
नस्यैवेति प्रकाशोक्तिरयुक्तेति भावः। पतुत्ताकरकृतपक्षे ऽन्विधिरित्युपस्थित्या सार्विकात्का एकेस्यादाव
प्राप्तेः प्रत्ययेके रत्यादि। मूले चित्त्वं प्रत्ययस्यैके रितितु स्ववचमिति तत्र प्रत्ययस्यैके रत्येवं तत्रपाठान्त
न दृष्ट्वनयन्नाह। प्रत्ययस्यैके रत्तीति वस्तुतस्तु तथापाठे पि मूले पुत्कमिति ध्वनयितुं तत्तोपि लघुभूतं तत्र्या
समाह। प्रत्ययेकीतीति। अत्रपक्षे समुदायग्रहणात्कैव नेति ज्ञापका नाश्रयणप्रयुक्तलाघवमिति भावः
तदुक्तदोषमुद्धरति नियेति। मान्यानुप्रत्ययेकीतीत्येव प्रताकं धत्वोक्तज्ञापकात् तदादिविधिर्नेत्याह। अत्र
पाठे निष्कृष्टमत्रार्थमाह प्रातस्येति। उभयमुक्तरीत्या कार्यविशेषणमिति भावः। तत्रतपोमध्यत्सामर्थ्या
तकासाक्तसामर्थ्यात। अकारावधानेरोगानित्तु द्विधोक्तैव। कपात्वं तु सर्वत्राव्यवहितमत्येवेति भावः
मूले पूर्वस्य किमित्यादिरा केस्यं तत्रेथः प्रथममूलस्थप्रत्ययग्रहणापोक्षाया आख्यानरूपो बोध्यः। नन
यस्यापि विग्रहः सकारस्येत आहाद्यक्षिपेति। ननु अन्यथैत्यस्य तद्ग्रहणोऽस्त्यर्थदोषो ऽसंगतिरत आह द्वि
त्वाचकेति। अपिनानस्यापिसंग्रहः साहचर्यानगाकारे विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणमिति भावः। ननु नि

राम
७२

146

बीजसाहचर्यपत्सागस्यैवापृक्तत्वात्तद्ग्रहणाप्रसंगेनान्यथेत्यादिशेषोक्तिरयुक्तेत्यत आह चेनेति। पत्ते श्रे
त्यत्रत्ये नेत्यर्थः मूलेपाठ्यति। प्रक्रियाकृदुक्तिः अतएव सगविधौ तेनेह च प्रसादकृता दक्षिणास्याजातादि
दो। क्षिणास्येकेति विगृह्य ततत्रैव तन्नेतापि निर्हेतुक संकोचस्यायुक्तत्वादिति भावः एतेन तत्र त्यवृत्तिपदस्य
तद्धितान्यवृत्तिपरत्वान्मूले चिंत्यमिति। लाकरोक्तमपास्तं तव हेतुत्वेनाभिमतस्यान्यथाप्यनेष्यमाणत्वाच्च
अतएवातसुचो/काराभावे दक्षिणातरत्यादिह्यमाशंक्यासर्वनाम्नस्त्वेवासिद्धमिति भाष्यसंगच्छते। श्रेकि
चरतीत तस्येदं प्राग्जायमानत्वादिति भावः वर्णयतीति। वर्णवर्णक्रियाविस्तारवचने त्विति चौरादिकस्य
तान्तावल। वर्णापतिमहत्वादिकं गुणविशेषमिति तु प्रकाशकृतं मूले अत्रापि प्रकाशकृत प्रसज्येतेत्यत्र
अत्र वक्तव्यमस्ति विस्तरभयात्तु नोच्यते रतिप्रकाशकृता उक्तं तदाह मूले अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिना त
सरस्यावद्दितत्वादाह स्थानेपदेति स्थाने इत्ति पदेऽत्यर्थः एवं च पकपूर्वकत्वे बोधकस्थानिकाकारस्येति
तरर्थः ननु घटकत्वेन तस्यापि तत्वमस्त्येवात आह मूले वुत्तरीति तत्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते निर्दिष्ट
परिभाषाप्रवृत्तेः अतएव कृषाराशब्दात्के ह्रस्वत्वविकल्पो न। तदाह तत्रैव नहीति एतेन पूर्वशब्दस्याव्य
वहिताव्यवहितपूर्वमात्रवाचित्वान्मूले चिंत्यमिति लाकरोक्तमपास्तं विहितस्येति दाराबादेरिति भावः

७३

तदनुपादानादिति। लोकतोऽप्येवं तावता प्रामाण्यवारणायाहानरितिति ननु दृष्टविशिष्टं चिन्मत आह नदी
तिनत्र हि यतस्तत्सूत्रभाष्ये स्पष्टः। आद्वेतेति। एवं च तद्व्यदिदमपि च्छांदसं एवं चाऽसंत धातुप्रकृतिकं मार्
न प्रातिपदिकं लोके। साधुभाषादिप्रयोगविनापदितः। द्विस्पाज्ञ हि च्छांदसविज्ञुक्तिपुक्तास्यातरति
भावः। कैयट इति। अनेनात्राऽरुचिः सूचिता तन्मूलभाष्यविरोधरूपा ध्वननेकत्रीकाकृपायामाह। स्वशब्देति। बा
चस्पाणानामुपेक्ष्यत्वेपि प्रयोगसाधुत्वे निर्विवादत्वादसंतस्वार्थिकोपि स्त्राबंतादेवानमन्तमतेनतत्वा
हा। स्वाशब्दाद् इति। स्वार्थिके क इति पाठं तदग्रे सर्वनाम्न इति प्राप्तं पुंवत्वं परत्वाल्केणेति बाधित्वाऽ
त्वं टापि चेति शेषः। इत्वेरिति। भत्रेषति वै कल्पिके इत्यर्थः। आतः स्थाने इत्संशयस्पष्टत्वात्कान स्यास
र्वनामत्वात्स्यादोऽप्राप्तिस्तदाह। स्यादिति एतेनापि प्रयोगो साधुरेवात्मीयापि सर्वनामत्वेन स्याड्ड्प्र
वृत्तेरितिदं युक्तमपास्तं। ननु स्वार्थिकवदसंतस्वार्थिकस्पाप्याकजपवादस्यैतिन स्पैवसत्वेनातः स्था
नेरसंशयाभावेन विकल्पाप्राप्तानित्यत्वेपि स्पाडापस्पाऽरूपमप्युक्तमेवान आह। नहीति। समानार्थ
कत्वाभावेनतन्न हि यत्तदप्राणेति भाव। ननु चैवं प्रयोगोपपत्तिवद्भाषस्पाणाग्रंथस्यापुपपत्तमा
लासंगतिरत आह। कथमिति। तथाचैतत्थाप्रयोगा नैवाहि यितथानोक्तैः किंतु तथोक्तेन तदर्क्वितं तदर्थ

राम
७३

148

भावात्तस्याप्रागपत्यारूपसंगतेश्चेतिभावः एतेनोक्तरीत्याप्याचक्षाणायेश्योपपत्त्याभूलंर्चिस्यमितिरत्नाक
राभिमतमपास्ताम्ही त्वाभावे हेतुमाह स्वोक्तानावितिनतुसंज्ञाभूतो नास्योदाहरणंतस्याभावितपुंस्क
त्वित्यनेनैवासिद्धेरत आह संज्ञोपा आपातितेबोधनादिति आत्मीयत्वपुरस्कारेणोवसंज्ञाकरणादि
तिभावः पूर्ववत्त्वं तुहस्वेन बोध्यते इत्यर्थक्रमेवाननुतेननिषेधेनाभाषितपुंस्कत्वमेव बोध्यतेनासिद्धानुवा
देलाघवात्किंचक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिसंज्ञास्थले भाषितपुंस्कत्वसंभवेपिनातथाभूतेत्वा
शब्दे तु चात्मीयत्वपुरस्कारेणासंज्ञाकरणेपिसर्वनामत्वस्यानिवारणादकचितद्दशाभावेनविकल्पा
संभवो ऽत आह त्यत्तस्वार्थिककर्त्वे नेति इदमपिप्राग्वक्ष्यमाणरीत्या । वस्तुतस्तु भपमपुत्रेत्यहछे खत्वच
त्रसंज्ञात्वाप्यकानाखावुत्पत्तेः पूर्वमेवप्रवृत्तेः प्राकृतिपादितत्वेनातःस्थानिकत्वस्यशाभावेनाविकल्पा प्र
प्राप्तेः एवंच तत्रानित्यमिवेत्वं अतएवखफवोपाग्रथ्य विरोधोलघुशेखरे विरोधोभाष्यविरोधश्चत्र न अ
ना पपक्षेतत्प्रयोगानिर्वाहे पिभाचक्षाणाग्रथस्योक्तरीत्यापेक्ष्यत्वमेव कौशिकोक्ते स्तसंज्ञावि
षयेपिवसक्रियापांगौरवस्यावश्यत्वीकारात्पुक्तैन वासेतिबोध्यं उपलक्षणात्वाभावेसहेतुकमा

७४

हृामहत्वेति अत एव महत्वारान्दस्य पूर्वनिपातः निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् तासां हृस्वर्णस्य सार्वत्रिकत्वादित्यह
व्याख्यानेनेति। व्याख्यानमेव समर्थयति। अत एवेति। तेन ताद्दशाग्रहणादित्येतस्यार्थः अन्यथा। उपलक्षणता
वा। ततः इति। स्वार्थिके तन्मापप्रवृत्ते इति भावः नन्वपरविशेषणत्वं विनापि दोषः समुदायात् भाषितपु
स्कात्वात्वेनेतदप्राप्नोरत आह समुदायेति। अन्तत्वेनेति। अभाषितपुंस्कत्वेनेत्यर्थः तस्मात् स्त्रीत्वादि
ति भावः ततः अभाषितपुंस्करूपतद्वयवात् हृस्वपक्षे। विकल्पमुपपादयति। वृत्तिरिति अलौकिकप्रक्रि
या वाक्ये एव समासान्तप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वादाहेत्यवस्थायां कपा। तिशेषादित्यनेनेति भावः ततस्तत्वहितां नत्वे
न प्रातिपदिकत्वात्सुपलुक् तदाहागुबलुकीति। रहंचमर्नतरीत्या। प्रागुक्तसिद्धान्तमते तु समासप्रातिपदि
कसंज्ञयोःपौर्णापर्यं बोध्यम्। एतेनाहो बहुव्रीहि स्तत्तस्सुबलुक ततनुपसर्जन हृस्वत्वं बाधित्वा शेषादिति
कविति रेत्वाकरहं प्रागुक्तप्रक्रिया निरस्ता प्रतिपादितमिदमधस्तात्। चस्त्वर्थे। हृस्वेरत्यस्य पाक्षिके
त्वादिः। बहुखट्वाकेतीति। तथा च रूपत्रयमिति भावः। गृह्यमाणेति। श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबंधो बलीया
निरपुक्तेरिति भावः। नात्र दोषः रतिपूनस्तीरत्यत्र तस्य पुंवन्न शब्द विशेषणत्वाद् ह्रस्वपूर्वत्स्यात्रतस्यान्तत्वा

राम
७४

पा

ञ्जातिव्याप्तिरित्यर्थः एवं चाभिव्याप्तिरर्थे निवः एवं सत्यधिकार एव निष्फलः स्यादित्याशयेनाहानुपेति।
यावता विनाऽनुपपत्तिस्तत्सर्वं तेन त्याज्यमिति सिद्धान्तादिति भावः। स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वात्साव सूत्रोपात्ता
ता तदन्तादेत्युक्तं प्राक्। अजाद्यतष्टापिति तु षष्ठ्यन्तमिति तत्र सूत्रोपात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः। टापनेन
दोषादितिपाठः तत्रातिव्याप्तेरिति तदर्थः। टापनेनादोषादितिपाठे न चैतत्साधुक्तदोषाभावादित्यर्थो बोध्यः
एवं चाभिव्याप्तौ वररूपमाश्रयणीयमिति भावः। तत्र द्वितीयपक्षे टापनर्थक्यमाह अन्तएवेति। तस्य तत्कर्तृविशे
षणत्वस्य टापनार्दैवेत्यर्थः धीवरीति सिध्यतीति पाठः। अन्यथा वन एव श्रुतत्वात्तद्विशेषणत्वे तत्स्यान्त
त्वात्तदसिद्धेः स्पष्टैवा ननु तदधिकारस्य प्रत्याख्याना त्कथं तदर्थसिद्धिः। तदन्तविधिस्त्वमहत्स्वर्थग्रहणेनैव बा
पितः तस्य चाप्तान्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाशान्तास्तस्यादित्यपरत्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधा
त्सदुर्लभः स्यात्। प्रत्ययग्रहणापरिभाषालभ्यस्य तु नापि निषेधः प्रातिपदिकादित्यनेन सहाऽनन्वयापत्तेः
तआह प्राधान्येनेति। पदद्योत्यत्वेनैवासिद्धेः टापकानुपयोगस्त्याशयेनाह प्राधान्येनेति। सोप्याद्युद्देश्य
त्वेनोपात्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन वा प्राधान्येनेत्यर्थः। प्रधानाप्रधानसंनिधावितिन्या
येनेति भावः। ननु वमनुपसर्जनादित्यस्यापि द्विपामित्येतन्नुत्पत्तापत्तिरत आह नचेति। गत्स्यमानत्वेव

७५

दित्वादेः सामर्थ्यादिति भावः। अन्यथा तद्धि पर्यायस्य रूपमेवेति भावः। आधस्तापनफलमाह तन्न एवेति तद्दं न विपरीत
पनादेवेः स्वार्थः सिद्धिरिति तन्मात्र सिद्धिरित्यर्थः। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकेणाह। अन्यथेति तन्न तापितं तद्दं न विधान
विरस्त्यर्थः। अपि हि सिद्धिसमुच्चायकः साचात्र पक्षे केवलाः न उपपापि अन्यपसजेन न ह्यप्रसपेत तदादिति निपमा भा
वेन समुदायाद्द कि बोध्या ह्रीप्सरस्तत्र प्रातिपदिकादिति न संबध्यते अन्यथा हि ज्ञाब्रग्रहणास्पेत तदर्थमाव
श्यकत्वेन ग्राह्यत्रस्य भाष्यविरोध इति भावः। ननु नेष्टसिद्धिरत्र पक्षे किं त्वनिष्टमेव प्रत्यय ग्रहण परिभाषया
विशिष्टस्या नर्थां तत्वात्केवलस्य तत्वेपि अनर्थकत्वेन अप्रातिपदिकत्वात्कुमनेकार्थ्याभतन पानिष्ठूष्य
प्रवृत्तिस्त्वेनान्वपस्पदुर्वचनत्पाचउपएवानुत्पत्तेः। एवं च तात्सिद्धेरेव तद्दं तन्न ग्रहणफलत्वेवाच्येकेभेस्याघाप
घेतेत्पतमपुक्तमतम्प्राह। कुंभेनेत्यादिकारस्यानस्यापीत्यर्थः। अपि समासमसमुच्चायकः तत्रतस्य समासा
तत्वप्रपक्तेत्तदेवपवस्पकुरं तत्वप्रयुक्तं अजहत्स्वार्थापामर्थ्येवत्वस्यसत्वात। जहत्स्वार्थातुनसार्वत्रिकाप
द्यापूर्वपदे एव तत्वं नोत्तरपदे इति भावः। तदर्थस्य कोणार्थस्य निष्कर्षनिवेशमानाभावादिति भावः। अपि
समासार्थसमुच्चायकुः ततः। तस्मात्का। शब्दादेव अपिद्रूपं मिथ्यस्तबोग समुच्चायकं विशिष्टस्या विशि
ष्टस्या तस्यापोगस्य। कार्यार्थस्याप तत्पापोगस्पेत्पर्थः। तेनापिपोगो। कार्यर्थेनाप्प पत्पार्थस्यपोगे तत्स्पर्थः।

राम

७५

152

एवंचोभयतोपि तत्संभवोऽत आह । कदाचिदिति नियामकाभावादिति भावः ततः कारीषाद्गन्धायघोपि
सर्वादीनीतिसूत्रे भाष्यप्रत्याख्यापि तस्य योगरूढत्वं चतुर्थ्यं तु प्रधानेन तदंतविध्यादिज्ञापनद्वारा कौंभका
रेयसिध्यर्थयोगरूढत्वमिति नामिथो भाष्यरूपविरुद्धं प्रतीयते तथापितमित्यं पदीजहुः कैयटः कैयटस्तु भक्
दादयः प्रत्याख्यापतेरसति सिद्धा सूक्तिः चतुर्थस्यावक्तदेशयुक्तिः न विनापि तस्य सुसाधत्वात् तत्र या हि
श्रेनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमाभावेन कारीषाद्गन्धयिः पिस मुदायात् ठक् भविष्यति । न च कर
चित्कारीषाद्गन्धायिस्यात् एकाजद्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः कुंभेनैकार्थीभूततयानिछूष्याप
त्ययनान्वयाभावात् सूत्रारंभेपि श्रौपगवीत्यादाविव केवलात्कारीषशब्दादपि कदाचिन्नेति प्रसंगे न कौंभ
कार्येपि प्रसिक्तदोषस्येत्यमेववारणीयत्वाच्च । अमन्वेवं कुंभकारात्पुत्रहीबेवनस्यात् । कुंभेनैकार्थीभूतत
पारस्पानस्य केवलस्य प्रत्ययस्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेनयोगो न ततस्तदंतमिति चेत्र महत्
सूर्वग्रहणेन तदंतग्रहणज्ञापनात् । न चैवं बहुकृचीत्यादावतिप्रसंगवारणाय यं निषेधोपिह्यार्थक
इति वाच्यं टिड्ढाणञित्यादावुपात्तस्यारदोरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादौपातात्प्रवृत्ते त्रोपात्ततंतदंतं च स्त्री
त्वेनाविशेष्यतेऽतोऽत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिदं च सूत्रारंभेप्यावश्यकं त्रं न मयापि पश्चाज्ञा

153

७६

स्यत्र प्रसंग इति। अत्र गुरुचरणाः प्रत्याख्यापने इति वार्त्तिकसिद्धांतरीत्या च नर्थैतु भाष्यसिद्धांतः इत्स्यांदि
तद्दालूतं। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेपि कदाचित्का। शब्दादृविस्यादिति पाक्षिकोदि
षएवा युगपद्विवक्षायां तत्रायप्रवृत्त्या समुदायकार्येण वयवानामननुग्रहेण चनेकाज्द्विवचनन्यायेन
निर्वाहः कुमेनेत्याद्युक्तिरप्ययुक्ता निष्कृष्याप्रत्ययेनैकार्थीभावाभावेपि समुदायेनैकार्थीभावे वयवेनापि
तस्यैव सत्वात्सामर्थ्याक्षतेः विशिष्टस्य वध्यपते विशेष्यसंबंधस्यावाहतेः अत्र। सिद्धांते दोषाभावस्य
वक्ष्यमाणत्वाच्च। अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारि। अतएव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदे
म शगार्ग्यशब्दान्न यग्रहणोतदंतविधिप्रयोजनावसरेपेन विधारितिस्त्रे गार्ग्यापुत्रः परमगार्ग्यायणः सुदा य
हृतं भाष्ये इत्यतितदंतहुदिनिधापाहः निष्कृष्येति तस्यैवा एकार्थीभावस्यैव [illegible] एवेनतद्भावमाद
तिः अन्यथा नरा स्यासमासेपि तथात्वापत्तौ तद्धितार्थोत्तरपदसमासविधानानर्थक्यापत्तिस्त
न तदनाश्रयेस्त्रं तदेव गमकमिति चेदिहापि भाष्य हूपं गमकमिति भावः कृत्यग्रहणोस्यास्या कृन्मात्रके
ग्रहणे प्रवृत्त्यानतयाविशिष्टादेव ब्रूयादिति प्रस्यायणात्तस्मात्तत्सिध्यर्थं तदंतविधिरावश्यकः स चैतदर्थी
नः अमहत्वं ग्रहणोनतज्ज्ञापनेतु वक्तु कुक्ष्चौरेत्यादिवार्त्तिकस्यर्थमनुपदं वक्ष्यमाणार्थसिध्यर्थं चेदमावश्य

लू

राम
७६

कुमितितात्पर्यं तत्र पक्षे शंकते नचेति। समुदायात्। तस्मादेव न वा पि। तत्रदत्त। विधिवादिनो पि। आश्रयमावः
कुंभकर्मकोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबंधित्वे। विवक्षिते सामान्योत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबंधीत्वविव
क्षायाश्चाण्णनपायेन तस्यापि प्रथमोच्चारितत्वाच्चस्यादेव तत्तस्तदुसतिः एकार्थीभावस्यक्रूतस्य। सेवान
चेतस्याप्युवंतत्वंवचनेन न तन्निमित्तकोटौ प्रविष्टं किं त्वन्यायप्राप्तमिति भाष्याशयात्। प्रातिपदिकादिति
तु तत्र न संबध्यते रसस्तक्रमेवेति। सामर्थ्यादेवेति। एतेनैतदर्थाबाधनेनैतनदंतग्रहणे। निष्प्राप्तिसाहित्य
मात्रकौंभकारेपसिद्धिरूपफलाभावे वेनैतद्वैपर्थ्यस्येष्टमेवेति भावः एतेनात्र पक्षे पिकारः स्यस्यपदेशि
वद्भावेनाणंतत्वात्तत्तोपिकद्य। चितत्त्वा पि कुंभकारेयोदुर्वारत्वपात्त। एतदधिकारात्तत्वापकाद्दू। वांस्तु
येएवमपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः अर्थवत्सूत्रेकार्थवत्वाभावेनाणंतस्याप्रातिपदिकत्वाच्च। एतेनत्यपदे
शिवद्भावाभावेप्यणंतादित्यर्थात्स्यादेव दोषस्तस्य परस्यापास्तं। किंचव्यपदेशिवद्भाववलब्ध एवसौऽर्थोनस्त्व
नेत्रः एवं स्वस्यचेस्यपितथ्यत्वदोषात्। ननु न्यूनस्येति युक्तं चैतत्। पतः प्रत्ययग्रहणे रतिनियमेनाधिक
स्येव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य। असमयुवापत्यमित्यर्थे। शब्दादित्रिपसेतिलोपे यात्रि ज्योष्ठेति फकोऽनापत्तेः
एवं चतन्निषेधेनतेन न घावर्संस्येव संग्रहो न त्वतं घावर्संसपन्यूनस्येति। तदाशयपरतीतानदंतावि धेद्वारा

155

११

तस्यतत्सिद्धिः फलमिति वदतां भाष्यकृतामाशय इत्यर्थः ननन्वेवमपि विंत्समिदं केवलकारस्य
प्रातिपदिकत्वेन नतो ङीवभावेन पाक्षिकानिष्टाभावेन तत्फलोक्तेरसंगतेः प्रत्ययान्तत्वेनार्थवत्सूत्राप्राप्ति
वदेकार्थीभावेनस्यादिलोपार्थवत्त्वाभावेन गुणवचनेणोक्तसूत्रक्षपसाधारणार्थवत्त्वाभावेन च कृत्त
द्धितेतिसूत्राप्राप्तेरिति चेत अत्र केचित्तु समासे च कृतेऽवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति अवयवाद्युत्पत्तौ सत्यां को
दोषः कौंभकारेयो न सिध्यति अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्यातामिति तत एवैकदेशिभाष्यानुरोधेनायं ग्रंथः।
अत एवावयवाद्युत्पत्तिरिति ग्रंथप्र[illegible]खोवसरे कृत्तद्धितेत्यत्र कृद्ग्रहणेन त्यस्य संचारेण समुदाय
प्रातिपदिकत्वे न न त एवस्यात् ङीवतिकैयटोक्तशंकायां वस्तुतोऽवयवस्य प्रातिपदिकत्वात्समुदायस्याव
नरणांतत्वात्तद्लोपः प्राप्नोति शंकि नमुचितमिस्युघोनोक्तिरर्थवत्सूत्रार्थवत्त्वाभावेनातांतस्य प्रा
तिपदिकत्वाच्चेतिलघुशेखरोक्तेश्च संगच्छते एवं च कुंभकारीति सिद्धिरेवमुख्यं तदंतविधेः फलम् अतए
वेदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदंतविधिर्यथा स्यात् कुंभकारी नगरकारीति भाष्यं संगच्छते रत्स्याद्रूपातु
कारशब्दस्याणंतत्वादर्थवत्त्वमस्त्येव वस्तुतोऽर्थबोधजनकत्वस्य कल्पितस्य भोतपूर्वकस्य सत्वात्तवृत्ति
दयस्याभन्नत्वे ननद्दू नभत्ते कार्थीभावस्यापि भिन्नत्वात्कारमात्रवृत्त्यैकार्थीभावेन लौकिकप्रसिद्धत्वस्य

राम
११

सत्वाच्चानहिप्रसिद्धत्वेपिस्वातंत्र्यंविवक्षितं।किंच पंचगवधनस्यादेःपूर्वेत्रपाणांबहुव्रीहौतदेका
र्थीभावेनव्यापकेनैवघटकेकार्यसिद्धेःपृथकृतद्वंगीकारेप्यत्रपूर्वकृद्वन्द्वौप्रकृतिप्रसंगप्रमात्रवत्स्यैका
र्थीभावेनव्याप्यनसमासासिध्यातत्पूर्णात्रस्यभित्रस्यतस्यावश्यकत्वात्अतएवनगकोशस्तनोःग्रि
मअत्राहितदाहिनिपमाद्ववपवादुसत्तिःस्यानकृद्ग्रहणेरसस्यालुकृदकृद्ग्रहणाद्दसंचाएवएवंतद्दृष्टिका
रात्तिनसमासोभविष्यतिपद्येवंलभ्येनकृतस्यातनुनलभ्यंगतिकारकोपतिहिसमासएवतावद्वति
नत्रचकृते।वपवादुत्सतिरित्याहभाष्यंचतुर्थस्यपेनविधेरित्यत्रसोक्तभाष्यंचसंगच्छते।अन्यथा
तपादेनजलोजलिवापत्तेःसृष्टिवाकेचतद्दानंगीकारेगतिकारकेत्यत्रोपपदग्रहणानर्थक्यापत्ते
त्वद्रासाऽर्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्सुपएवाप्राप्तेःअतएवक्वघोतिशूंकिंतुमित्युक्तवद्कुभितिनो
क्तं।तस्याःशंकायाउत्तरमिदमेवानचैवमपिगुहचरगोचरीस्यार्थवत्वंनापानातित्वाच्चान्तेत्रनघार्थ
वत्वांगीकारेएतत्सूत्रस्यगतिकारकेत्यादेश्चागमकत्वेननतःप्राकृतद्वंगीकारःकिंतुपूर्वोक्तस्वेस्यदोषा
नाएतत्सत्वेनुतद्वंगीकारः।अतएवतदंतग्रहणोपिप्रागुक्तरीत्योद्देश्यासमासाशंकौनतदधिकाराद्देवतापप
कादसङ्गपेएवमपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः।अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्वाभावेनाणांतस्यप्रातिपदिकत्वाच्चानत

१८

दादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यबोध्यत्वेन तस्यन्नस्यैत्य दोषाच्चान्नस्य प्रातदन्तग्रहणोफलाभावेन नतद्दे
मर्थ्यस्पष्टमेवेत्युक्तं लघुशेखरे तत्रैतदधिकारादेवं ज्ञापकादित्यस्य हि तत्रपेऽन्वयः अतएव सर्वातेऽम
व्यतिग्रे यसंगातिः एवं च न भाष्यप्रयोगे प्योविरोधः कैयटकौस्तुभाप्रसंगतिश्चेति प्राहुः तद्देन रध्वनयन्ना
हविस्तरहित्वाति पुंप्रयोगे पिस्यादिनीति दोषं बाधित्वापरत्वात् अत्रजंनस्याघुदात्तनपात्रपदी नोः स्वोविशेषा
भावेपि ऽपद्गानोर्विशेषस्य सत्वाद्धि त्रिमाव रघ्राप तेनित्याचष्टे इष्यते रतिरसर्थे रति रतितात्पर्यो ध्व
रसर्थः प्रत्युक्तः रतातिायत्तुरलाकरकृत एते नात्रा जग्रहणास्पष्टार्थमिति प्रसादोक्तमपास्तमिति निमू
लभसाभिधानेशार्ङ्गरवाद्यजरत्य पुनग्रहणं जातिलक्षणोऽदोषं बाधितुं तत्राहि जातेरिति वर्त
तेते नपुंयोगे दोषे वेति प्रसादग्रंथस्य सत्वात् रति तत्र उक्तं संलिखे वं च पदत्रप्राचोक्तं शार्ङ्गरवाद्यजोऽद
नितिसिद्धे पुनः जो ग्रहणं जातिलक्षणं दोषं बाधितुं मदितत्र जातेरिति वर्तते नहि स्पष्टार्थमिति तत्
ऽनिजात्यनुवृत्ताव जातावोत्सीत्यादावप्राप्तेः ज्ञापप्राप्ताणीपत्वस्य संभवात्कथमजग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वे
मिति चिंत्यमित्यस्य त्वसंस्यत्वस्य मेयाह्णाप्रकारो हितत्वेन तदनोधेन मूलस्य सत्वात् तदेतत् ध्व
नयितुं तद्दनुवादस्मनंतानिराचष्टे नेनैवेति अत्रयाजग्रहणेनेवेत्यर्थः नत्रा शार्ङ्गरवेति सूत्रे जाति

राम
१८

158

ना

तिगोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वादिति भावः। मूले त्वेकं वाक्यमिति। यथापिकन्नप्रस्तावादावपि लघुप्रसं
स्कारकवीकानां नानात्वं तथापि तत्र संग्राहकं वाक्यमेकमेवरहनुतदपि न हृपसजादिरूपाकारसंभव
न तत्र वैयाधिकरण्ये नैवान्वयात् अत एव पंचाश्वेत्यादौ न्नानन‍र्थ्य इति। एषं मूले एवमिति। पूर्वेस
त्रानिर्देशाद्वा ऽपश्चलमधीते रतिवार्त्तिकानुसारि व्याख्याने क्रियमाणे रित्यर्थः। मूलोक्तेतिकौमुदुक्ते
त्यर्थः। व्याख्याने नेतिएतदपि नान्ति प्रयोजनं स्त्रियामिति वर्त्तते नाणो विशेषयिष्यामस्तस्माहिनाऽस्
त्रस्तस्माद्दाकारहतिकृत्वा पुनर्नभविष्यतीत्यतेनग्रंथेन भाष्यकृतोक्तेनप्रागनूदितेनेत्यर्थः। रदंचाभे
देनहेतुत्वेनव विशेषणतायामन्वेति अविनस्येव समच्चापकः अतस्त्रासाधारणनस्पतत्वाहात
स्माद्दिति। ऽनन्तप्रकाराणामनन्तणामित्यर्थः। तच्चेति। तस्य तथावत्वं चेत्यर्थः ननु तज्ज्ञापकत्वेपि
अनुपसर्जनग्रहणस्य व्याख्यानेन गतार्थत्वाच्चारितार्थ्यं तदवस्थमेवात आह। स्त्रियामितीति। तत्कारणेति न
द्यावृत्त्यर्थमनुपसर्जनादितिसूत्रकरणैरित्यर्थः। एतद्व्यावृत्तिरपीति। आपिशलाकाशकृत्स्नेषु त
द्व्यावृत्तिरपीत्यर्थः। अनेनैव प्रकारेणानुपसर्जनाधिकारेणैव एवेनोक्तप्रकारव्यावृत्तिः ननु तत्र श
स्त्रीपोपसर्जनस्येव ग्रहणे चेत्तनकथं तद्व्यावृत्तिरत आह। होपेतिऽभयोरपीति। एतदधिकारसामर्थ्या

९८

न्त आपो वाप्यन्तर इति भावः । आशपात इति । मूलस्येति शेषः । नहि तदेव प्रयोजनं तेन तस्य बोध्यते किं
तु तदर्थकं तेनेदमपि सिध्यतीति बोध्यते इति भावः । दित्यर्थ आत्त्वं पकार्य मित्यर्थः । भ्रमः वा । णापाद्य इति
विता । तिरस्य मुपलक्षणमतो घच इति । प्रजो पि । अत एवोपक्रम भाष्ये । णाकृतानां ति बहुवचनप्रयो
गः संगच्छते । एतेन कार्यमिति सूत्रे न कार्यं तथा न ह्यप्यं च लाघवे न ऽबर्थवचनमेव कार्यमिति भ्रान्तोक्तम
पास्तं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् छात्रेत्यव । एतेन छत्रादिभ्यो लाघवादणेव कार्यः । किमनया कुस
ष्ट्येति केपरोक्तमपास्तं केचित्तु आणां तादिति कार रस्य पदं हारमाष्यानुरोधात्स्यिं त्वावृत्त्येनय्या
श्रुतमेव पुत्रेनोपलक्षणं । बहुवचनं तु प्रयोगमेदाभिप्रायं । पूर्वमते पीदमावश्यकमन्यथा हि द्विवचना
नौचित्यमित्याहुः । रसक्तेति । ज्ञापकस्य तद्विषयत्वादिति भावः । दाउत्येवेति । अत एव शालिको मा
तिवार्त्तिके मांसभक्षस्येवोदाहृतं भाष्य वार्त्तिकप्रश्नेषु पयोग्यगपघेफलाभावादाहातद्वार्त्तिकेति ।
तथा च तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव वार्त्तिकस्य तद्विषयकारस्य प्रत्यपरत्वे मानमिति भावः । ननु स्यत
त्रयेऽएवप्रश्नेषु । अभिजिदित्यादिसूत्रं विहितपतंतातः । बनापतिः । तथा चाभिजितात्पत्यं स्त्रीत्वाणं
तत्स्याद्यर्थे । मिजिदिति यजि आभिजितो तिरूपासिद्धिरत आह भीति । अत्रियामित्यनुवृत्तेरिति । आ

राम
९८

पृथक्त्वी विवक्षावैलक्षण्यात्तादृशैर्विच्छिन्नस्यापि ग्रहणं तत्र च पुत्रपौत्रादिनिरन्तरस्याविच्छिन्नत्वस्याभिमतस्य मन्दकप्रत्य
नवृत्तेरित्यर्थः । अत एवाभिजिदादिभ्यो गोत्र इति वक्तव्यम् अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीति तदर्थः । कि
प्रयोजनम् आभिजित्कः आभिजित्यायनिः । गोत्रचरणादिति वुञ् प्राप्नोति तत्र चाकर्त्तुं शक्यो गोत्रा
त्पत्याधिकार्थे को गोत्रमेव भवतीति भाष्ये वृद्धत्वफलत्वेनोक्तो न तु प्रा । अत्र गोत्रपदेनापत्यमात्रम् एतेन भाष्योक्
ताष्टकापोऽप्यनश्लेषस्त्वेव कर्तव्यः प्रश्लेषे ऽपि नामार्धवृद्धस्य गार्ग्यादिभ्यः स्यादेव यञ्गाकत्यस्य तेन यत्र तत्रापि मंडू
कानुवृत्तौ च न मान निमित्तमान्यान्यमपि त्वाकारादस्माघुकाभ्यामतनस्य यत्र उक्तो तत्र तेभिमाक्तः । आभिजि
तो मुहूर्तः आभिजितः स्थालीपाक इत्यादौ वाऽणायगोत्रादित्वाच्छपकं तदाह गोत्रादित्यपि परिहरति एवं च प्र
योज्यैव नेति न तत्र शेषसंभावना । किं नु जातित्वानुपातदूषयासिद्धिरिति न तत्र प्रश्लेषः बहुत्वे तु अपत्यो
भावेऽपि तद्राजस्येति लुक् सिद्ध इति भावः नन्वनुगणो हि स्त्रैयजिति द्वेदसंघाके तिस्त्रैयः स्यग्रहणं नस्या
तागार्ग्येरस्यादिसिद्धये तदकारस्यानुनासिकत्वेनेत्संज्ञकत्वात् अनुप्रतत्वेनैकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्या
ग्रहणात् तथा च देवाद्यञञावित्यस्यैव ग्रहणे देवापत्यानां दैव्यानां संघ इत्यर्थे देवकमिताद्यनस्यादेव ।
संघ इति स्यादत आह संघांके ति । एतद्भाष्ये ति । गार्गो गोपा गार्गक इत्याघुदाहरणरूपसंघांके ति

स्त्रस्य भाष्ये सर्वे ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वस्य तत्र क्लृप्तत्वादिति भावः। तथा च ऋष्यपत्यप्रत्ययः पौत्रा
दिकमेव गोत्रं तत्र गच्छतेरिति नोक्तातिप्रसंगः। तदाह गार्गीति। ननु एवेति एवमित्यस्य गोत्र इति तद्धिकार
विहितपरमित्यर्थः भ्रमवारणायाहाकार इति हारितादिभ्यो ञः। यञिञोश्चेत्यत्राप्येवं बोध्यं तत्फलमिति।
तत्र प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः। च त्वर्थे कस्यचिदुक्तिः खंडपति न चेति। ऊर्वा हि वा तत्फलमाह यि
गबाधकत्वादिति भावः। तस्मिद्धि। ऊग्पसिद्धिः एतत्समानेतित हितौ ति किमर्थमिति प्रातिपदिकाधिका
रार्थमिति तद्धितप्रयोजनं नांविल्कराणां सामार्थ्यादेवाग्रेकारो भविष्यतीति भाष्ये स्पष्टं अन एव आह अमानी
तिए वंचन प्रातिपदिकत्वार्थमिति प्रसादोक्तिरयुक्तेति भावः। उच्चारणार्थ इत्यतानितिद्धं घामिति ति नि देशा
न तत्फलमाह तेन रूकरतिअन्यथा रेफपरत्वेन रत्ति रूपाभावात्सनसादिति भावः। रसमुपलक्षणं पि
नादेरपि ननुवैपरीत्यं कृतो नेत्यत आह संज्ञानेनेति कृतेसत्यैरति सह कृतं यन्त्रिल्कराणां सामर्थ्यं तस्मा
दित्यर्थः स्पष्टं ननु पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगादिति प्रकाशानुयायिलाकरोक्तहेतुरपेक्तः। तदनंत्रापत
दभावे प्रयोगस्य निर्बाधत्वात् तन्नाह। अत्येति प्रथमे स्पष्टं। अपि ने तू ढा समुच्चय मात् श्वमस्त्वकत्वसू
णापाए एवं गोणीत्वादाह। पुंसेति। कौमारपो वनं वृद्धत्वमेता ज्ञाणि वपासी से के प था कुः पिता रक्षति कौ

मारेमर्त्ताऽस्त्वतिपोवनेपत्रस्तुस्पविरोमावेनस्त्रीत्वानंतमर्हतीतिवालत्वमघात्वदृद्धत्वात्त्रीणिस्पपरे
यथाऽऽह आवोड्शाम्मवेद्वालोयावतक्षीरान्नवर्त्तकमध्यमःसप्ततिपर्यंवतपरतोवृद्धइत्यतरातिआयु
षश्चतुर्भागोत्वलात्स्मेोयपथाऽऽह आद्येवयसिनाधीतंद्वितीयेनार्जितंधनंतृतीयेनतपस्तप्तंचतुर्थे
किंकरिष्यसीतिसर्वथापिवार्तिकमावश्यकंयौवनस्याप्रथमत्वात्बालकशब्दस्याजादिषुपाठाद्याव
वेत्याऽऽह ननुनिषेधवैयर्थ्यमतआह द्वाभ्यामिति आदिनापंचानामुपग्रहणानिमित्तंधनपातिसंप्राक्षि
गोऽभ्यचरतिपतत्युपायेति लुकिपंचोष्ट्राद्रिसंग्रहः अत्रपरिमाणशब्देनपरिमाणानुसर्वत्ररतिपा
रिमाणिकमेवगृह्यतेत्रतिमूलेउक्तोत्सूत्रेस्पष्टः अतएवद्वेवर्षमूर्ताद्वाभ्यांशताभ्यांक्रीतानाद्वैवर्षोद्वैश
तेस्यादेतिपूर्वमानेद्विहस्ताभित्तिरिसादेवचनिषेधासिद्धिः पत्नुरत्नाकरकृताकथंगोकारेविस्तकंबल
ग्रहणादेवपर्थ्यापतितः तयोरूर्ध्वमानत्वस्यकौस्तुभेस्वयमेवोक्तत्वात्तस्मादूर्ध्वमानेपरिमाणंचद्वयम
पिगृह्यतइतिमूलेचिंत्यमितिततेवाऽऽयतिः अपरिमाणेतितएतयोर्विस्तकंबल्ययोरनुपूर्वंतदंत
विधेरत आह आवंतरेतिविशेषणत्वग्रहसात तदधीनत्वादिविभाक्ष्मापारेततत्संबंधेनिराकांक्षत्वादि
तिभावअथसंगतेराहहैवेतितपोक्तिबीजंतुप्रकाशानुरोधएवतिर्यगितिप्रकृतेरस्यादि आयाम

103

८१

परिच्छेदकत्वेन प्रमाणवाचित्वादिति भावः। एतेन यदि क्षेत्रस्य कांडक्षयमनुमानं तदा घपोलुगन्यथा मात्र
चएवेति ह्यसचो लुगिति प्राञ्चः प्रयोजनप्रकाशोक्तमपास्तं तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत्र समूलविरोधाय
ध्यानं तथा तत्रैव स्फुटीभविष्यति एतेन मिथो विरोधान्मूलचिंत्यमिति खंडनकृदुक्तमपास्तं वस्तु
मात्ररीत्या हायनाति। अत एवोत्तरग्रंथविरोधो नेति भाव वः। वृत्तौ तन्न तत्त्वभावादित्युक्तास्तदेनान्य ॰प
परामर्शभ्रमवारणायाह। वृत्ताविति। तस्यान्यासकारस्य। आयाम इति प्रमाणलक्षणोऽस्मादिति येन।
कर्षादिना इदं च ऊर्ध्वायाम परिच्छेदकत्वा एवं चास्य द्विरूपतेति भावः। पूर्वग्रंथाविरोधायाह तिर्य
गिति एवं न तासिद्ध आवृत्तिः। तस्य तत्त्वे हेतुमाह। तिर्यगिति। यतस्तस्मादितिः। रस्यक्तेरिति। इति पथ
गुक्तेरित्यर्थः। ननु श्लोकवार्तिके प्रमाणोऽलक्ष्यस्य मितत्वात् त्वेनोक्त एवं च प्रवृत्तेर्निर्बाधत्वेन तदुक्तिरुक्तेर्
तैवात आह। द्विगोरिति। ननु शमादीनां पुरुषतुल्यत्वेन कथं तत्त्वेन प्रसिद्धिरत आह। शमादीनामि
ति। शमशब्दो हस्तवाचीपाणिः। शमः शपो हस्तस्य मानमाली क्तेः पंचशाखः शयः पाणिरित्यमरकोशः
शमस्तिपाठान्तरमिति क्षीरस्वाम्युक्तेश्च। आसनिना अङ्गुल्यादीनां ग्रहणं। वस्तुतोऽपाणि। अत एव द्विश
मा द्विशमेत्यादिरूपद्वयसिद्धिरित्याकूतं। वस्तुतस्त्वापेलुगप्रयुक्ताद्विशमद्वयसाधारण्येनेति बोध्यं। तत्त्वेनेति

राम
८१

(167)

पेऽनुमानत्वेनात एव वितस्तिर्द्वारदेशं गजस्तरतिप्रयोगसिद्धिः पुरुषशब्दस्य तु पुरुषशब्दादीनामभिधे
ध्यावधारित्वगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन न कश्चिदपि प्रमाणवाचकत्वं एतेन तत्सुरूपस्यागेवे
त्यत्र वक्ष्यमाणा सान्यासग्रंथः सुयोजः सम्यपास्तमिति भावः। आधेति। सामर्थ्यानामप्रथमादित्यपनयो
रित्यर्थः तयोः प्रसपविधानुपपयोगे नात्रातथात्वात्तदनिभावः। असंबधादिति संनियोगशिष्टन्यायादि
तिभावः। विशिष्टेऽर्थे पुरुषमिति बोधनेनसाफल्याद्विधानसामर्थ्येन शंकामिति ध्वनयन्नाह। शम
यतीति। अपरीति। आपामहत्वस्तोतस्यैव ग्रहणास्योक्तत्वादस्य चो ध्यावधारित्वगवस्थितवस्तुमात्रप
रिच्छेदकत्वेनानुमानत्वादिति भावः। सामर्थ्यातत्। तद्विशेषणत्वासंभवेनोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः। द
घ्नमपीति। वस्तुतस्त्विसाधयीस्यपर्षः मीत्रपदेन तत्वाभिमतत्वनिरासः। एतेन पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्रानि
राकरिष्यमाणत्वादाक्षिप्यतस्त्यंतमत्वंचित्यामिति ध्वनकृदुक्तमपास्तं तत्रैव बीजं ध्वनयन्नाभि
हितमाह। वस्त्विति। आह्निरिति सूत्रे परिमाणांपारिभाषिकमेवेति मतेनाह। ठकरति। अनुमानमपा
स्यसमासस्यति भाष्यस्वारस्यादाह। ठञोवेति। एतेन मत्वानुपपत्तिर्लोकस्य आघुक्तमपास्तं। नतु
परिमाणाग्रहणात्तस्यैवाप्राप्तिरत आह। नत्वह इति। तदस्येति सूत्रे ह्यास्यर्थः। ~~ऽ~~

(165)

८१

नोऽनि संख्यापाः संज्ञी संघोऽनि समेत्यर्थः अत एव संख्यापास्तत्रानेन विशेषणेनोपाधि जीवितपरिमाणम
स्योपाधिं करोति सिद्धं पनुर्वेडनकृतप्रकाशग्रंथमनघाष्यदृष्ट्वा हि स्पंतमम् लोकमप्युक्तं। एवं चात्र
योगे रति सूत्रोक्तं। त्यातृ निष्ठवचनात्। तो ऽति न दृष्यात्। इति हि तत्स्त्रे द्विगो नित्यत्वं गतिपथ
ते। अप्राप्त एवात्र लुग्विधापनेरतिमिश्रे। एपप्योऽव्यातमिति। तत्र। अक्षरमर्यादपातथा धा
प्रतीतेः मुनित्रयानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वाच्चेति हि कतद्ध्वनयत्राह। तत्वमिति। मूलपोषपति।
अत एवेति। नादेशेन। सिद्धत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा। न्ड- लिंगादिकोरस्तत्रैस्या हिति भावः। मू
लखंड कर लाकुरं द्राघुक्तिं। द्वेधु यति। एतेनेत्पाहि। नादेशपक्षे रनिशेषः। एवमकाफलमुक्त्वा
काफलमाह। कुतो ध्यादीति। तथा च मूलं चिंत्यमिति भावः। एतेन समस्याधमाहन्ने से ति। बहुव्री
हेरुधसरस्पत्र सोक्तवार्तिकत्वहाष्पेस्पर्थः अन्यथा तेनासिध्यात पोर्निर्द्दलत्वापत्तिः स्यादेव यथो

भाष्य

नेत्युनिप्रोधस्य प्राप्तिपाद्नीयत्वाद्वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातः। अन्यग्रहणेरेति। अर्थवत्सारिभाष
वादिति भावः ननु तदाध भावुकल्पनेन भाष्यवार्तिकोपपत्तौ किं व भावकल्पनेन मानमत आह नद्
नेरति। आचार्यक्लिं वंतेरस्पर्थः स्फुटं भविष्यति चेदमुगवादिभ्योऽपदृश्यत्र ८ कापासाध्यस्पहेतुसाकास्तले

राम
८१

नतत्स्माद्वन्नपूर्वता नित्याच्चषष्ठं तदित्या। अधिकरणोशक्तिप्रधानतया व्यक्तिसामानाधिकरण्याभावादि
तिभावः। अप्राप्तेरिति पतितत्वतामत्र वक्ता प्राप्तेश्च सपिबेध्या। ननु संनियोगेनार्थविशेषएव तथा प्रकृ
तिभागयोर्निपातनात्तत्पष्टं चेद्भाष्यादेः। एतेन पुरीयमूह्वा स्वतःशब्द आधेयप्रधानोप्यक्तातिततोमतुप्पत
वितातिप्राप्तिपोक्तप्रत्यदाहरणपुत्कमिति प्रसादोक्तमपास्तं। आधेयप्रधानत्वेमानाभावात्मध्येदस्य
स्य भाष्यादौस्पष्टत्वाच्चेति दिक्। इदमेव ध्वनायितुं तन्नेवहेतुकृच्छीकाया पूर्ववदाह विभाषेति तथा चा
प्राप्तविभाषेयमिति समस्तोप्ति रहितेति भाव अत्र गमकमाह। नएवेति तद्संबंधादेवेत्यर्थः। तत्र विभाषेति सू
त्रे। ननु तस्मात् पाशात्वामित्वस्याप्यसंभवोत आह। शेषेति दिक्स्वामित्वं तु क्रियामप्रसिद्धमिति भावः। अ
तएव कथं तुषजकस्य पलालिति भक्तएव भाष्ये तदग्रेप्रश्नसंगच्छते न हेयुप्यं डहात्नपरहेवेपर्थ्य। अर्थाधिकार
नुरोधाच्च पूर्वसूत्रेण्यादेशत्वमिति भावः प्रलितमाह। ततश्चेति। सः ओकारः यथा श्रुतमूलाघसंगतेराह ए
तच्चेति। अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तप्रातिपदिकविशेषणत्वमत्रैत्यपवं परमलं परममलं चेत्यर्थः। नत्वदं ती
ति। तत्राहिना रायणोना त्र बहुव्रीहिं कृत्वानेनङ्। विस्पृक्तो। तत्र बीजं ध्वनयान्निषिद्धं तमाहहिद्रुति। मेवेति। अ
न्यथा तदोनर्थक्यमुक्तमेवेति भावः। भाष्येति। तत्र हि शाङ्गीशिखामेत्यादौ शिखामा। शार्ङ्ग शाङ्गामेवडप्पमे

८३

यं तु समासवाच्यमिति पक्षे शास्त्रीयप्रयोगो देवदत्तस्य पुत्रः स्वत्वं न सिध्यति पूपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं तदा कुम
कपास लोहितो सत्त्रीत्व उपसर्जनलक्षणाई कीन प्राप्नोतीत्युक्तं त्रिपु । ष्यानेषु समासग्रमीतिपैगाविभागेन तु
सुप्सुपेति वा समासः एतेनोक्तरीत्या मूलादिचिंत्यमिति स्वस्त्रकृदुक्तं मूलं वद्दुलाकादिभ्य इत्युक्तं चापास्तं
नन्विदमपि पश्चिंत्यं अघस्य भाष्यानारूढत्वादेतस्य प्रागतिकगतित्वात् तालार्थेन तत्त्वावश्यकत्वाच्च तथा
र्थस्य तत्राप्यसंभवाच्चात आह छन्दस्त्वादिति आर्षत्वादित्यर्थः तथोक्तिस्तु मूलानरोधात् तथा च तद्रीत्या च
रूप्यामहावपि आर्षत्वान्नहीप नकारो णत्वं तत एवं चाग्निममूलं नन्त नदहनुसारेति युक्तमेवेति भावः । अनंगी
कारे तु तथा च पूर्वपदादित्यस्य प्राप्तेस्तत्वमावश्यकमिति भावः चेन न त्वस्यापि समुच्चयः शेष
इति ~~सात्र अत्र नपोलकपरेत्यनिमत तथा च पूर्वपदादित्यस्य प्राप्तौ~~ तथा च संज्ञात्वात्सत्वमिति पूर्वशेषः छांदस
त्वादित्यत्र पापेक्षया विकल्पबोधको न तु णत्वमात्रस्य । अत्रापि पक्षे प्रागुक्तं मूले पाम मूलं च तदनुसा
र्येव । तिबोध्याम् लकृदनभिमतस्य प्राचरतुक्तस्यमतस्य सिद्धान्तत्वध्वनायितुमाहुः । कैयट इति । वस्तुतत्त्वे
त्यायुक्तपंक्तिं खोपतिः । छंदसीति यथा कैयटादीनां । अत एव वस्तुतस्तु रसादिनाऽर्जुक्तव्याख्यानं भाष्या
नामिमतं तस्माद्धस्त्वं नास्तीत्यादि मूलं तथा प्रकाशरत्नाकरादयोऽप्युक्तं चापुक्तमित्युक्तप्रयोगः । सामुदे
ति ।

राम
८३

नि

अत एव भाष्ये नुड्छन्दांसि समेन हिंस्यितामिति प्रकाशोक्तिः संगच्छते। उणादौ स्वपेर्नक्प्रत्ययो न्नाकमधान्
नमाचविरुद्धत्वान्मूलचिंत्यमिति। केचित्तु कुण्डिके ... नापाह। दृशोऽन एतेन तथा दृग्न्नमपास्तं तत्रहि ह
रापाघाहि। पाटमानमाहि दृच्वेति एतेन वैपरीत्यशंका निरस्ताऽक्तरूपमिति सस्य श्रुतीति रूपामिति नाप्येवं
मूलेकुतो रणाहीपोः प्राप्नोति ज आह। नान्तमिति। क्रतेस्य रस्य त्र निमित्तत्वेनोपात्तमिति भावः। तदुपपाद
यति। एवात्तिन त भावः। नान्तरूपाभावः। खान कुण्डिके ... पातान ... निषेधवादिति। रूपनितस्याप्येवा
ताब्रह्मिषरस्यादोपत्वाद्दे ... स्येव प्रवृत्तेरिति भावः। निषिद्धमिति। येन नाप्राप्तेनेतरस्येति न्यायादप्रा
प्तिति भावः। एवं च प्रकृतिभावादि लोपासंभवाद्रूपसौलभ्यात् मूलं चिंत्यमिति तात्पर्यं। तन्मतमेव वर्ण
सिद्धि सहितमाह। नेत्युक्ति। भावस्तात्पर्ये। ... शेषः। अत्र भाष्ये रति। ज्ञाताः। एकवचनं तयोः ... तत्रा
पि प्रकृतिभावस्याल्लोपो न स्यात्तद्बाधकलमपुल्लेनेकाज्ञसवं सिद्धं प्रकृतिग्रहणं न तद्बाधकं न्याया
प्रवृत्तिर्बोधितावा। अन्ये न तु तस्यापरेत्यपेक्ष्यापारं लमिसर्थः सूचितः। संप्रसारणोत्तरनितिनिसवाद्
दे प्राप्तिति भावः। तस्यानीति रूपस्य। तदुक्तं तद्देतदभिप्रेत्योक्तं। एलाकरोक्ति ... पाति। अनुनेति। न्या
येन शाखीपेनकथांचाहित्य नेन अनुनेतिदीर्घापत्त्या क्रते रूपासिद्धिरिति बाधितमिति मान्यास्तत्तथा

८४

तत्सिद्धेः एकत्वादत आह नेनेति एषां किंवत्तात् किंवत्तानी अनपेपातदंगी कारेणत्पेतेनित्यावत्तद्वाविर्भावात्तद्वाचित्वं
वाक्यैपीतदनभिधानेमानमितिभावः अभिधानमभ्युपेत्यापिदूषयति वैषम्यात्मका शोऽस्त्येकस्याह किंच
ति आ चक्षाणाहपीयः कर्तृत्वस्पर्थः तस्यश्वनश्वदस्या अनुपसर्जनत्वात शास्त्रीयलौकिकोपसर्जनत्वमा
वादिसर्थः दृष्टान्तप्रधानबोधकपदांतरसत्ववदत्राभावादिति भावः परकार्येति प्रतिपादितमि
मधस्तात् एतेनपस्यापादाद्धिकं नामेत्युत्तरग्रंथोपि व्याख्यातप्रायः एवेतातिपाठः तस्यैवभावइति
तुलेखकप्रमादात् किंच हलंतेभ्य आचारक्विबभावस्य दूषणद्वयपरतिसूत्रेभाष्येस्पष्टत्वाद्दृत्त्यपि बो
ध्यं तद्धितांतेतिपाठः आतिदिक्कोति प्रातिपदिकमात्रस्य नतु संज्ञामुक्ता ग्रएतासंज्ञासत्वबाधकत्वे
नो क्तइति भावः तदर्थे पाणिन्याभिमतत्वमप्याह आर्थेइति एकराजपदे रूप्यमित्यादौ तु न्नत्वासत्वरा
दित्वात घ्यात्रिति भावः ननु तद्गुणवचनसंज्ञाभावेपि वोतोगुणवचनादिति सूत्रे तद्गुणलक्षणाक्रांतत्वात्तस्य
त त्वमस्त्वेवात आह सत्वेइति तदेकेति आकडारसूत्रस्य गुणवचनलक्षणोक्तेस्सर्वस्य चैस्यसत्वेभि
विधानेः पैताल्पाद्यपादे नसंज्ञा जातिपोर्गिरासः नहितयोः शब्दपेपोर्द्व यासत्वेपवकदाचिद्रक्तादित्रद्ध्वद्वाव
कत्वेनप्रवृत्तिः कदाचिन्नेतिभवति जातिपदे पक्षे मित्रोपेत्रः शब्दादस्यतेरसर्वकेनाद्वितीयपादेन

राम
८४

सर्वनाम्नो निरासः पपाश्रुब्न्नादिशब्दास्तु स्पपितद्रूपोगा विप्शुकूर इति अश्व्येककर्कर इति नैवं नस्पशाब्दस
नियतविषपत्वं संख्यावाराणापाधेयश्चेति। पत्नो धेपस्त्वर्थः नहि संख्यारूमादिगुणवत्द्रव्यसत्ते
वपत्नो धेपा। आक्षिपाजश्चेत्पनेन कृदन्तानिरासः। क्रियाबोधकधोत्वजन्यत इतितदर्थः सोऽ सत्वप्रक
तिर्गुणास्त्वनेन सत्ववाचकप्रकृतिमित्रस्पार्थके न समस्तं तद्धितान्तयोर्निरास इति। तत्र स्पकैय
टोक्तिस्तु चिन्त्यैव वस्तुतो भाष्यमप्येकदेशयुक्ति। इतिविस्तरस्तु घोतेनो ध्यस्तदाहान्यत्रेति। एते न संज्ञा
तिक्रियान्वेगुणवचनाः भाष्येतु सत्वे रत्यादि उक्तमितिदं युक्तमपास्तं। उक्तरीत्या सार्थक्यादिहोनरा
र्थमिताति। एते न तथा प्रकाशाः लोकादेस्माघुक्तमपास्तम्। मूले विशिष्या नक्ता स्फुटं सदेहा निवृत्ते
राहापेति प्रसादानुयापि रत्नाकरोक्तिं प्रकाशोक्तां खण्डयति नचेति। ननु दीर्घोच्चारणां अप्राप्तेरिति।
नचतद्द्धिकारोप्यतं एववाध्यतामन्यथा ब्रह्मणास्पत्राप्यादेशानुपपत्तिरिति रत्नाकरोक्तं प्रकाम
तिवा स्यात्सामर्थ्यात्तदंशोतद्ध्याधेयमन्यत्र तद्ध्याधेमानाभावात्। ननु पदविभागोपि वैपरीत्यापत्ता
निषमेवात आह। नत्रेति। अनुक्तो सर्पः पपाश्रुतेसूत्रेण सवेत्र तद्विधानादिति भावः। ननु किं द्रादौ फ
लाभावात्तदप्रवृत्त्यानुच्चारणां सफलमत आह। श्रुतेनेति धान्विकरणान्यो रस्यत्रैवेति भावः। स्पष्टार्थ

८५

मिति। तेन सहपूर्वस्य पररूपेपि अनुपदं वक्ष्यमाणो। कार्यस्यानुगकारेण सह पररूपं बाधित्वा दीर्घैकरूप
सिद्धेः एतेन अत्र न शब्देन काणनिवृत्त्या अकारादेशसाफल्यात् पररूपे अद्भाणपसिद्धेः स्व आवश्यकत्वम
पास्तं। अकार इति प्रकाशकृतेति शेषः अह्याणास्यस्या कारादेशेन सिद्धा। हे दादाति। उक्तहेतोरेवाह। अनुक्ती
ति। अनुकरणेनालाक्षणिकत्वेन ल्लोपाप्राप्तेः मूले चिंत्यमिति खण्डनकृदन्यपास्य। पिलाकरोक्तिं खण्डयति अ
ल्लोपो न इति। संमतत्वयेति। प्रतिपादितमिदं तत्रैव। अकारे भावे। अन्नक इति भावः। अवश्ये
ति। पररूपस्य नतथात्वमिति तद्बाधासंभव इति भावः एतेन विनिगमनाविरहात् तद्द्वयोर्बाध इति
खण्डनकृदुक्तमपास्तं। अत्र मान्योक्तं च किंचित् तथैव पाठः तथा माख्यानेन बुद्धि [illegible] भाष्यविरुद्धं चेत्यु
पेक्षितं। पररूपस्याभावे प्राप्तस्यापास्या दिक्चित्तथैव पाठः तेन। अकारेणच्चारणेन। तथा च प्रक
रणोक्तपक्षमेवेति भावः। एतेन प्रागागत्वेन ल्लोपस्यैव मध्यपत्वात् पररूपानासंगतेः पत्युर्नेरस्याघा शंका
समाधानयोरिति फलगत्वाच्च मूले चिंत्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तं। अल्लोपबाधनेनेति स्वाभावे वृद्धि
प्राप्तस्य वा … नैकादेशात् सर्वमाप्तस्य ल्लोपस्य बाधनेनेत्यर्थः एतेन मित्राश्रयत्वेनोक्त
परिभाषायाः [illegible] पादत्वेन पररूपबाधकत्वमेवेति मूले चिंत्यमित्युक्तं खण्डनकृदुक्तमपास्तं। अभि

राम
८५

ति ३

मनसमानाश्रयत्वस्यसत्वात्।चरितार्थस्यानुकोऽकारस्य।आकारेतिदीर्घेत्यर्थः।बहुतेति।
प्रकाशकृद्दूषितपूर्वोक्तकस्येनेत्यर्थः।एतेनहृदत्तोक्तिरपास्ता।तस्योक्तिरेवापास्तेतिरत्नाकरोक्तिरपास्ता
नित्यदिकू।ननुवृद्धाराणीति वदिद्वाराणी।त्यादिसिद्धोस्त्वत्रंसार्थं एतेनगालवार्थसूत्रमित्यपास्तपूर्व
पदादिति।सिद्धेरेन आहेद्वेति।ननुदाश्यन्तोदात्तत्वेऽपित्वनानुदात्तत्वमितिस्वरभेदात्तदर्थमा
वश्यकत्वेनैकयोतत्वात्सार्थत्वमत आहोदात्तेति।अनुदात्तस्यचेतिसूत्रेणोक्तिभावः।चार्थएवेति।ननु
सुबुत्पत्तेःप्राकृत्यात्वेनेनसमासेपानिष्टसिद्धिरेवात आह।विभाविति।वचनात्तएकारणात्यग्रवापाह।
ननएवेति।बहुत्वग्रहणादेवेत्यर्थः।तस्याचसुबन्तेनसमासस्यतत्रफलितत्वाततःप्रागेतएवंवा
हापिअनदन्तत्वान्नऽविति भावः।तत्रगणपाठाभावादाह।सुखेति।आदिनाअम्रअलीककाह
गात्रूपगणस्यःभागित्यन्तएववृत्तीपलक्षणमिति।श्रमबुद्धासापाह[illegible]सकृदिति।तथाच
चौनिग्रह्येत्यग्रेयोऽन्यःपूपदेशइति।मचवज्रास्यणनवाह्याणपांडत्यन्नौब्राह्मणस्त्या।दिरूपःभाव
क्रतिभावः।परमेत्यत्रवृषलीपर्यन्ताभावेनेनब्राह्मणत्वनजातिरितिभ्रमनिरासायाहब्राह्मेति।
एवं।वृषलत्वंवता।आदिनात्तस्त्राद्विपारियहः।द्विनायलक्षणस्याफलस्यपूर्वेणागतार्थतामपहेयन्वे

८६

तिब्राह्मणत्वादिरूपा जातिरित्यर्थः आदिना वैरूप्यपरिग्रहः समत्वादिति शिखायज्ञोपवीतादेरपि तु
ल्यत्वादिति भावः वक्ष्यमाणदोषाभावपरिग्रहः गोत्राणीति गोत्रापत्यके इति सतीत्यर्थः नन्वेवम
नंतरापत्यस्यापि शब्देन प्रकाशोक्तिर्युक्ता तत्राह औपगवास्य इति अस्यापेक्ष्यत्वे हेतुत्वं विशिष्येति
टिड्ढाणञिति विस्येव ह्यपेक्ष्यर्थः तस्य साधारणतया तु भयं वा अथवा नाकिंचिह्नत्वमिति तत स्येष्टत्वे वि
तव्याक्रियत इति भावः तदुक्तिः प्रकाशकृदुक्तिः भाष्यविरोधान्मूलं चिंत्यमिति केचिन्न कृदन्ताकार
रं साधूक्तिं वदेपतिरेतेनेति प्रकाशानुरोधेन मूले तत्त्वोक्तस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वाभावात्तेनेत्यर्थः जाता
ति गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रेति भावः भाष्ये इति न त्वत्र हि गोत्रं चेत्यनेन प्रसंगेऽपि भवतीति स्त्रियां पालुगिति स्प
सं औपगवी मात्राविकेऽस्यत्राणपोऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षणोऽपि काले न प्राप्नोतीति मा
भूदेवमपि अनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति प्राच्याः पूर्वपक्षिणोक्तं तदभ्युपगम्येवेह
ताह औपगवी भार्या जातिलक्षणः पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्ये
वं भविष्यति एवं तर्हि स्नुचुकायनी भार्येत्यत्र पुंवत्प्रतिषेधः स्यात् तस्या जातित्वमुक्तं अत्रेत्याह जातिल
क्षणङीषः एवं पात्वात् तद्युक्तं पुंवत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो वदोष इत्युक्तं चेति स्पष्टमेवाद्यमेनमलं

राम
८६

घुक्तप्पादृत्तिः नन्वेवमभंवतः साक्षादुपत्ये पदृद्कोसलेतीदंतत्त्वानत्स्पाद्: तस्याविद्यामवंतीत्तिलुकिरतोम
नुष्येतिज्ञातिलक्षणोऽशाष्यवंतीत्पनुपसर्जनाद्दितिसूत्रभाष्यविरोधोऽतआह। वंतीत्यादेरिति। अष्ट
ष्याष्टिरौरणायनिवतपूर्नितुनशाह्नेऽपगोत्रत्वारोपः तत्रपद्वैवनगोत्रमितिनियमेनतत्संज्ञान्तरे
धानरति भावः। प्राचीनोक्तप्रकाशकृदुक्तं। तत्रभाष्यप्रमाणपात्तदंगीकारेऽप्यत्रतत्वेमानाभावश्चे
तदाकृतं किंचात्रनैतेषाधारणपेनव्याख्यानंतत्रचतथोक्तमितिपूर्वापरविरोधोऽपितेषामनुसंधेयः के
र बोतिसूत्रस्याखग्रंथविरोधस्तुखण्डनकृदुक्तोनपुत्ता: तत्रयपाम्बोरितिपाठादित्तिदिकू। खण्डनकृदुक्तं
खडपातिपविद्वितिमुक्तमेणापथासंख्यमत्रबोध्यं। तपानादृश्यप्रत्यपा[illegible]तत्वस्यप्रातिपदिकत्वस
चपत्रप्रकृतौसत्तीतद्विशिष्टस्पप्रातिपदिकग्रहणेनग्रहणाबोध्यतेतस्यामुभयोराश्रयणात्। तत्त्वात्रांत
दिवत्सूत्राधीनमिनितदप्रवृत्त्यासापिनप्रवर्ततेकत्रीदंज्ञिनीत्याहेतुतत्प्रवृत्तिंविनापीतयोः सत्वा
त्साप्रवर्ततएवेतिनवैयर्थ्यंतिस्मात्तद्ध्वनयन्नाह। नात्रेति। नन्वेंतशादश्चरमावयववाचीऽतसमी लावंमव
मवावीनाघरत्सोहंग्रहणीति। कत्र्यादेरप्युपलक्षणं। तस्माद्भपत्राप्रवृत्त्यासानिष्फलास्पादितिभा
वः। अतएवाह। तस्मादिति। तदप्रवृत्त्यासुपो। मिथ्यातत्रिफलत्वादेवसर्थ्यः। उपयोगरतिं। तत्प्रवृत्ति

मित्तकोटरसिरोषानांसरस्याहानाप्यीति। इदं च तथार्थमभ्युपेत्य वस्तुतः स एव नेत्याह। तद्येति। प्रतिपा
दितमिदमधस्तात्। एतेना। इवत्वेनार्थः। लोहितपाखादयः। तादृशप्रसंगा तमेव हितत्रालिंगविशिष्ठमिति
वृत्त्यादौ स्थिते। स्वसेवपं तदनाश्रयणेन तदुपन्यासो। संगतरसंपितउक्तमपास्तं तद्राह इतिजातिप्र
क्रियामुक्ता। त्यासांवेद्यातदाश्यपवर्णाकमकाशेस्वपरविरोधदोषेनेत्याह। नन्विति। तत्राद्ये मला
दि। इत्याह। सप्रभ्येति। सिद्धांततात्पासुहृस्त्वोक्रमेणानिरा। चवि। उत्सर्गेत्पादिगमके ससेवतत्वदेने
हृताक्तत्वादिति भावः। इसवेति। तत्र प्रातिपदिकग्रहणादिति भावः। भाष्ये। भावादाह वृत्त्यादाविति।
आ[illegible]त्रस्य भाष्यास्व[illegible]पमनन्तेतो मुसत्रे प्रातिपदिकमिति। ननु वस्तुनऽपमानस्य सत्वात
द्भावा। इत्यपृक्तं किं वस्तत्रेऽपमानेरतिनोक्तं किं लौपम्येरति अत आह उपमाऽपमानमिति। उप
मेति विग्रहप्रदर्शनं। भावे ल्युडिति भावः। तद्दाह सादृश्यमिति। ननु कारभोक्तरीत्यादावपावादेवी
च कृत्या भावात् तद्भावएवेति सूत्रवैयर्थ्यमेवात आह। तस्येति। सादृश्यस्येत्यर्थः। तत्र तु नहृत
भविलासमत्तः स्पतद्धाचलमिति भावः। पथ्याश्रुतमेव कारणत्युक्तं तं प्रकमित्याशयेनाह। पदे
ति। अभावादिति। पूर्वपदार्थस्येति भावः। एतेनोपमीयते नयेसुपमोपमानमतद्भाव औपम्य

सादृश्यं ह्युपमानत्वं वा तद्बोधको ह्युत्तरपदार्थ इत्यर्थः समासस्य तत्र नदंतर्भावे वा एकत्वाभ्युपगमात्त
स्य तत्वं स्वरूपादेः। उत्तरपदार्थ इति पूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव। अत एवोत्तरपदग्रहणं सफलं अन्यथो
र्वंतादित्येव वदेत् अत एव धात्रीकराम्भोजकरभोपमोरुरित्यत्र नेति पूर्वं समस्त्यत्र समस्यतत्वं सूचितं च। तथा
पि खुरोनावि वेति परमम् तं चिंत्यं उपचारेणापि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वमभ्युपगम्य तमेवेति पूर्वं समस्त्रे
णोव सिद्धेः शफग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अतः संहितपर्यायः शफशब्द रात्रिहरदत्तोक्तिरेव युक्तेति
खंडनं कृतं तत्त्वं युपपत्तेः। शफो हरिति। आरोप उरूपदार्थेन तत्प्रतीतिरिति। समासान्तः सादृश्य
प्रतीति नैवा पूर्वपदस्योपमानत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः एवं च न तत्प्राप्तिरिति तं धुनोमीति भावः। एवं
चेति। एवमारोपेणात्र प्राप्तौ चेत्यर्थः। व्याख्यातमिति विचक्षकरेऽच करेणुकोरुभीरितिमाघ
स्यमिदं। तस्यासत्तापूर्वकरस इति वचोऽस्य नतिपामके ति। एते न तथा ग्रत्वाकारदर्शादिभिः सिद्धांततयो
रूमपास्तं। तथाप्याख्यानेगमकमाहुः तएव विति तत्रानि व्याप्ति वा रुकतथाप्याख्यानादि वेत्यर्थः। संही
रूपस्याविहितेति शेषः। प्रधानयुक्ताभ्यां घ्यवरति ठकिपर्श्वादिति स्वार्थे दित्ति तेन लुक्किवरप्राधान्येप्रत्यय
पलक्षणाभावेन। प्राप्तिरिति तदर्थं तत्कृतापदि तथाप्याख्यानं नेष्टं नार्हं तु कापि प्रत्ययस

न

८८

सूत्रेणोनहीन्स्यादिवेतितदानर्थकं स्पष्टमेवाननु दंगत्वारेवरूपसिद्धेत दानर्थक्यमेवात आह ॥ तत्फलं वे
त्यादि उपपूर्वान्निहन्तिस्वरेणात्तोदात्तत्वं स्यादिष्यते त्वंतानुदात्तत्वमिति भावः ॥ पक्षप्रसन्तरे पादाने पि
नारीकोपसिद्धिर्नत्याप्यन्यतरस्यामिति रूपाभावापत्त्योरित्याकेरितिवपाप्रिम कामारत्नाकरं दंदुआ
रूपत्वप्रयाविलाघवादाह ॥ नशब्दे नेति ॥ चस्त्वर्थे पुयोगः इति ॥ जातिगतहयान्द्वसातत्वास्यान्तह नेः
स्मनएव किंन शेगान शेगामितिमयोगः संगच्छते ॥ एतेनोभयोस्त्रोपादान सामर्थ्यादिकं परिभाषा
नुपास्थितावविशेषेणादृष्टानुक्तप्रयोगोऽसाधुरेवेति रत्नाकरोक्तमपास्तं ॥ प्रयोगेतत्स्पष्टीरत्वा
त् ॥ तथा चनरगमहणाव्यर्थमिति भावः ॥ नाच परेन पुंयोगव्यावृत्तिः [illegible] निमाहान्वितिः स्वेन
लोपवाधव्याहाभेः ॥ अतरांत्वेनेतीति ॥ प्रपाप्रिसनि योगाशिष्टत्वेन नत्रिमित्तकत्वादविशेषल
पापित त्वेनाष्टत्वेरवादस्यात्रांतरंगात्वमिति भावः ॥ एतेनवार्णीपरिभाषपालो पइति तत्त्वमिति
तदाशायवर्णाकारत्वाकरं इत्याद्युक्तमपास्तं ॥ व देवीरीत्वस्य दुरुपपादत्वात् ॥ नन्दु तन्न्याये नत हाधो
ऽनुक्तरस्तु क्तमेवेति कथमंतरंगात्वात भानहा थोऽत आह ॥ सामर्थ्यादिति ॥ तथा च सामर्थ्या
दाधेतन्न्यायसंचारोन्न तु न्यायप्राप्त वाधोस्तिदंतभेगापत्तेरनिष्टायत्तेष्ट्वकेषां चित्स्वत्रारागामा

राम

(178)

वक्तृत्वं हन्ता रात्रस्य मन्नार्थमिति स्पष्टमेव त्वानन्तु कोसाव त्वानु ... त्र्याहतत्रेति
... नर्थक्यापत्तेश्चेतिभावः ॥ हिरवधारणे। अनेणीति। तथा च तत्त्वेसतितदन्नेणीका एव क्लेश
इतिभावः ननु सत्पूर्वतपा छशयाभ्रांत रतम्पादितितदुक्तिरतभ्राह्यास्पानेन रेति। ननु पूर्वोक्तरीत्या
परि भाषयो स्तत्त्वस्ये वान्नेणाकारान्नोपदेशोभन्त्र्याह। तद्यारव्यात्रेति। प्रकाशव्याख्यानन्तु ग्रंथस्यार्थः
पत्तानस्याः प्राक्रियापाख्यारव्यानन्तु तात्पर्यं त्वाः प्रसाहप्रहीपादपरस्यार्थः॥ वाध इतित त्सामर्थ्यादिति
भावः इति व्याख्यातमिति। ननु एवा करीस्येतिभाव एव यद्यपि मकाशोक्तेस्तथापि व्याख्यानेसंभवातितयापि
निर्मूलत्वं हि नन्तु पूर्वस्यानिभावः यद्यपि आद्यपस्येवानरो। तिप्रसंगो नास्यपसेरस्येवमूलंस्येजत
यापितथा खंडुनक्ष इत्ताकराद्युक्तो खंडुपितुमा च यस्ते पितमु द्धानि। नन्नर यो रितीति। एकत्रजा
तिग्रहणाहन्यत्रैकदेशग्रहणमिति भावः अत एवैतस्यार्थमाह। पत्तइति यस्मादित्यर्थः प्रान्त्या
सत्त्वेतिभावः ननु वानरशब्दे ङीनेव कुतो नात आह। वानरेति। अर्थपुंवत्परिभाषयेतिभावः। तत
वानरीयनरशब्दात् एतेनाद्यपस्तेजातेरग्रहणे कथं ततो ङीप् जातेः स्त्रियामित्यस्य चाधिका
रात्त्सामर्थ्यात्तु। दोशीग्रहणो तत्रातिप्रसंगः न च पंसमुदायं योन व्यभिचरतीति न्यायेन निस्ता

रः। अविशेषणस्य नरोत्तीति प्रकृतित्वेनान्वयार्थ्यपानुसंधानस्य क्लिष्टत्वात्प्रकाशोक्तरीत्या निर्वाहाद्वेतिरेव
इनक्कदुक्तमपास्तं वस्तुतः दूरमराग्स्त्रमनार्थमितिस्पष्टमन्यत्र। ननु कोशबलात्पुत्रशब्दादपि स्त्री
बोधापत्तिः तत आह तनयेति। तपोमहिम्नः सर्पः पुत्रशब्दस्य पौत्रवान्तं सन्देहः इति स्पष्टीकृतं त्वेतनर गुरुच
रणैः काव्यमरीपोषोत्तेन नुगृहीतो विशेषणोन्त्या केवलस्येवोनपत्रवृ। नेरिति प्रकाशमान्याधु क्ति
निरस्त्वेषि। पुंनां साम्मिति। एवं च हररस्तोक्तिपुंक्तेति मूलतत्पार्त्नाकरं दूष्यापुक्तेन्वचिंसमितिग्रहः
तान्वयी। खंडनकारोक्तं विनाबीजमाहृचिंगेति इनीं नेते पुत्रीशब्देस्मतीति शेषः। तत्पुरुषो कृतेस्त तपु
त्रीत्वापत्तावितिशेषः पुत्रीशब्दे प्राप्तसर्वमाह। लिंगेति। पुंशब्दवितिः तथा चानन्तानुद्दानत्वमिति भावः।
आदेशोनुदृत्वा नदीविस्ततपुत्रीत्वापत्ताविति शेषः। अत्र तत्र उक्त हेतोरव्यवहितो क्तेतथा च स्व
रभेदान्न दावश्यकमिति भावः॥ खंडनकृदुक्ते विशेषखंडयति। नादिम्नाति। स्तत पुत्र्यादि नीत्वापत्ता
विति भावः। अपत्ता तोरिति। सानुबंधकत्वान्न इति भावः। असिद्धे के ति न्यायापादितिं तदुक्ति स्त्वेएको
ह्वयो। पितृत्वार्थत्वेन तदमहद्दोषः। एतत्संबंधीतिः तत्पुत्रीसंबंधीसर्पः। पादिन्नाव्यवधानादेव
च। स्त्रियामुभयत्रापि नेति भावः। एकवर्णाव्यवधानत्वादवश्यकमिति सोढव्यमेवेतितात्पर्यानन्वनत

घव घानं ङीपरत्वासत्वादित्साशयेनाशंकते पुत्रटः स्यानीति। तस्याङ्कनिषेधस्य। मात्र परेनटिड्
स्यस्य निरासः न ध्येय वाशानं तरस्येति न्यापाभ्यामिति भावः। रत्नाकरो ङ्किं वं उपितृमाहिस्वेति। पुत्रदुविधा
धाय कमित्यर्थः॥ ननु तत्र देव तत्पुरुषे कुतो नेत्याह। तत्र्वेति। उक्तरत्रे वेत्यर्थः। स्म्यपेति। कारस्य सन्या
गद्याभ्यां तत्पुरुषस्य समासासंभवादित्यर्थः। यथा कथं चित्संभवे प्याह। फर्वात्तरेति॥ वा चं पम शेपन
तिलेस्याद्दित्यर्थः। तार त्ना करो ङ्किरवं उपति। एतेनेति। तत्पुरुषे एव मवर्त्तेनेत्यर्थः। बहुव्रीहौ इति राज्ञी
दुहिता यस्याः। उग्रदुहिता यस्याः राजपुत्री उग्रपुत्रीस्याद् इत्यर्थः। अपात्तमिति। न या च राजदुहि
तेत्यादय एव प्रयोगा न तु न्या इति भावः। एतेन दिङ्त्वसामर्थ्यादुपसर्जने पि ङी। वेति तद्दुक्तिरप्यपास्ता।
द्विवासार्थकस्य मा गुक्तं त्वाश्वेतं च न यत्राप्युक्ते त्याह। टिन इति। तत्र च बहुव्रीहौ यत्तु वार्तिके आद्युदा
त्तः सानिपात्यत इति तत्र तत्यासतिस्वरम करत्वाए व वार्तिकस्य कर्तृ एक त्वेन यस्य दुहितृपदस्य च
वेयर्थ्यात्। एवं च प्रकाशो। किर पितृ दमि मापेतिय त्यै वेति मलं तथा। रत्नाकरं द्धाघुक्तं चाएक्त
मिति बोध्यं तत्राह। द्विजितिः। ननु फलत्वान्निरुमे व मात्त्व तत्राह यड इति। अत्र यत्सामान्यात्तह
तानरविघातार्थे। मित्यर्थः। ति संतरीस्या आहायोन केति। द्वो त्रा स्वरा। विस्पादौ तत्सम त्वयस्य रएत्वात्

९०

तन्त्र्याप्यस्य क्वचित्तत्र व्यभिचरितत्वात्। एतेन घोतकत्वेपि तत्प्राप्यमप्रत्याख्यातं प्रभिः इमित्यपास्तं। अस्योग्या

मोग्नामादिकाः। टिकप्रत्ययस्त हेतावाप्। न हृस्यपते इति एवं चाप्रमाणामिति भावः। नन्वयपः प्राकृतत्कर

णोलशङ्केति डस्येत्संज्ञानस्याहत्वा आह। डीवाहिविति। ततो पित्वाचचारा हा। टीबाहृपइति। आदिना टीष्टी

नोः संग्रहः एवेन ड निरासः। नन्वेवमपि पिके इस्वरा वृत्तिरत आह। तद्धितनेति। सर्वनामधातुजमिति मते

प्याह। पकारषकारनकारहृचेति। पकारषकाराहिहृपायेमित्रानुबंधास्तत्करणावैयर्थ्यं स्पष्टः। अतएवानु

बंधवैयर्थ्यारेवासि द्धतो अधिकारस्य पर्याप्तिस्तत्त्वे। अन्नात्स्त्री प्रत्यय्यांतो चक्तद्धितात्स्तिस्तु व्यापक

। अपरंमस्तोन्याति रिक्तां सूत्तनतां निरा चिषि ओरु इति। तस्यातद्धितत्वात्। तया चेदमप्पपरंतलाघवमि

तिभावः रत्नाकर। सिद्धांतानुवाह्करं सूत्र। कोरवं डपति। न चेत त्वहृणामिति। परस्येति चेत्यत्रेतिभावः आहि

नाङीषडीनोः संग्रहः। परिहिसाजात्यामि षेवत्त जत्ताप न्नंतर्नाहिकुरुहृस्याघृसि। ध्दितत्व गुणाप तितादव

स्थोरस्मतः सामान्यापेक्षत्वभावस्य कतदाहा स्त्री प्रत्येतितिन रभावेतिति। ध्दितकार्याभावे स्पर्थः। ष्यपी

ति। अधिकृतात् ध्दितपरसंबंधस्यतापकस्य त्वादितिभावः ननु डीष्टडेनरोर्गुणाभावरावस्याप्यतरति

रत्नाकरोत्मपानायंदेयो। नक्रमाहातएवेति। सामान्यापेक्षतापेनारवेस्पर्थः अन्यपाङी। पिनस्तितिरिलो राम

यस्येति लोपानाप तेरिति। क्के पुरुत्तो आनुरिनीकारस्यलोपो न स्यात् डीपि आम्नेन कारोत्तराकारस्येलो ९०

पोनस्यादिमर्थः। द्रकाराकारयोः लोपस्य तद्धितेकारनिमित्तत्वात्। ईकारुगढी बाहिषु नद्धितकार्यं भ्यो व इत्यपि नादि। स्थे।

182

रति

पापत्तिः स्पष्टैवा किंचन पासति चारितार्थ्यासंभवात इस पिबोध्यापरितुसा पास्या पेक्षज्ञापनेनैविष्फ इति न्या
से नास्त्यपरागी स्यादित्ति सिद्धिं एच्यतेतन हि सिध्यत्सेवं किंतु अपारीतीनी पत्वा पत्तिः स्पष्टैवत दाहादि गितिासि
द्धांते तुष्फ इति न्यासे नप घान सर्वैष्टा सिद्धिस्तपास्यष्ट मन्यत्राकमीकं स्तायामेो न्विस्याद्दहान्मान् मिति। मात्र
शब्दः कात्स्र्न्यार्थ्या आदिनालोपादिपरिग्रहः तस्मात्पाठे न तद्भावोक्तिरेवं जैवेति यो वनमिति सिद्धं सतस्या न
च तत्तु तपातथापि तरन्यस्यस्ययो वता मिन्येलंन्ल प्रयोगस्ये वाभावादतत्राहात एवो ता एवं तेनम स्तुतिक
दुर्गी वं तस्य प्रकाशोक्तस्य कत्पंतम प्र व तिकस्य कृदिकारीति दुर्गीघतस्य वान्मीगी कारादेवेस्पष्टैः त्यंताततुरंतोम
नुष्टेपीतिन दृष्टिरजातित्वात। अर्चेति। उत्तरार्थ्ये लेतत्रैव कुर्यादिति भावः। अनिस्तत्वेति। न च घटी महरो
नैव नास्ति इदं। विनिगम नाविरहात। वा। लौकिक कृतात्तापि तेपि सूत्रकृतोपित जत्तापनस्यावश्यकत्वाच्च। न
द हेत्तीति दि। गीति॥ रति स्त्री प्रत्ययाः॥ स्त्रीः॥ प्राश स्त्यम तु पत्नीपास्माकस्यैवेति मान्योक्ते प पत्तेः ह्नि
ष्टानाम गातिक गतितां च घुनापित्तुमन्यत्रावश्य कयुक्ति माह। प्रत्ययेति। अत्र हि अस्तु परिति कथमिदं
विज्ञापते। स्तु बृंतांग स्येति आहो स्वित् प्रत्येकस्तुपः पर आ। विति संवाच्य आघे वहु च मिति समत्रहोया द्वि
तीयाए कास्तु को। तस्याप माशापः स्त्रे किमस्तुपरति वहु ब्रीहि निस्तु एषास्मिन्नगोते स्तु वि ति। अयन

८१

नञ्तत्पुरुषः नञ्स्पोः स्यद्वृत्ति मत्स्य नञ्हणात्वानंतरं तु विधिरुभयत्राणि तत्रांसमयस्तोपकः समासञ्चप्राति
बेधः वर्णु हासे बहुपरिव्राजके स्यादीत्समुदा पादस्तु वं तान्पर त्वेनानिष्टाय त्याः स्तुपरस्य स्यैवेपर्य्याप्तेः। त
त्रास्तुपतन्नुस स्पस्पर्षं बहुव्रीहित्व मदर्शनापलापवानाध्ययेरा मनुवंते नञ्समासे क्त्वा वा स्तुत्वत इत्यु
क्तमितीति कैयटः एवं च तत्सप्योगास्यसौत्र मत्स्यरार्थकथनतात्पर्यकत्वेन कथमपि नान्यथोपपत्तिरस्
योगस्येस्येवासिद्धेरतः सत्तापकं नञ्न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर इत्याभियुक्तो
क्तेः समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इत्यवर्णो वर्णो नेति सूत्रस्थवा
र्तिककृद्विशेष्यत्रत्यभाष्यकैयटादिप्रयोगोचनया वसर्वधन्याद्यनञ्कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्यासा
धुत्वलाभेप्यसत्त्वतः स्यात्त्यात्वेनोपपत्तिरविधानञ्तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वेनद्गुर्वे वपे वततः सामा
नाधिकरण्याप्रतीतेरत एव तत्पुरुषोः नञ्कर्मधारयः स्यत्र नञ्पदं सार्थकं किंचतत्रमतद्बंतेन नञ्स
मासः कैयटेनोक्तो न तु नञ्समासान्मत इति पूर्व एवं च कथं तापकत्वमिति चेत्रालघुमतेकव्यानि व्रीहिगुरु
मतहानिद्वयस्यसमानेपेयेः प्रायोनंगीकार इतीरित्तास्यैपाकर्मधारयादिपरेन नञ्समासादेरपि ग्रहणा
नाधानितं चेद्ररक्त नरस्य त्रभाष्यात्र हि परिगणनाभावपक्षे हलादेरित्यस्याः। विशेषणतावैगीकृतेः अ

व

राम

८१

185

गोरमृगमस्त्यारण्यं रुरुस्सर्पवान्वल्मीकः। लोहितशालिमान्कुम्भ इत्यादिनां तु जातिविशेषवत्प्रतीयन्तथानुपपत्ता सिद्धेः तएतएकदेशिनेत्यादि प्रयोगसंगतिः। तदप्रतीतौ तु बहुव्रीहिर्द्वैधम्। अदंडी अ वाग्मीत्यादौ मत्वर्थीयो नेन नसमा तः। बहुव्रीहिप्रादुः संयोगसम्यग्बहुभाविबनिषधयोः प्रतीते ह्लभाष्यकृद्देशोक्तिः सा। वृक्षवनस्पत्यादि संगापत्तेः। अस्तु च तद्दितिभाष्यप्रयोगासंगतेश्च। मम तु सर्वं धनाद्यर्थे इत्यादि शाब्दस्य प्रकारार्थत्वान्नदोषः। तदेतत्सर्वं हृदि

धीयानित्यत्र शेनस्यादिस्याशंक्य तद्भिन्नेते नसमासिनंस साध्यसमासात्ततद्वितप्रत्ययसेकथमित्याशंक्य समा सः किं बहुव्रीहिर्निरूढस्तत्पुरुषो वेति विकल्प्य पक्षद्वयेपि समासस्याकडारस्सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकत्वा भावात्समाधापागुणवचनत्वोपि विन्मतोरिति ज्ञापकान्तरता। जादिस्वेनतत्क्कथमित्याशंक्य प्राग्वत् विकल्प्य बहुव्रीहिपक्षे तेनोक्तत्वात्तस्य रूपपक्षेत तोलाघवाद्बहुव्रीहिर्न्याप्यत्वान्मत्वाघभावे नसमा धायार्थभेदेमतुप्स्यादेवेत्याशंक्याऽनभिधानात्तत्प्रकृतिभूतबहुव्रीहिर्वक्तव्य इति समाधायतद्धितो ते नसमासेनाप्रयोगानिति सिद्धिरित्युपसंहृत्य तदंगीकारः स्यादित एवं बहुव्रीहेरेव तद्धितत्वमिति वोध्यम्

नपेवाधिमतिपाद्यार्थमाह। कच्चिदिति इदं च कदाचिदपि नीसाहावित्सर्वः स्म पिनाकीत्पुरुषको मत्रीमरस्या दौलाघवम लक्तद्वारपरिग्रहः। अभियुक्तो। कितेनेत्र्यार्जिकानिति नेप्यादिकाद्ध्यक्तमपास्तं। तस्यात् दुपलंभाता सत्त्वनाहिति। एवं च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव बहुव्रीहि समासात्तद्धितत्वफलति। अत एवास्य ज्ञापकत्वसं गतिः। अन्यथा बाधितात्म्याभावात्तद्धितः स्पष्टैव। ड्मयज्ञापकत्वे तु गौरवमतो लाघवादिदमेवोचितं। अत एव मध्येस्त्वनादिसतहेतुक्तेरिति भावः। अपि मतुवंतेन न समासस्यातोमतुवन्न्वसमन्त्ज्ञापकः। क वेदिस्तु कार्थक धिरस्योस्येव व स्वपर्यायः। नैतत्प्रयोगोतिम्नीलत्वं प्रपवादेति प्रयोगसर्व एतेनतुल्या

दिमस्यार्थकथनं। सर्वदस्तु सर्वार्थासाधकत्वेनन्यूनतयो

पेक्ष्यैव। ५

६८

६२

पीत्वे ताह्लाम तुबंत्वा द्द्ह्रुश्रीहिरे व न्याप्यइ।ति वर्ग्गो।। वर्ग्गो न रक्त तर स त्र भाष्ये सि द्धांतितत्वे न म तु पोद्दीर्लभ्या
।द्वेस्पामिदा मितिखंड नहृत रत्नाकरो कं आर्षमयोगा रंगा नेन साधु त्वेप्य स्म दा।। हि कृत म योगा स्या पितेनं
साधुत्वेस्वा यत्ते शृतिन्याय विरोधा पत्तिः" अन्यथा नकर्म धार या।इति निषे ध स्पानिर्विषयता पत्तिः नञ्समा
सस्पा कर्म धार यत्वेन भाष्य प्रयोगा स्पसा धु त्वेन त्ता य कत्वा सं भवश्चेति मं दो क्तं चापास्तं।। न नु ना मार्थ
योरित्य त्र किं द्वद्वन्द्व षष्ठीतत्पुरुषः अंत्ये प्येक त्ववनां तेन स्डन्त द्विवचनांते न ना घः वाच्य वा च कयो
रभेदस्य सर्वतंत्रसिद्धत्वा त्तात्पर्य स त्वेपि तथार्थ स्य वस्त्र त्यल भ्य त्वाच्चाम ध्र तेष्टा सिद्धेश्च।। अत एव
नद्वितीयः अस्मत्पुष्प वंता दिषु एक नाम्ना च्यपो रप्यभे द पत्ते श्च नां त्यः तथा विग्रहेपि वृत्तौ संख्या सा
मान्या भा व स्य भाष्य सम्मतत्वे नेष्टार्था लाभादत आह।। नामार्थ श्चेति।। नाम तु बंतर र्थत्वंच तत्तु न्य
प्रतीति विशेष्य त्वं। न संसर्गः इति। संबंधि भेदनियत त्वा त्तस्येति भावः तर्ह्येव किं मानमत आह रामो हरि
ति।। औपाधि कभेदेप्य पदे शिव मा वेना भाष्ये आद्यंतवत्सूत्रस्थे यथा पितस्य संबंधत्वे पितन्राष्यान
स्य षष्ठी निमित्तत्वानेति नायं दो ष इतितु वंवं न प्याप्या तिरिक्त तत्संबंधो गी कारे गौरवं फलाभावश्च। अस्य
प्याभेदसंसर्गस्याप्य तिरिक्तत्वापत्तेः निर्हेतु कवैष म्यस्यानिर्बीजत्वात् न चादेः चावोधाभ्यांतदंगी कारानं

रम
६२

188

गिकार्यविति तु स्ववासनामात्रकल्पितत्वाद्दुर्वचा। एवं चाभेदे नीलसंसर्गादेस्तु स्फुटत्वादिति किं संबंधविशेषः स
र्वो बोध्यः किं च तस्य तद्विनीलो घट इत्यादेरपि षष्ठ्यापत्तेः भेदमूलकसंबंध एव षष्ठीसमर्थस्य स्वत्वे च तो वाच्य
स्त्वाप्ललाभात नन्वप्र[illegible]यमार्थः स इत्यशेषः तत्पाठ एवासनाभावात। धर्म्येन प्रत्ययवान नीलघटः प्रत्येपसा
द्यविषत्व सन्नाभावप्रसंगाच्चा अपि च राजपौरुषमित्यादौ भावप्रत्ययेन संबंधविशेषस्य च नीलोत्प
लत्वमित्यादौ तदभिधानापत्तेः। विशेष्यविशेषणाभावस्य तु न षष्ठीप्रयोजकता प्राग्युक्त विशेषसंबंधा
न्वयबोधकशेषपदस्वारस्यात। नापि भावप्रत्ययवाच्यतानतस्या कृत्तद्धितसमासेभ्यस्त्वभियुक्तोक्तस्य
संबंधविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात। अन्यथाभावप्रत्ययानां कृत्तद्धितसमासे[illegible]त्वात्पर्य सेभ्यः परेषां
तापत्तेः नीलोत्पलत्वराजपुरुषत्वादीनां। विशेष्यमात्रानां तु त्वापत्ति स्वसम्प्रत्ययविरतेः एतेनोक्त न्य
भाष्याद्भेदसंबंधातिरिक्तसंबंधे एव षष्ठी किं च तेनान्वय एवाभेदसंबंधः स च नीलो घट इत्यादावपि
संबंधत्वं तस्य नास्तीत्यर्थ। निरुद्रागम इह मात्रं लाघवतो रवाभावादिति मन्दोक्तमपास्तं संबंधेति इतरविशेषसं
बंधेत्यर्थः क्वचित्तद्येवपाठः। विशेष्यविशेषणतेति। एतदतिरिक्तस्य वाक्यार्थाकांक्षालभ्यत्वाभावा
तान्वयमपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदेवास्तवभेदे वेत्यत एव घटो घट इत्यादौ न सः इति नशद्वेना

187

अभेदसंसर्गेण। स्वस्वामिभावादिर्भेदसंबंधपदेनैव। तथा च नीलाभिन्नमिति बोधोपि तादृशषष्ठ्यादिसमभिव्याहारे बो
ध्य इति भावः। न दोष इति। सर्वत्र नृपस्य कथं व्यवहारान्त्यपपत्तिः। पर्यायाभिनेत्यर्थः। अभेदान्वयस्य स्वामि हेतुक्त्वप
विशिष्य विशेषणताभावस्तेषां मन्त्वभेदः संसर्गोका बोधइतीति बोध्यं। तथा च तत्संसर्गकान्वयबोधस्यात
त्पात्तथा च तत्संसर्गकारइति भावं यत्तु नामार्थयोरिति सोपनितरइत्यादिवल्कमिरोऽधिकरणत्वाविवक्ष
यांपा पूर्वपदकं या। निमित्तिविग्रहस्यापि संभवादुष्यव्यर्थबहुव्रीहाविरस्तुक्तमिति मान्यास्तत्राचामनु
रोधेन कमिरा: संबंधत्वेन विवक्षायांप्रा पूर्वपदकंपस्येति विग्रहस्यापि संभवेन षष्ठ्यर्थेपि व्यभिचारसंभवे
न पर्युदासानर्थक्यापत्तेरप्राहा चेति। नत्वेव मप्यनुपपत्तिस्तद्वस्थैव प्राप्तोदकादावुक्तरीत्या न दर्थेपि
व्यभिचारसंभवादिति चेत्र प्रसिद्धषष्ठीसप्तम्यर्थबहुव्रीहि अत्र गुवीरपुरुषकइत्यादितोन्यबहुव्रीहाविति
तदर्थान्तरकपाशब्दघटितबहुव्रीहाविति पावतततराह। एवं चेति तत्स्यापलक्षणात्त्वावश्यकत्वेचेत्यर्थः तथा
चेदमेवोपलक्षणं नततदोषानिस्तारात्॥ अपंचकस्मिन्नप्यर्थे। स्वितिम वः एतेन षष्ठीपदस्य तदुपलक्ष
कत्वेपि दोष एवेत्यपास्तं। न तु व्यपेक्षापक्षे व्यभिचारसत्वेन प्याशंकाप्रकाप्रीभावेति समाधत्ते। किंचएत
तदेवनेतं चेत् दमाप्तेवाच सर्वप्रीततसत्वेनतदभावात्तथा चापुरुषान्तरा[illegible]व्येनाशंकते। नचेति

रा० ८३

क्तविधानादाह। कर्त्रेति। कार्थकर्त्रैरर्थः। नामार्थे भेदान्वयप्रतीतिविषयत्वमात्रेण तु पूर्वोक्तं तदाह।
भेदेनैवेति। पूर्वोक्तं ४

।अपि रेकाप्पीभावस्य मुख्यापकः। विषयेइत्यस्य प्रसिद्धत्वेपेस्त्रान्वयःतत्र हेतुमाह। पचतीत्यादिस्यागेनेत्यंतेन। क्र
प्रेति। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति पारकभाष्ये करेवं चेत तदर्थं तेन नत्वात्रात्समात्इति भावः। नामकर्मकप्रा। पू
कर्त्रे मित्रमुद्दकमिति वाक्ये बोधे न तत्र तत्सत्वादाह। लता वेति। प्रकारीभूतेति। प्रकृत्यर्थे पचतीत्यादि। गत्यर्थ
तिसत्त्रेणाकर्त्तेयाद्मातेः [illegible]रीत्या समलपासमाधत्ते। नामेति। उभयत्र क्रमेण गामा [illegible] नमाह। पदार्थ इति। प
दार्थः पदार्थेनेति। [illegible] नामार्थयोर भेदेनैवान्वय इत्येतच्चैतदुभय। सिद्धो नियम इत्यर्थः। नियम इति। जाता
वेकवच [illegible] नं विपमा विसर्ष्यः। पदार्थ इत्यत्र तु नोभयत्रसंग्ना [illegible] दिति वाक्यशेषात्। मूलं यो जपितु तयोरेकवृ
त्या तपासिद्धसमुद्दितं तमेवाह नामेति। तथा। अभेदेनैव। तथा च तयोर भेदेनैवान्वय इति नियमस्येत्यर्थ
अत्रैकस्याप्यवस्य सर्ववाक्य। [illegible] मितिरीत्या सर्वव्यावर्त्तकत्वं। तथा च। प्रकारीभूतस्य तत्रागतहराण। द्वि
धो पा च तदसंभवा व्यभिचारा इति भावः। समानाधिकरणयोरित्यादि इत्यस्य बोध्यः। एतेन राजपुरुषइ
त्यादौ विशेष्ययोर्भेदेनान्वयेन व्यभिचाराद्विसामिद्धमित्यक्तं तयोरेवाभेदस्तयोर भेदएव वा नाघः। वेम्य
देवी स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारात्तानान्त्यः। घटपटावित्यादौ व्यभिचारात्तथा च सम्भव इति सामेत्ये
तन्मूलकत्वमस्येति द्रोणः स्यादौ मानाति पदिकार्येप्रथमा यानयोपेराण्मलं चिंत्यमिति मं दोक्तं चापास्तं। भा

६४

प्याद्दृष्टत्वेलोकसिद्धत्वं चोभयोरपि समानमिति भावः॥ स्मरणादि क्षिप्तेनेनाह॥ चेस्मरणे चेतनात्तदीनं त्वत्रपसिपद्म
र्येनेसेतीत्यसिद्धनियमव्यभिचारेपि न लोकानिय मान्वयाभिचारमाते वहितकारिणी मिन्यादौ प्रतिपाणिवि इति।
शेषस्यादृश्यकत्वार्थत्वेनत इकदेशे प्रतिपोऽभिमानुरभिषृक्त्वयातषष्ठ्यामात्प्राधान्यानिपादिकार्थ
प्रथमपासाधुत्वेन तत्रोक्तं निय मस्यव्याभिचारावश्यकत्वात तद्वयापारं मेहत्तुर्व्वमित्यादेषित द्वीजमि ध
ति काश्चित तत्सवाक्यत्वेसाद्दृश्यमस्तीत्यादिवि द्विवाक्ती त्यादित्वनाभिधानात्रसाधुरितिवाच्यं अत एव
मतांतरं स्माह॥ पवनीति॥ प्रतिधातुप्रातिपदिकप्रयोगमनंतलाघादेशानांशाक्तिकल्पनापेक्षया एकस्य धातो
रेव वर्त्तमानकालादि विशिष्टबोधकत्वं शक्तिकल्पनलाघवात॥ अतएव धातोर्लेडादिस्थाने धातुमात्रात्सर्व
बोधः स्यात् छत्तेलुप्तस्मरणात्तबोधइति त्वयुक्तं लोपमजानतो बोधानापत्तेः मस्सपार्थ्यः प्रधानं
मितिन्प्रत्ययस्य पञ्चवाचकतानानिद्विषयकं घोत्यार्थस्यप्रकारत्वस्येवा स्त्रियामितिसत्रभाष्यादे
स्पष्टत्वात्तदाह॥ स्याणि पीनि॥ अत्र॥ प्राप्तपदहो प्रतीसन्दरीचे नभाष्यादिमानारायात्त्ववेषम्प
राभिवाचकत्वात्ततस्वाराः तत्राहितत्रियतेंन्मतए वास्त्रियामि सत्रभाष्ये स्त्रीत्वस्यप्रत्ययार्थत्वप
सिप्राधान्याद्दिववनाघन्तपप तिमांशांशप्रधानस्यापि द्रव्याभेदेनप्रतीस्यासम्माहितं नतु तस्य प्रक राम
६४

[१९८]

स्यं प्रति विशेषणत्वात्प्रेषणात्स्रत एव सत्त्वकृतापि पघानप्रसपार्थव वनम। शीघ्यम र्थस्यान्यप्रमा

णात्वादित्येवोक्तं वक्तव्य। भि चरितत्वादित्यपि स्मा भिस्य न्यत्र विस्तरः एवं च व्यभि चारो। किं स्तन्न एकैव

न च प्रा। त्रिक त्रैमि त्र मुद्रक मितिबोधो तां। मा स्त पदस्य नात्पर्य नाहक त्वादुदकपदस्य स्वकार्ते कप्रा। त्रिक

र्मत्वसंबंधेन स्वसंबंधि गाम्लत्नपायाना पं व्यभि चार इतिवा च्याइ दककर्त कप्रा त्रिकर्मत्राम इति वि

वा। त्रितान्यी निर्वीहा न इति भावः। स्रा स्वेद सन्नेनार्थि विः स्त चितानात वीतं तावत्त न स्त त्रन व्यभि चार प तो इ ति

वाक्य पो: समानार्थ त्वान्डीचात्मा। त्रिक त्रीमित्रो इ ककर्मसंबंबोधउभ पत्रा। स्रम्रम एव बहुव्रीहि सुप

जी व्यस्ये कथमर्विबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्य पस्य नभंगः पुक्तं चैतत स्मस्य था स्लौ किक विग्रह

एकार्थीभाव कल्पन पातनमलके। विशेषणा विशेष्यभाव व्यासार्थ पद पोरसामानाधिकरण्येन समा

सशास्त्राप्रा। पूर्दकेन त्रिरूप कत्ववाधात्प्रकारभित्रम्पा प्रोत स्य पर्यवसानं स्वार्थि ध्वस्तइ ति वन स्यष्टं चेत

सुचिता हाविति नैपापिकायुक्त रीत्या व्य। भि चार इति कास्त्रितत्तत एवड पातिः पाषाविति। क्रस्य कर्त्रर्थ

कस्य इत्युपपादत्वादिति एकरूप कत्तरन्न क्त लेननत स्तीपापा प्रथमां तत्वस्य सामानाधिकरण्य

हाने स्त्रे त्यापि बोध्यां एवं च बहुव्रीहिर्नैस्यादितिभावः। नन्वेका र्थीभावांगीकारे प्युक्तरीत्या व्यभिचार स्त द

९५

वस्यएवात्रआहैवंचेति। तदंगीकारे चेत्यर्थः। एकैवेति। समुदायात् समुदितमापि(?)स्येतिशेषः एकोपस्थिति
निपामकसमुदायघटकेरैवेकार्थीभावत्वमितिभावः। समुत्पन्नपः। नामार्थयोरित्याद्य चत्वर्येएवं चा
त्रान्वयएवनेतिव्यभिचारो दूरोत्सारित इत्याह। न दोषइतिव्यभिचाररूपदोषाभावइत्यर्थः ननु त
स्मुद्भवेएवव्यभिचारसंभवेन कुत्रापि पर्यंतं धावनं व्यर्थं मूलकृत इतिकस्यचिदुक्तिं खंडयति
एतेनेति। एकार्थीभावांगीकारेणेत्यर्थः। तथा च तुल्यनिवारणकत्वेनतयो(?)रवविशेषात् तथा
वोधस्य जायमानत्वेनतद्व्यापानुपपत्त्या परमतेलक्षणांगीकारेणातन्ये वान्वयाद्यभिचा
राभावाच्च तावत्पर्यंतधावनमितिभावः। समुच्चयस्य चवाच्यस्याघटनेति सहेतिशेषः भेदेति। अ
न्वयवावयविभावेनेत्यर्थः। समुच्चयेघटत्वेन संबंधेनान्वेतीतिपरमार्थः। द्योतकत्वे व्यभिचारा
भावमुपपादयति। घटेति। एतेन च निरासः। विशिष्टस्येति समुच्चयविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थः। तथा
चसमुच्चयेनोघटइतिबोधः चोस्यार्थस्य प्रकारत्वात्। एवंमते तु घटसमुच्चयइतीतिबोधः। तत्र घ स
टस्येस्यात्र अन्वयस्येति। संख्यायपरबुद्धयर्थयोः सत्त्वेऽपि अन्वयपदस्यतत्रैव वक्तुमुक्तेः राम
उक्तपक्षद्वयंदूषयति। अतएवेति। तेषां द्योतकत्वादेवेत्यर्थः। अनुभूयत इत्यस्य स्वमितिशेषः सक ९५
र्मके

(१९२)

त्वमित्यस्य धातोरिति शेषः। व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वमिति तत्...एवं च कर्मणीत्यसिद्धिरिति
भावः। आदिनाऽऽपास्पतेऽगुरुरित्यादिसंग्रहः। ननु स्वस्वप्रयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापा
रवाचित्वं सकर्मकत्वम्। इह फलान्वयित्वमेव कर्मत्वमिति कर्मणीत्यसिद्ध्या किं द्योतकत्वेनेति चेन्न। अध्या
सितो भूमयः इत्यादौ कालाद्यसिद्धिप्रसंगात्। अत्र धातुनिपातान्यतरोपस्थाप्यफलान्वयित्वाभावेन त
त्त्वाद्युपस्थाप्यत्वासंभवात्। अत्राधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यनेनाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात्। तदुक्तं प्राक्पि कर्मसं
ज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। नन्वप्यर्थकत्वमकर्मकत्वं कर्मत्वमप्यतथात्वे बोध्यकर्मसंज्ञक
त्वमेवेति। तत्त्वं आधिक्यमन्यत्र बोध्यं। नन्वेवमपि तेषां वाचकत्वे दोषएवात आह। निपातेति। विशे
षणात्। विशेषणीकरणात्। नामार्थस्येति भावः। अन्येष्वनेनाह। चैः स्वितानेयापिकाद्यभिमतार्थत्व
रतीपवत्। न सर्वेषां द्योतकत्वमेव वाचकत्वमेवेति नियमः। लघुमंजूषेकेऽप्यपे विभक्त्यर्थनिर्णये ता विस्तारितस्व
त्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः॥ किंतु गमकसत्त्वे द्योतकत्वमन्यथा वाचकत्वमिति वैषम्येऽपि क्लृप्तकल्पनाभावकृतलाघ
वात्। तस्मात्स्पान्तरेधातुकालावेत द्योतकत्वं क्वचिद्वाचकत्वमिति फलितं। अत्र प्रसेतत्र क्वचित्केवाच
कत्वेपि न व्यभिचारः। अव्ययेषु नामत्वाभावस्य मंजूषायां प्रतिपादितत्वात्। एवं च तद्विशेषणानि ष्क

(193)

लामितितन्त्रेपपपसिद्ध्यानपतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमितिमन्त्रे देवतावविशिष्टं रूपं प्रत्ययार्थः
प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे कर्त्रेशो भेदेन विशेषणतया च देवता पदेपये भिन्नेव प्रत्ययस्य पशुः शक्तिः विश्वदेवाभि
न्नदेवतासंबंधिनीति बोधः प्रदेयं हि संबंधित्वेनैव प्रत्ययार्थः प्रदेयं वर्त्तिमन्त्रस्याप्युपलक्षणं आमिक्षा
दिपदैश्च संबंधित्वेन बुद्धस्य प्रदेयस्य विशेषसमर्पणात् किंच ततो विश्वदेवादि पदैर्देवतापालाभेपि देवता
त्वेनालाभात्तेन रूपेणालाभात् पदे वतापांशोक्तिरिति मीमांसकानां मतं तन्न शयन मस्ताहामिक्षा
मितिवाक्यामिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयतायां तामित्यस्यो तरार्धं इति मीमांसकैर्नीरेदेवतात्वप्रदेयं च तत्
दर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वेनाधेयतासंबंधेनान्वयः प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकतासंबंधेनान्वयः वि
श्वेदेवहि त्तिदेवतात्वनिरूपकसंबंधामिक्षा मिक्षेति बोधः पद्मप्रदेययेव प्रत्ययार्थः स्वरूपात्तिदेवतात्वनि
रूपकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन्वयाहुक्तसंबंधेन विश्वदेवविशिष्टसंबंधिस्त्रमित्यामिक्षेति
बोध इति रीत्या तु तन्मते पितयानेति भावः शेषम्मरणोन्नुयोगेने वीजेमाहे कार्यी भावेति। अस्माकं
वैयाकरणानां दुर्बलम्प्रत्ययार्थकः। तत्रापि देवतापिकतद्धिता एव वि। अन्वयः उक्तरूपः एवं च प
यात्स्तुतेमन्त्रेपवीपरंतं यवविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ननु सोमादिशब्देभ्यः मारोमप्रमायांतस्य

राम
६६

परिच्छेद्यत्वेन व्रीहावन्वयेन तस्य प्रधानानपेक्षत्वमिव विवक्षायां रागतः पुरुषान्तरान्वयीतिवत्। द्वितीयपक्षे दोषो
व्रीहिमानयेत्यादेरपि साधुतापत्तिर्न च परिमाणं प्रातिपदिकार्थ इति तत्र एवं कृतत्वाभावात्तन्त्रतो विधाने व्यर्थप्रयो
त्वात् द्विनात्तस्य तद्दृश्यतेत्वेपि परिमाणत्वेनान्तर्भूतत्वात्तथा च शाब्दबोधवैलक्षण्यापादकत्वेन हरामत
आहा द्रोणाः इति नन्वेवमपि सर्पिः कुडवं इत्यादौ बहुव्रीह्याः च पादसमानाधिकरणमसमर्थं वक्ष्यतिवच
नाया यात्र सामर्थ्यस्य सत्वेनेत्युक्तासामर्थ्यं इति चेत् विकल्पापादने तत आह सर्पिरिति कुडवमात्रमि
त्यत्र मात्रशब्दोऽवधारणेन तु प्रत्ययः तस्य संबन्धि नि विधाने न सर्पिषा सामानाधिकरण्यस्याप्रसंगेन
वाचनिकासामर्थ्ये नैव पत्वाप्राप्तेः अतएव कुडवं सर्पिः पाठो ह्यस्पष्टः कुडवमिति पाठे समपाठिताबो नि+टे+ति
ध्या अतएव द्रोणाः खारी आढकमिति भाष्यसंगतिः व्यवस्थितविभाषयं तत्र मानेन वर्तिं समाना
धिकरणे मध्यमेति वा तिके मेयाधेमाने न हि तत्प्रद्रोणव्रीहिमितस्य प्रसंगो। ...एवं च प्रातिपदिका
र्थादि साहचर्येण नाम्नोः संबंधे समानविभक्तिकनामार्थतयोः ... एव परिमाणे मध्यमायाः साधु
त्वं सत्र मते कल्प्यते शाब्दबोधमेदापत्त्या वा तिकं पुनर्मे वेति कपन्त ... तथा कल्प्यमानमि
ति वाच्यं शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यमाहरेणापितत्वात्तत्र वा तिकस्य व्यर्थत्वे दर्शनात् ... एवं सामानाधि

न

९७

करणपेन वाचानिकासमर्थितपाषन्वप्रसंगो। पितॄणामास्ती।तिवाच्येतरेकवाक्यत्वेमे दान्वयेनन्निषत्वस्पे
वलाभेनाभेदन्वयेएवसाधुत्वमिसस्यवक्तुमैमान्वेसात।किंच दाराग्रीहिमानचेस्यादावभेदबोधानापत्तेः।यदि
तत्रैलक्षणेनत्यजा।पितृये वास्तु।केमन्नैंप्रपासेन्न त्वस्यैस्थितिविभाषापरिग्रणान परभाष्य विरोधापत्तेरत्राए वंच नर
मलोत्कपस्तुडक्ते दोष त्रयदूदुमिातितरेततरव्यनपितंखंडनकृदत्ताकराद्युक्तेंच खंडपितेमलकद
मिमतासिद्धांतमाहवस्तुतइति।अस्यापलसरागमिससस्वैणोषभन्तेद्राति बोध्यामिसत्रान्वयःलक्षणोवैमतो
वाग्निकलक्षणेकेसर्यःनहितद्रोरिमाराणस्य विभक्त्यर्थत्वलम्पते।एवेनमलाघुक्तेमवधेदं नस्येवंस प
ति।रगारबोधमक्ते वैलस्य पं।अतएवैकवाकातासर्वान्तेभाष्यमपत्रेमकंवस्यैनन्डेरागादिरावतोप ४ ग+ते
रिमाणेरतेनेम्पस्तस्यानेपतोपास्थिति कृत्वेनप्रातिपादिकार्थत्वादेवमप्यमासिद्धिरिसत्रमतेपरिमाणग्रह
रांप्यर्थामिस्याश्रमेनाह।नचेति।मवृत्तीति।तत्तषकेसादितद्यात्रपदद्वयोरेवे स्वकारेरामलाघुकल्पा
दत्तेः।अत्रसत्रेनतत्वन्यत्राअतएवलिंगान्हराम बिसार्थकांत्र मध्यास्वभेर्नपुंसकादिसा शिा
स्यभामारापेन्नलिंगस्यापिप्रातिपदिकार्थतपातेद्वेपर्थ्यस्य षमेवा।अतएवालिंगामितिसत्रे
भाष्येत्वीत्वेघोसेइसर्थइतिसिद्धांतितातदाम्नपम्नमुरव्यइत्यारोपितत्तदाम्नयोपिअतएवगौणी रम
९७

तारोस्वारिमकं तेर्लास्यातीकत्वेपि नरो यः प्रकारांतरमप्यत्रवस्थमे न येवेस निरूद्धे वायमप्युक्तवेलसंरायश्च
न एवैकवाक्यता संवेशे भाष्यमप्यत्रा मकं वस्पते रमेवाभिमेसद्वृत्तो मा क्रियायां च प्रातिपदिकार्थः सतीरु
क्तः सतेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं। आप्त्यप्रत्ययनरासिप्तत्वात्र पद्म्य एक्तेः न च अभिहिते प्रथमेति वार्त्ति
कस्वारस्येनाभिहितकारकसप्र प्रथमार्थत्वं लभ्यते तत्तवनसि अनतद्युक्त प्रातिपदिकार्थत्वाभावादिति
वाच्यं तत्तत्प्रातिपदिकार्थातत्कारकशक्त्यावच्छेनाभिहितापां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थेन तद्विरोधाभा
वात् अपत्तु भाष्योक्तं तत्प्रत्याख्यानमप्युक्तं मासादि आसि इत्यादौ प्रधानाक्रियानिरूपितानाभिहिताधिकरण
त्वसत्वात् सप्तम्युपपत्तेरिति मंरस्त्वत्र परत्वात्सप्तमीप्राप्तेः। क्रियायोगे मियोत्रागुणगुणिभावेन प्रधानत्वा
छान्ति गुणान्वयितत्या पाविषयत्वाच्चेति बोध्यं नन्वेषां पास्त्रियादानाम्निपत्ना विशेषावच्छिन्न ~~[struck out]~~
~~[struck out]~~ पारिमाणमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं पापितत्वात् सिद्धिरेवात आह प्रेषाशीति बो
ध्ये एवंव्याख्यानमाह परिमाणत्वेनेति। स्तत्र भाष्यप्रमाण्यात्परिमाणत्वेन परिमाणस्यापास्यात्वाद्योपा
रिमाणत्वाव्याप्यत्वांगीकारेणात तोभासमानमापि तत्रिंशिनो वन्न प्रवृत्तिनिमित्तं किंतु विशेष्यविशेषणा
मिसेवपंधर्मे प्रकारीकृस प्रवृत्तिं न हस्तस्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् एवं च तस्यात्र लिंगवत्प्रातिपदिकार्थ
त्वादि परिधि अन्यथान्यादि वारवेद केराक तथा ४ मितमितिर

६४

परेनागनहगणात द्रोण्यवाघयेस्यापरिच्छेदकत्वस्याधिकःस्यान्नानात्मयमानमप्रेतितित द्वयरिमाणमन्तरेण
मिमिभावः। नन्वेवं द्रोणाः परिमाणा मिस्यादित्यपेणासिध्यिरत आह। द्रोणादिति। द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वादि
सपि बोध्यानन्वस्तु द्रोणात्वंप्रवृत्तिनिमित्तं तत्खनडकारूप परिमाणात्वातिरिक्तमानाभावात्तत्प्रमाव नि
तत्वेन सिध्यात द्वैयर्थ्यमेवात आह। द्रोणत्वादीति। पलादिपरिच्छिन्नधान्यादीति। पलं कुडवः प्रस्थ आ
ढको द्रोण एव च धान्यमानेषु बोध्यं क्रमशो मी चतुर्गुणा इति। अष्टमुष्टिर्भवेत् किंचित् किंचिद्दष्टौ
तु पुष्कलं। पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः। चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षण
मिति चान्यत्र कोशे। अंत्येतु पर्यपादि स्पर्शोपान्तेन तुच्यत इति श्रोतापपाठान्तरं। अष्टमुष्टिर्भवेत्कुं
चिदितित्वपपाठः। अत एव किंचित् स्यादिवचे द्वैपमाणायामत्वं नास्ति केइति मकीर्णक प्रकरणो
क्तयापत्तस्यकल्पपञ्चव्याख्यावसरे कृकलासादिप्राणिनाम पि एकं च ये किंचित्तुल्यं चान्यादिहरणयादि
देयात्तत्र किंचिदिति पदाहितरतं ह्यपिततरा परिमाणे पदात्तु यात् पं[illegible]त द्रष्टव्या। एवं अष्ट
मुष्टिर्भवेत्किंचिदित्येतस्मरणात्तिविन्तानेर्वाणेः सम्पद्यते। धमेइति। सत्त्वांरवेर्षा पाद्यनीतिवि
शेषोवास्तव भाष्यप्रामाण्येनत्तेषेवानुभवेनलाघवे नवतादृशा रतेस्पैव प्रवृत्ति निमित्तत्वस्वीका राम

६४

198

राद्दिति भावः। ननु सूत्रे परिमाणानहणात्तन्मात्र्यस्य तद्भिमतत्वेपि अयं भाष्याभिमतत्वमत आह द्वेगुण
इति। अस्यैतीसादि। एवं च परमाणुमिये द्वेगुणादीनां हेतुत्वस्य तत्स्थाने च त्वेन परिमाणमात्रपरत्वेन तद्बो
धेन च व्यभिचारः। अन्ये परस्पनियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्राप्तिपादे कार्यत्वाद सिद्धोकर्मव्युत्पत्त्या
प्रमेयपार्थकं परिमाणानहणमिति केयटघटुक्तस्यापि निरासः। सिहिमाणावकहस्त्यापसिध्याय ग्न्तेः त
दहस्यापि सिद्धिश्च। तिपर्मांशानि वेशेमानाभावाच्च। पत्तु प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतद्भावस्य पश्चात्ति भावे
वाच्य तत्परे न विवक्षिताव्यस्यजन्तरंगत्वात्। अन्नतः प्रमेयार्थकपरिमाणानहणं लासणिकार्थोपलक्षणं
हद्दमेव चुलास्त्राणिकानासायुल्वेमानामिति केयटाशय इति किंचित्। अत्र द्रोणशौरीसाक्षिभाष्योक्तोदाहरण त्वा
हरणेषु भीलादिपदानुपादानात्तदानुगुणाभावात्। पदैरेव लक्षणे सोन्तस्त्रत्तस्यासिद्धान्तकैय
टोक्ति। विरोधाद्यत्तस्मान्मतत्रय [illegible]म प्यपुत्तंत दृ ध्वनपरत्वद्दृहरणोपपत्तिमाह। द्रोणइतिन
नुपदे एवलस्पेत्तिवादिनाममनेषेयर्वाका लेत्राभावेपिपात्तिपदिकलस्यापप्तेसहकत्वस्या
धेकस्यभानादप्रातिपदिकार्थत्वालक्षणप्रयत्नाः। सिद्धिः पघ्पितेहैव्याप्रवृत्तिनिमित्तमत्रतद्युक्तत्व
मतयेनाभिधीयमानत्वस्येकप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वाद्दीतिसमाधिरवस्तुवेषस्त्यापासि

९९

दंतरीत्यासमाधानं सत्यपरेसंगात्मप्रमाणात्वरूपसिद्धंतमाहातलक्षणाचेति एवंचशाकासंबंधादीनांनिरासः एवंचप्र
णावकत्वविशिष्टः सिद्धत्ववानितिवद्व्रीहित्वविशिष्टद्रोणत्ववानितिबोध इतितस्यसिद्धिः एवंचैसर्प
चेद्मस्मत्रफलितमाहैवंचेतितयैवतेनत्वहरोचेसर्पः अलिंगाउच्चैराद्यनलिंगेति पुमानित्याद्यः
मातिपदिकेतिपरिभाषयास्त्रीशब्दोप्यस्यैवोदाहरणं अतएवस्त्रीपुमात्रपुंसकामिति प्रातिपदिकार्थेखा
दिवासिद्धमितिभाष्यसंगच्छते अन्येसर्वे। नियतलिंगाः कुमारः स्त्रीत्यभिमानियाद्येऽनियतलिंगास्तत्रकु
माराद्यपञ्चसर्पः आदिनाद्रोणाद्यः परिमाणाधिकोद्रसस्येत्यादिपरिग्रहः नन्वेवमपिसत्रमतेहस्तो
वितस्तिरित्याद्युदाहरणानीनस्यादतआहपरीति अनुपपत्तिसूत्रेसंख्यायाः सर्वनोपादानत्वेवदतोते
षांपरस्परमनन्यत्वसूचनात्तेनेपातंचतुर्थंपाप्यमिति मानार्थकंत्रयमितित्रिविधपरिच्छेदकेभ्यः
प्रथमासत्रमतेभवतीतिभावः एतेनद्रोणोव्रीहिमानपिसादृविवलक्षणापानिर्व्रीहिपरममतेचित्त्वे
परिमाणानन्तत्वात्कैपरावनयापिप्रकाराद्युक्तीत्यासफलं गौर्वाहीकइतिवान्निर्व्रीहितुप्रसत्वान्त
मेवपरिमाणानन्तत्वान्नस्त्रीत्याहरत्नादिमिः नचबोधवैलक्षण्यार्थंतदावश्यकंतथाबोधानुभवस्य
प्रामाणिकैरनुक्तेः व्रीहियादिद्रोणकसंदेहनिवृत्तेस्तथाबोधाद्यनुपपत्तेः। स्वअन्यथात्वपावित्स्यमाणा

राम

९९

200

मस्या व्याख्यानं न संगच्छते। एतेन न चेत्स्याद् घस्तुगगनाद्भिन्नत्वं मलमपास्तं प्रमेयबोधस्यैव तन्त्रेष्टत्वात्स्वयमभ्यु
पगीकाराच्चेति खंडनकृदुक्तं। बोधवैलक्षण्यापेन फलभेदप्रसंगस्याव्याप्तेः गगनत्वपरिमाणगगनहरणं न कार्यमिति तिम
लोकं वित्समिति तिरस्कारोऽकरोऽन्ये प्रो। श्रीहरिसन्नप्राप्तिपरिकार्येति द्रव्यं परिमाणगुणः मतस्यपार्थ्यं। तपि ग्रा
म्यपात्रपिभावेनान्वयः। स्थेया। ग्रितपत्यपरिमाणांतत्यनिष्ठितो श्रीहरिरिति बोधः परममलोकत्वपुरुगु
णगुणीनो स्ता स्तत्स्यापो गगनतदस्या भिन्नमेकं वा पास्तं। एकारीत्यात्म पद्ययोरुक्तपि षाभावात्। अत्र शास्त्रे परि
माणादिशब्दानां परिच्छेदकद्रव्यपरत्वस्य च लक्षणे नासमये षाभावाच्चेदनिदिष्ठात तद्ध्वनप नावस्तुतदस्यासि नि
कार्यस्यैवमलक्ष्यभिमतत्वं न तत्परमम लोकार्थस्यापि ध्वनपात्रे स्पर्धः। एतावदेवस्तु च मितीति
। एतावदेवस्तु च मित्यादिनिस्यादिसंतमित्यर्थः। अत एव तत्र वस्यति। परिमाणान्न हरास्यति। स्वा
रस्यस्वप्राप्तिपरिकाशिण प्रत्यपविशिष्ट्यावधीयते रस्तुकं मलेतत् क्रमेण। कान्तायं तस्य स्वष्टपि
तं व्यावष्टिनद्धत्वेत्यादिनियतोपास्यापि तिकत्वविशिष्टं चेत्यर्थः ततरस्यादिः। परिमाणं चेति चेन
लिंगास मुत्व पतः तथा च मातिपरिकाशिष्ठा चेदलिंग लिंगमद्वतिनिमित्तकनुमप्रयलेत ह्व मद्व नि
निमित्तत्वाभ्य परूपं निपतलिंगस्य प्रलेतद्धवतदुभयं पलिंगं च योगादिस्यलेत ह्व वतत्तत्रैतयं

१००

परिमाणांत्विसत्वयार्थोरतितत्त्वमिसत्त्वास्यान्वयः। द्वितीयेत्र्याहालिंगेति। अाहिनाएंयोगालिप्यादिपरिगृहः। चे
नतद्वयस्यपरिमाणस्यवसत्त्वयः। तथाचतत्रच। विद्रुमागौरीस्यादौतद्भुभयंलिंगंचततोनिपन्नो पस्थिति
कंमउणी। हिमानीस्यादौतद्भुभयंलिंगं। एंयोगामहत्वादिकंचतत्याखारीस्यादौतद्भुभयंलिंगायपरिमाणांचतपे
तितत्संवेमित्याघस्यपार्थो। तद्र्पत्वेनप्रातिपदिकार्थत्वेनलिंगप्रत्ययविशिष्टार्थत्वेनचेत्स्यर्थः नन्वेवं
लिंगात्महद्गाम। पिव्यर्थमतेत्र्याह। लिंगेत्यादि। तत्रकृतलिंगान्महदोरोहेत्यर्थः तदीसस्याद्वितीयपरीत्यासिद्ध
त्वाहह। तद्रस्तद्यमिति। नन्वनयोर व्याघरीत्यासिद्धिरतत्र्याहाकारांतेति। कस्यापिइति। लिंगस्येत्यर्थः
अानियतलिंगत्वादि। तिभावः। तत्स्यलिंगस्यातदर्थत्वाभावात। प्रातिदिकार्थत्वाभावात्तदंप्राचामनु
रोधेनेतिस्कुटीभविष्यस्त्वनुपदोक्तमते अत्रमान्योक्तव्याख्यानस्यास्वरस्वारस्यानावहत्वेनानादेयतो
ध्वनयितुमाहानचेति। प्रतीतीति प्रवृत्तिनिमित्ततद्राश्रयपरिवेत्यर्थः। नहयास्तिद्विरितिवाचं। तो
नतस्यादिदृर्थत्वात्तद्दहलिंगान्हयोनेति यद्यपिलिंगमात्रेस्यादौवाच्यार्थस्तप्यापितद्भुभयंविना
लिंगाघप्रतीतिस्तद्ध्वनयन्नाहाधिकस्येवेति। नहयोनेति अतएवखा। तिपरिमाणोडाहरणाभाष्ये
केसांगठति। महत्वस्येतिमहत्वादिरित्यर्थः। अाधिकासत्वेनेतिएरुत्व लवत्तसमातः। तद्दसिद्धिः। हिमानी

४ नचतेनतयोरवग्रहणोपितत्रपरिभाषाप्रवृत्तोऽइतादिग्रहणेन। तदर्थतस्यान्नाभेन। तातिद्विरिति नलिं
गग्रहणेनस्यादिग्रंभोपयोगः। नहितेनतत्रस्ताध्यते साकिंतुपरिभाषयेतिवाच्यं। उक्तंतादर्थस्यापिलुभयरूप
स्येवग्रहणेनस्त्रीतिभाव्यादाहृत्यासांगत्येपिपरत्वेनआधिक्येनतदप्राप्तेः। नचप्रातिपदिकांशेदृष्टांतापंशेपिलिंग ४

राम
१००

(२०३)

सादेश्प्रथमायामसिद्धिः इत्याशयपरिहितान्तथा वदन्तरत्स्यादुक्तरत्सुण एवा येनिम्नलक्ष्याभिमतोऽनन्तरमस्त्वेत्का
र्यसत्त्वासतितपातासिद्धौ सानस्यादिसपुक्तमेव स्यादितिभावः इसोत्र परिहितेस्याचेतासिद्धौ येन तत्त्वासे
नरासिद्धिः प्रातिपदिकार्यं न स्यादे न तयोरेव ग्रहणापि लिङ्गोवत्तीमुानान्तरिमा यो वर्तीमानादिसत्रनस्याणवत्प्राति
पदिकार्थस्यात्र न तत्र परिभाषोपस्थित्या लब्धग्रतात्पर्यविषयत्रापितस्यानेन स्त्री सत्रे च हिमानीस्या द्वावपि तदुप
स्थितार्थत्वमात्रे पातत्यात्मेः किं च शकत्तावचोरे करोप स्वलक्षणेन तुमतेमच्चतोनिमित्ततरां तयोरेव स्त्री
सत्रे वहिमानीत्यादेर्भानेन लिङ्गमानस्याधिकेऽपि प्रागुक्तौ सर्गोरीत्यादावितिवत्तेन तयोरेव ग्रह
णोपितत्र परिभाषाप्रवृत्त्या सङ्ग्रहतात्स्विरूपेन तत्र्यितस्यालाभेन नासिद्धिरिति नालिङ्ग ग्रहणे स्या दिति घोषयो
गः न हि तेन नत्र साध्यते सो किं तु परिभाष्यते तिवाच्यं सङ्ग्रहतात्पर्यस्यापि न लभ्य परूपसेवग्रहणोन्नलोति
भाष्यीयोदाहरणासंगत्येपि प्रकृतेन श्रा धिकेन न तत्प्राप्तेः न च पासि पादिकं स्त्रो इव सङ्ग्रहतात्पर्यापि लिङ्गग्रहणे लिङ्ग
ग्रहणेन सिद्धिरिति एवं सपिमत्त्वस्य तथाशयकत्वेन विवादरतिस्पष्टपितु ड्यौरात्रादि स्वस्त नासिद्धिश्च का स्पष्ट
यति ड्यौरात्रादिनिपरिमाणस्य पारिच्छेदकत्वस्याभ्यपित्तलभ्यादिपरिग्णाहकः तदपिपरिच्छेदकत्वमपि तदर्थं
एव ड्यौरात्रादिप्रातिपदिकार्थ एव एवं च परिमाणग्रहणं व्यर्थमितिभावः मतोः कोतिकौमुदुतत्सर्यः तथा
हि

बोधार्थं। द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिछिन्नो व्रीहिरिति बोधार्थं। तस्य परिमाणान्तराद्व्यावृत्तये वेति। तथा च परमप्रत्य-
केम गान्यपरीत्यापि सत्त्राशयोपपत्त्या स्तुतोवरी। पितुं शक्यत्वमभिप्रायपरमिति तत्र द्रो सा व्याख्या योत्तरमुन्य-
तुरोधेन सत्त्रमते। एवं स्तुतद्रत्याद्युक्तरूपार्थं इति ध्वनयितुं प्रत्याख्यानमिहेत्याहु। ना मलकृता प्रतिपादि-
तमिति नमलटीकयोर्नवाटीकायां पूर्वापरग्रंथयोर्मिथो विरोध इति बोध्यं। न च एवं लिंगे द्वे तिन्यासे शस्त्याने
यत्नोपास्थित। तिकस्यार्थे द्रव्यत्वेनान्वयः। रणात्तद्रस्तु। इत्यादाव प्राप्त्या लिंगेद्रतिपप्या कृतं। तत्पाद्रोणो व्रीहि-
सिंहो मारगाव कद्रत्यादिषु लाक्षणिकेषु व्याप्तिवारणाय न किंचित्कृतं। ततोल घुभूतेयमिति लिनिपस्ते त-
त्रिकपक्षाभ्युपगमात्। त्रियमांशत्यागात् स्वतंत्ररीत्यायाप्रीतिलिंगो द्रत्येनावश्यकमिति स्फुटं। यद्यपि तेष्वा-
केषु लाक्षणिकेषु व्याप्तिवारणाय प्रथम्यत्वं द्रत्याद्यस्तु द्रत्यंतं व्याख्यातमिति केषांचिद् भ्रमं निराकुर्वन्ना-
हेद्रं स्वरूपेति। वृत्तिमेदव्यवहारस्वरूपेत्यर्थः। कथं तर्हि तेष्वप्यासुद्वारो। तत्राह। परस्येति। स्वार्थे
एवाशक्यार्थे एवासामुले नेति शेषः। समभिव्याहार इति। न तत्रान्यथानुपपत्त्यावरूपत्रोरभ्याल
क्षणाभ्युपगमात्। अन्यथा गंगायां घोष इत्यादौ स्त्रुत्पत्तेर्मा क्रगतिपदिकस्यैवलक्षणायां नदं
सकत्वस्त्वापत्तिर्नैवमापि गोपीत्यादौ स्वादिमकृते लक्षणासत्त्वान्तत्र प्रथमार्थं नद्रुपयोग एवेति

वाच्यंत्वारोपितशक्यतावच्छेदकरूपेणाशक्तेर्वितत्पदवाच्यत्वेनप्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधेव्यक्तिविशेषबो
धेवालक्षणेतिव्यवहारेणतस्यास्तद्भिन्नातिरिक्तत्वादितिभावः॥ऐ॥वार्थस्याचास्तिसंतत्र पः पक्ष
द्वयसाधारणः स्वरूपबोधकोनमकृतोपयोगीत्रिकेवैत्याद्यपिपूर्वसाधारणमेतिवक्ष्यतेनियमांशस्या
गमात्त्रेपूर्वतोविशेषः एतेनपर्वपक्षेत्र्यर्थशब्दोनियतोपाख्येतिकल्पपरोद्वंद्वः लक्षणास्वफल
वर्णाशाकमित्यादौदोषापत्तेः लक्षणादिनासर्वशब्दानांसर्वत्रप्रवृत्तेः संभवात्स्वात्र्यर्थभेदाच्छब्दभेद
नहिषाभावांगीकारेतत्रस्त्रस्त्रीनपुंसकपोस्तदीस्तत्रपुनपुंसकपोत्तरमिस्तत्रस्त्रीपुंसयो
स्तथात्वात्रिपतनयाभानाभावेपितदाद्वशब्दानांभेदोगीकाराज्जच्छदैस्तेषांनियतोपाख्येतिकत्व
मस्त्येवेतिलिंगपदवैयर्थ्यदुष्परिहरमेवंवृत्तिविषयएवार्थशब्दः फलितइति मान्योक्तमाचामनु
रोधेनेतिध्वनितं॥लक्षणादेस्तदाहितुल्यत्वात्॥स्वार्थएवेत्याद्युक्तेस्त्वैतदीससस्मान्यथासिद्धेश्च
तिदिक्॥संवंधमूलकेतिमनेनसंबंधात्तिरिक्तलक्षणेतिसूचितं यथाचैतत्तथास्तुरमनन्त्रलक्षणा
पाएवेति॥नत्वन्यस्याइतिभावः नतुपार्थक्यस्वत्वेपापिकादिविहत्वमतत्र्याहा॥मीमांसकेति॥नत्वत्रिक
हविनपंचसुकेषांचेतत्रपाराणांनहराः॥मितिमूलं[illegible]दुहस्पष्टमाहस्वार्थे॥तेरवातिदेशेनेपुक्तासंमत

१०२

त्वाच्च न तथा किं तु स्वार्त्तिकारकसंयुक्तत्वाहरिनस्य पाणं मिस्याम्मिति भावः ॥ पयाक थं चेच्छक्तौ न हि विषयो पि
न इर्थ इति न प्रशापः ॥ इहैव च तत्रूपं च कपस्य पौरणपत्न स्यांरावं च मन्सोत्रिकम्। मित्येकाद्वि कपक्षाति राकरण
यापरं वोध्यं ना न्वे स्याः श्रीपते इत्यनेन एवं पक्षेन या नाश्रीपत इ । ति प्रती यते न त्वएकं तत्रापि लिंगस्य न
इर्थत्व मुरीकृत्य सर्वलक्ष्यसिद्ध्युक्तत्वात [illegible] अत आह त्याश्रीपतइति। एवं चेदमपि पूर्वं साधारणेम
वोक्तं ननु न तत्रा विशेष इति भावः अनाश्रपणमिति किं तु द्विकं प्रातिपदिकार्थं रस स्ये वाश्रयणं तस्यापि प्रथमा
विधायके प्रवृत्तिनिमित्तत्वादा श्रपः पदं द्विकं प्रातिपदिकार्थ शब्दे न गृह्यते इत्यर्थः तावदेव प्रातिपदिकार्थ इ
ति पक्षस्तु न सन्त्र भाष्यादिसंमत स्तत्राहैवं चाति। पक्षद्वये तदाश्रयतो चेत्यर्थः । आदिना नपुंसकस्येत्यादिसूत्र
स्याश्रियपरामिति सूत्रस्य भाष्यसिद्धान्तस्य च परिग्रहः तत्रापि लिंगेपि। क्वचित्प्रातिपदिकं क्वचिल्लिंगप्रत्ययसहितं क्व
चि [illegible]क्त क्वचित्प्रक्षालितं क्वचित्नैरां क्वचिन्निरर्थकमेवेति मान्योक्त लक्ष्य वैचित्र्यस्य प्राचामनुरोधित्वमुक्त युक्ते
र्निपमान्नात्पाणादिति हेतुर्विरोधापत्ते श्चात आह। क्वचिदिति। कृष्णः श्रीः ज्ञानं द्रोणः दाराः तटः खट्वा ग्रामः ज्ञानीत्यादौ
निपतलिंगस्य लस्यार्थः। क्वचिदिति। तटस्तटमित्यादावनियतलिंगस्यं। इत्यर्थः तदादिशब्दानामपि लिंगं
वाच्यमेव द्योतकात्वविसर्गादयः पूर्वं तत्तल्लिंगबुद्धिस्थीकृत्येव तत्स्यत पविसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानादि

राम
१०२

206

तिभावः। तदाहेति नियमानियमभानकृतमेव वैचित्र्यं नान्यथेत्याहेत्यर्थः। ननु नियमांशो कारस्य वक्ष्यमा
णत्वात् कथं त्यागो न्यत्र आह। नियतो येति अत एवं तत्रापदस्यार्थं कथम् एव वचयत्याक यावत् तत्स्वपाद्यन्ति तावपत्वम
व
र्थत्वमत्र विवक्षितमिति निष्कर्षः। मूलकृता प्रातिपदिकग्रहणत्यागेनोक्तत्वात् लिंगादिग्रहणं प्रत्याख्या
नस्य च त्यागो भाष्य ... र त्याह प्रातिपदिकेति। सूत्रोपक्रमे सूत्रव्याख्यानप्रसंगे तत्र तया अपेक्ष्यो वि
भक्त्यप्राप्त्या तस्य विधानार्थत्वमित्याद्यन्वयः। एकवाक्यतापक्षे तदर्थे एकत्वादिविशिष्टे वर्तमानात्
एकवचनादौ सार्थे नासत्वत्वात् अपेक्ष्यो अप्राप्तिरिति भावः। आदिना अपादौ विस्तारि समत्र परिग्रहः। प्र
कारान्तरे त्वेति। ज्ञापकेनैकत्वे एकवचनमेवेत्याद्यर्थनियमेन वैकत्वे एकवचनं न द्वित्वादावित्यादि प्रकृ
नार्थापेक्षप्रत्ययनियमे न वेत्यर्थे वदतासाधयता च भाष्यकृता तन्न प्रत्याख्यातमित्यन्वयः। ज्ञापकादिना
सिद्धमनभिदैकदेशयुक्तो सौरादिफलान्यसाधकेन फलान्तरं न कल्प्यमित्येन त्रासर्पकेण भगवता तत्प्र
त्याख्यातप्रायमित्यर्थः। भाष्याशयस्तु च यिं तु मूलोक्तमेव तदा भोपाधमाहाश्वादिनामिति प्रातिपदि
कादेवेत्यत्र वो अप्यर्थं स च लिंगप्रत्ययविशिष्टपरामर्शकः विधानेनार्थप्रथमे युक्तावपि कस्यार्थे रति
पाठः विधानेन कस्यार्थं रतिपादेनु प्रकरणात् द्वन्द्वान्ताद्यर्थलाभः तथा च मूलोक्तं तत्प्रत्याख्यानं भाष्यापि

मा तमितिसिद्धमितिभावः। पच पुपचारो लक्षणो तिनन्नेपापि कात्रिंसमतपानया[illegible]सिद्धिस्तथा
पि सिद्धांतरीत्या आह द्रोणेति तद्रोणोपमूलक प्रवृत्तेरित्यर्थः। अन्यथा घटं नानन्यपापातेः रूढ्यु
पलक्षणं स्वार्थ एवेत्यादि प्रकारस्य यद्यपि गौवीही करतिवत् द्रोणो ब्रीहीत्यपि सिद्धमित्येवमु
पमानोपमेयभावे न मूलं सुयोजेत तथापि प्रकारधीनाता सिद्धिस्तयोरेवोपमानोपमेयभावो व
क्तुमुचितः अतएव दृष्टांते वैपरीत्यशंकानेसा न्यायेनाहा त्वपथेति। यथा वाहीकत्वाविशिष्टे गोत्वारो
पमूलक गोशब्द प्रवृत्तिस्तथा ब्रीहित्वाविशिष्टे द्रोणत्वारोपमूलक तच्छब्द प्रवृत्तिरित्यर्थः दृष्टांते नोक्त
मुक्तौ वस्य कताध्वनिताः अन्यथा पापी मोक्षाग्रहणे पौकृते पितृसिद्धिः स्यादेव। एवं द्राक्स्फुरत्तेनानिवर्त
णेन परिमाणग्रहणं प्रसाक्तमायातरग्रे व्योक्तौ द्रागस्फुरत्वात् संगतिमाह। वचनेति इदं समूलपतिए
तद्वितिस्पष्टमिति। तत्र स्ये को द्वावित्यादिरुक्तत्वात् विभक्तिर्नेत्यादित्याशंकां समपाद्य विष्यतार्थ
तो यवस्थेत्युक्तः। अर्थ तरस्यादेरनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमित्यर्थः इति तत्रैव कैयटः। एवंचेदमपि
नदारूढमेवेति भावः। मूलेन केवलेति अन्न बीजे तु परश्चेति नियामकसूत्रमित्यन्यत्र स्फुटं। अयं चन्या
यः शास्त्रावोधितान्यतरप्रयोगविषये अतएव वालिश्यानि त्यादौ न दोषः। इदं चेति। अन्नेनान्विते साधु

क्तं चेत्यर्थः। अन्यथा। एतदंगीकारे। ज्ञापकेनेतीति। न च सामंत्रितमित्यनेन दृश्यं संबोधने चेत्य
स्यावश्यकत्वेन कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं। संबोधने आमंत्रितमित्येकयोगे कार्ये पृथग्यो
गकरणस्य ज्ञापकत्वात् तदेतद्धृदि निधाय। अन्यथाशंकते नान्वितेति। एवं त्यस्य प्रथमेति शेषः।
अर्थांतरसंबंधनिवर्त्तकरूपान्ययोगमवच्छेदकौ क्तप्रत्ययनियमा। अपराणादिमर्थः। एवं मन्त्रेपि
तदाधिकेयं। कर्माधाधिकेयं। किं ज्ञापकेनेति। मात्रग्रहणं तु सुतरां व्यर्थमिति भावः। अर्थांतरस्ये
व प्रथमान्ततायाः ध्वनार्थस्यैव। अर्थांतरस्य द्वितीयाप्रातार्थस्य। आवृत्तेर्लेष्यमाहान एवेति।
तादृशस्यावर्त्तनादेवेत्यर्थः। वाधेयातीति। अत एवाकडारादिति सूत्रे शब्देनमुत्तरणिकार
कापिवाधितेनांदेशोन्धेयपः। अत्र परत्वात्कर्तृरितिकर्मत्वमिति भाष्यसंगच्छते। दुहेरंतःस्थित
द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारे नुकूलव्यापारोर्थः। ग्रामादायाति ग्रामं गच्छतीत्यादौ तयोरवका
शइति तन्म्भावः। ररंचतत्रैवस्फुटं भविष्यति। भवतीति। एवं च कर्मणीस्सत्ये वद्वितीयाप्राप्तं तु तदसत्वे
रानिपमाकारानिभावः। दृष्टांतमुक्त्वाप्रकृतमाह। तथेति। प्रातिपदिकार्थत्वाभावेतिपाठः। ए
वमग्रेपि प्रातिपदिकार्थाभावेतिपाठे तु भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यं। मा वृत्तिः स्यादिति। उक्तानि

१०४

पमेनेतिभावः।तत्सत्वेएवेति।प्रातिपदिकार्थत्वसत्वेएवेत्यर्थः।तत्समानाधिकरणस्यैवेतिनुफलितो।
र्थः।एवंच प्रातिपदिकार्थत्वसत्वेएवप्रथमा न तु तदसत्वे इति नियमाकारैः इति भावादिति पाठः।ज्ञा
पकत्वात्तु मूलकृतोऽभिप्रायादिति तदर्थः।एवं च नियमेनाकारणे ज्ञापकावश्यकतेतिमात्रपद
नर्थकमेवेतिभावः।तत्समानेति प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः।अपि वेवार्थेतथा च
नियमेन तदाधिक्येऽप्राप्तासत्त्वविध्यर्थं न ज्ञापकार्थमात्रपदं तु व्यर्थमेवेतिभावः।तथा च
रेवेति निरर्थकत्वादैवेत्यर्थः।तथा चानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमानुत्पत्तौ तत्समभिव्याहारेस
प्रत्ययापरेति शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात्।निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकेतु स्वरादिप्रवर्तनेनसफ
लंतथा च तद्भाववत्त्वप्रसिध्यातदाधिक्येएतत्स्थातस्य ज्ञापकत्वं स्यामितितदानर्थकमेवेतिभा
वः।नन्वेवमपिनिरर्थकत्वावृत्तिस्तदवस्थैवात आह।तत्सत्वेत्विति।ज्ञापकसत्वेत्वित्यर्थः।कर्माद्
योग्यपातिकर्मत्वादंशत्विपाः कर्मत्वाद्ययोग्यत्वर्थः ज्ञापकत्वार्थस्य नियमस्यावर्त्तकुक्षौ प्रवेशेयुक्त
इतिभावः।तत्सत्वेहि ज्ञापादेरेवजायमानत्वाद्योग्यत्वमनैवष्टः।तद्रहितेति।कर्मत्वाद्ययोग्यत्वएहि
तप्रातिपदिकार्थेएवेत्यर्थः।इत्यर्थाहितिः इत्यर्थका प्रत्ययानियमादित्यर्थः।तथा चानेन नियमेन कर्म

ने

इतिभावः

राम
१०५

त्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैवत्वाद्वृत्तिर्ननु निरर्थकस्य तस्य तद्योग्यार्थकप्रातिपदिकत्वा
भावान्न तथा च तत्र प्रथमोत्पत्त्यान स्यात् छत्रप्रवृत्तिर्युक्तेति न निरर्थके ।। नेष्ट तद्गृहनेदोषप्रसिद्धिः इदमे
वमात्रग्रहणाकर्मणो द्वितीयेत्यादेस्तथाकारनियमत्वेमानं। मात्रग्रहणाच्च सत्रकारस्य प्रत्ययनिय
मपक्ष एवेष्ट इति गम्यते इति बोध्यं ।। नन्वेवं संबोधने पि सा न स्यादत आह संबोधने ति ततश्च
कर्मत्वादिविशिष्टत्वरहिते एकत्वादिविशिष्टे स्वार्थ एव सेवमेकवाक्यनयानियमंगीकारात्तदाधिके
भवत्येवेति भावः ।। अस्य प्रातिपदिकार्थे स्यस्य नन्वेवं संबोधने चेत्यस्य प्रत्याख्यानासंगतिर्ज्ञापनार्थ
मावश्यकत्वादत आह वार्त्तिकेति ।। अर्थनियमामिति । कर्मणो द्वितीयैव प्रातिपदिकार्थे प्रथमे
वेत्यादिरूपं विभक्तीनां संबंधनिवर्त्तकं नियमममास्त्वेत्यर्थः ।। अनेन नियमेन कर्मादौ द्वितीयादे
संबोधने लिंगाद्याधिक्ये च प्रथमायाश्चाव्यावृत्तेः सिद्ध्यात्तदकरणे लाघवादिति भावस्तदा
हमात्रेत्यादि ।। एतेन मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्ये प्राप्तेन तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्याधिक्ये
प्रथमाया अप्रवृत्तिज्ञापनायैवेदमिति निरस्तं कारकेति तदग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि प्रातिपदि
कार्थ एवेति नियमाच्च न ह्याधिके अप्राप्तावस्याभरात्तिरिदं युक्तं चापास्तं दिशोनिनादर्थस्तु भाष्य

कृतोपीदमेवेष्टएवं चसत्रमतावलंवेसर्वमपेक्षितमेवोक्तं।स्पाभाष्यवार्त्तिकेषप्रत्याख्यानावलं
बेनुसंबोधनेचेत्यपित्याज्यमेवेतिनतद्वलंबनेनप्रत्याख्यानपक्षपर्यवसानंमूलोक्तमपुक्तंनन्वे
वमपिवाहपुरुषइत्यादौविशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्यभानात्प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभा
वेनमतद्वयेपिप्रथमानस्यात्।पूर्वापरेत्यादिसमासविधानंतुवीरपुरुषमानयेत्यादौसफल
मितिचेन्न।संसर्गस्यवाक्यार्थत्वेनबहिरंगत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबा
धानुपपत्तेरिति।निहिदूम्लेपत्विति।इत्युक्तेनैयथाश्रुतानाभिप्रायंव्याख्यानाभिप्रायंवातद
र्शपस्यप्रागुक्तत्वात्।प्राचावृत्तिकृताप्रक्रियाकृताचापञ्च [illegible] व्याख्यातमितिहृदयंनेतिशे
षः।मूलेएवकेवलपदस्यवच्छेद्यमाहनजात्यादीति।अस्यचनतत्स्वरूपइतिनार्थः।सत्ताश्रयएव
भासततस्यार्थकेनयोर्थःसानस्येवेतिव्याख्येयग्रंथेनैवनिर्वाहेस्याविशेषस्यवैयर्थ्यापत्तेः।खपु
सिद्धेश्चातआह।श्रौजात्यादिनेति।हृप्यतेविशेष्योक्रियते।आदिनागुणादिग्रहः।एवंचसनि
त्यवकेवलमित्यवकेवलपदव्यावर्त्यप्रदर्शकमिद्यमितिनवैयर्थ्यमितिभावःनन्वेवमाप्येत्वष्टासिद्धि
रपीहनेत्याशयेनाशंकतेनान्विति।अपिनेत्ययसमुच्चायकः।आधारतापक्तिर्वाच्येति।ताद्रूप्यो

राम
१०५

घारतारूपशक्तिकारकं वास्मार्थरस्यर्थः तयाप्रतीतेरितिभावः नरप्रसिद्धिरिति। सर्वत्र तत्तद्धर्मवि
शिष्टस्य वाच्यत्वलक्ष्याप्रसिद्धेस्त्विर्थः। रसतत्तस्याचष्टे रतिरतिहि तानेजात्यादिरूपरसेतत्तयार्थे
स्यकृत्वाप्रकारांतरेणाचष्टे रस र्थः तथा च जातिपदं लिंगोपलक्षणं अविवक्षितं वा आदिनानगु
णादिपरिग्रहः किंतु स्वार्थादिपं च सुलिंगादिपरिग्रह इति सर्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वेपि लिंगा
दिविशिष्टार्थोपि न भवति अभ्यपवोध्यः सरहतन्स्य त्वेनाभिमतरतिनातद्वान् कृष्णाघर्थो अवर्स
त्वेन विवक्षितरतिभावः तदेव प्रतिपदयतिपूले ऽपर्यायोहीतिनत्वेरस्तादपाटस्यतत्तद्धर्मवि
शिष्टरतिनार्थः उक्तपक्ते एतत्राहामुकेति। आदिनासंख्यादिपरिग्रहः पुंलिंगादिरेकत्वादिविशिष
उच्चैरणघमपार्थे रतिनशाक्सतेवक्तुमितिनात्यर्थः। कुसमरत्यादौतुलिंगग्रहणात्सिद्धिरितितदा
शयः ननु पोऽर्थः सत्रित्येव केवलं भासतरत्यस्यतानः शब्दाधाऽर्थप्रतीतिः सासान्त्रेसेव माकोस्य
र्थोविवक्षितऽततरर्थस्तत्समानाधिकरणोभासतरत्यर्थः तत्र न तावद्दाधरत्याह मूलेऽचेनीचे
रित्याहीति। मतऽचैरित्याद्याकारैकप्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धेतिभावः अतएव वृद्धितोपरव्युनापरा शं
कतेनान्विति मनात्यभावेपीति अस्यततः न्यायान्दर्थस्येति शेष आक्षिसामानाधिकरणपमितिति

१०६

ऽनेन कृदंतेन वेति भावः ननु असत्वार्थेषु अनेकशक्तिप्रधानेषु खलादिषु स्वोत्तिष्ठत्वः पश्येस्याद्विदर्शना
त्तेषामपि तत्सुलभमत एव तिङ्‌समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकसंगतिरत आह मूले नालिंगसंख्येति एते
नो खलादीनामधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् द्मावस्यवत्तुमो चित्स्येनासत्वार्थकत्वात्तेषां तदोलभ्यप्राप्त
पादनाचिंत्स्यमित्स्यपास्त। खलादीनामिवतेषामपि तस्य सुवचत्वात् न तत्प्रधानत्वस्य तत्राप्रतिबंधकत्वाभ
तिस्त्र चपि तु नप्योक्तेः नत्सोलभ्येद्रोपेतद्विरोधे बीजमाह। सनित्यनेनेतिति तिङ्‌ तस्याप्युपलक्षणमिदं।
दुर्वीत्वादितिकर्तर्यभेदेनान्वयात् थाचनत्सोलभ्यं दर्वचमिति भावः ननु उत्वेक्षिप्याधर्मस्य तदोलभ्येपि
उक्ततद्देशाधिकरणमित्याधर्थस्य तत्सोलभ्यमित्याशयेन मूले शाकत्वेपदांतरोपेति। ननु तस्य तत्सामा
नाधिकरण्येकथवाकाशोषविरोधोऽत आह। न [illegible] रति। पदांतरोपस्थापितस्यासत्तिसामानाधि
करण्यसत्वेतस्य लिंगादेस्त्याधर्थः एवं च हितापाप्येस्य दुर्वे चखलादाधोवाच्यः सो पि उत्वेक्षस्याहितोषा
क्रांतः एवं पक्षद्वयस्याप्युक्तत्वेपाभ्युपेत्याधेप्रकाशोक्तं दोषमाह मूले कृष्णरतिोतमुपपादयति। तत
इति। कृष्णादिशब्दादिस्यर्थः। लिंगसंख्याघनन्वितस्यैवार्थस्य तत्प्रतीतिविषयत्वस्वीकारस्य तत्समत
त्वादितिभावः यथपि तथाप्रतीतिः सर्वत्र तथापि लिंगाद्यपि योगित्वात्रास्य तन्नलक्ष्यमित्याशयेनाह मू

राम
१०६

सेनचेतिानन्वेवंनप्रातिपदिकार्थलिंगाधिकं किंचिदिति दोषासंगनिरस्तआह कृस्मत्वादेरिति। आ
दिना श्रीत्वादिपरिग्रहः कृस्मादिव्यक्तिस्तु सत्वेन प्रतीतानि विषयः प्रातिपदिकार्थेन तु तत्वेनेति त्वन्मतेऽपि
वाहरतिभावः एवं वृत्तिव्याख्यानं हृदन्तग्रथं सरवं घप्रक्रियाव्याख्यानप्रसादः ग्रंथस्वरूनप्रकाशो कमाह।
मूलेपदरूपातिप्राचांप्रसादकृतां केषांचित्पदानांभासमानवैयर्थ्यपरिहारायाहालिंगेति केवलमित्यस्य
व्याख्यानमनाश्रितमिति आ अपरिहितामिति तदर्थः निरपेक्षमित्यस्य व्याख्यानं लिंगादीनां वैपरीत्यं न
नास्वार्थादीनां क्रमेणोपस्थितेः स्वार्थमित्यस्य विशेष्यत्वेन व्याख्यानं जात्यादीति। आदिना गुणादिपरिग्र
हः स्वत्यन्वपरति। तथाच जात्यादि निरपेक्षमिति पृथक्पदे आद्ये सामान्येनपुंसकं। एतेनक मेधाएषः नि
रपेक्षत्वं चाविशेष्यणपद्धात्तापास्तमास्तः व्यक्तिमात्रबोधोपि सर्वतंत्रविरुद्ध इति मान्योक्तिः प्राचामनुरो
धेनेति ध्वनितं आद्ये तस्य पूर्वनिपातापत्तेः अन्ते स्वार्थपदानन्वयापत्तेः तथाहि षोडशमूलकृतो नाभि
मतत्वाच्चेति भावः विशेष्यति। नान्विष्ट विशेष्यतानिरूपितत्वादित्यर्थः तथाचपदधर्ममात्रविशेष्यत
याभासते तर्हि कथं तस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वं अथ तद्वत्तद्व्यतत्कथं तन्मात्राभिधायित्वं शब्दान्विष्ट्र

215

कारकत्वानानुरूपाद्दितिभावः ननु पंचसुकारकस्यां [illegible]त्पत्वेनतद्दश्रिमाभावेनादिपदं व्यर्थमत आह।
कारकाद्दातिप्राक तस्योपक्रांतत्वादिति भावः पुनरपित द्रूपत्वं न प्रकाशोक्तमाह। मूलेपदपीति।
प्रसद कृतोक्तमिति शेषः सिद्धान्तादित्यर्तीति। अत्रमान्याप्राचामिति शेषः स्वमते तु विशिष्टरूपोपादाने ति
एवं गौणमुख्यन्यायपरतीत्यर्थः। लत्वे कोत्तु भेस्पष्टम्पापाप्रवृत्तेः। अथ प्यात् तुल्यत्वेपि पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्थं
तन्मतानुवाद इति प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। तत्त्वरत्नपादि। तन्नाहि श्रीन[illegible]प्रतिषेधः अनदः अदः अ
भवत अहेः भवत न वक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तेति सिद्धं एव मप्य गौगौः समपद्यत गोः भवत अत्रदोषः।
एवं नहि गौणमुख्यन्याये न सिद्धं पप्यागौ नूबध्यरात्तिनवाही कोनु बध्यते। कथं तर्हि वाहीके इत्यात्वे गोरिति
इति गामानयेति। अर्थाश्रये एतद्भवति शब्दाश्रये चरुव्यात्वेति भाष्यं तत्र शब्दाश्रये चेति प्रतीक
मादायस्वार्थे पदं संस्था ध्यपदांतरसंनिधाने गौणत्वप्रतीतिर्नाहि तदा मुख्यमवहाय गौणभावादिति
पदकार्यविषयं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये विषमुक्तं शब्दाश्रये चेति नत्वत्रार्थो नापेक्ष्यत इति कैयटः एवं चैत
लुप्य प्राचोक्तमपि तत्रूपपाठमिति नात्रात्साच्चेत्स्वकोत [illegible] दोषप्रदार्थसम्च कश्शेषपरात्याप्तक्तमिति भावः तदे

र्थोसमूहात्मकार्थवद्रूपमुद्देश्यं यत्र कार्ये तस्मिन्न सुतः सद्व्यपदेशः इति नाश्रयकः

नन्वपदेऽएवलक्षणोगतिसिद्धान्तस्योक्तत्वेनातद्दोषापुक्तत्वंच ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह द्वन्द्वमेवेति एवेनतद्या
वृत्तिः एवं च वेरेत्तुमाह ~~[illegible]~~ विशिष्टेति उपात्तविशिष्टा
र्थोपस्थापकवर्णसमूहात्मकार्थवद्रूपेत्यर्थः तथा चोपात्तविशिष्टार्थोपस्थापकं पदं कार्ये एवापेक्ष्य
पः परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां
मिस्सन्तरेणत्वाज्ञातसंबन्धार्थयोगं प्रातिपदिककार्यप्रवृत्त्यभावे बीजाकेयप्राचीनमूलादेरप्य
त्रैवतात्पर्ये। अतएवानेनतस्ययुक्तत्वप्रतिपादनं। उक्तभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोगपद्यश्रयेप
धन्यायःतद्द्वितेत्यादौ श्रयेचतेरस्यर्थः गौतरतिपद्याश्रुतसत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्वेनोक्ते
स्येवतस्यप्राधान्ययत्वात् अधिकमन्यतोवगन्तव्यं। अत्राप्रवृत्तेरितिप्रथमाविधायकेपरिभाषाप्य
अप्रवृत्तेरित्यर्थः रहंचन्यायविषयत्वमङ्गीकृत्योक्तं। वस्तुतोन्यायविषयत्वं एवनेत्याह ह्रोत्यादौ इति
आदिनामंचादिपरिग्रहः गौणत्वाभावाचेति अप्रसिद्धत्वं गौणत्वाभ्यासिकत्वं च तत्रौणत्वनिवि
ष्टं नतु शुद्धलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं चेत्यभावः चोमूलोक्तसिद्धान्ता[illegible]दितिदोषसमुच्चायकं
आपिनापदेऽएवलक्षणासत्वाच्चेत्यस्यसमुच्चयः भ्रमेपद्भ्याहुरितिनाकेपदन्त्यपापिप्रकाशकत्वस

१०८

र्थः गौणत्वात्स्वार्थिके क्विति गौरोपुलाक्षणिके पुचेत्सर्थं यदभिप्रायेण मूले समर्थनिर्दिष्टत्वानमभिप्राय
मभिसंधाय तत्त्वादन्यमुखेनाहात्रेति। आस्मिन्पक्षे पदेस्सामर्थ्यं लक्षणाभिः सपसमर्थः सूत्रे भाष्येऽक्त मिति यो
घः र दंचतौ। किंच साकांक्षावयवं भेदेनाकांक्षशब्दस्य क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते अ
र्थैकाद्देकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादित्यस्य हि जैमिन्याद्युक्तं लक्षणेन समानार्थत्वात्। अत एव
पचति भवती त्यत्र साधारणमिदं आख्यातमिति सूत्रे कृत्वा विवक्षायामपि सविशेषणमाख्यातं स्यात्रा
प्येकत्वात्। अतएव वाम राघो कवाक्यता॥ तत्र व्रजानि देवदत्तेस्यत्र। अस्य संबोधनस्य निघातो न स्यादि
तिपदस्य पदस्यापादादौ इति तस्यामंत्रितस्य सर्वानुदात्तत्वं तत्सामर्थ्ये के नामंत्रितस्य चेत्साध्य भिकस्यैवैतो
त्सर्प्यः अतस्तत्रसाक्षाद्विशेषणं तथा चदेवदत्तं संबोधितं संबोधनविषयोमत्कर्तृकं गमनामिति बोधः
तिभावः ननु समर्थः सूत्रभाष्यविरोधादिदमयुक्तमत आह। वस्तुतस्त्विस्याहि। अस्य रतिबोध्यामिस्तत्रान्व
यः। एवं सति। साक्षात्क्रियान्वयित्वे एव वाक्यत्वांगीकारे सनामर्थः आदिनाऽशालानां ते ओदनं ददामी
त्यादि परिग्रहः। निघातस्येत्सुप लक्षणात्तेरत्साधादेशस्यापि। तत्र उक्तवाक्यस्य तिङंतादौ तस्माततोऽक
देषतएतेनउक्तभाष्यविरोधेन आदिनानेरत्साधादेशापरिग्रहः तथा चास्य साक्षात्क्रियाविशेषणत्वा

देप

राम
१०८

218

भावेपिनिपातनसिद्धिस्तदुक्तंत्रेतिनैतत्तत्रतथानदन्वयसाधकमितिमूलंतस्याकैयटप्रकाशभूषणादौ
कारस्त्वाग्रहकृतं च चिंत्यमितिवोध्यं तदाहैवं तोत्र अत्रेदंबोध्यं संबोधनेन च स्यसंबोधनाधिकेप्रातिपदिका
र्थेवर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थं संबोधनमाभिमुखीभावः तत्र संप्रवृत्तानिवर्तनेन संबोधन
विभक्तेरनुवाद्यविषयेव संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्यासिद्धिं विनानत्वासंभवात्तेन राजाभव
पुष्पस्वेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः राजत्वादेः सिद्धत्वेनानुवाद्यत्वात् अतएवराजन्पु
ष्पस्वेत्यस्यकुमारावस्थायांराजाभवपुष्पस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः अतएवसिद्धिकीत्यावि
क्षितानबोद्धा इंद्रशत्रोविवर्धस्वेतिभागवतेंतुचिंत्यमेवएवं च अनुवाद्यस्याविधेयेएवान्वयेनाविधे
यतापाश्रितपानिष्टत्वेनतस्यामेवैतदर्थान्वयडेरेश्यतयातदेतदुक्तंहरिणासिद्धस्याभिमुखीभा
वमात्रंसंबोधनाविडः आप्ताभिमुख्यास्यर्थात्माक्रियासुविनियुज्यते संबोधनेनवाक्यार्थरतिवृद्धे
ष्यत्रागमरतिः अस्यार्थः सिद्धस्यासंबोध्यतावच्छेदकरूपेणासिद्धस्य अनेनानुवाद्यविषयत्वमसं
बोधिता अभिमुखीभावमात्रं अनभिमुखः अभिमुखः संपद्यते तथाभावः अभिमुखीभावः सं
मुखीभावस्तन्मात्रं प्रयोक्तृवचनं अर्थग्रहणोत्सारत्वभवनात् नद्घंजकं च मुखेपराहृत्त्यादि मात्रपदे

१०९

नसम्प्रगत्तापनेनसंबोधनमिस्याद्दिमतं।तात्पर्यावृत्तिः।तत्संबोधनंविद्वः।तत्फलमाह।प्राप्नोतिह्यितप्र
प्रमाभिमुख्यंसंमुखतापनेनमुखपराद्वस्यादिना।तादृशः।अर्थात्मा।अर्थप्रग्रो।आत्मा।इतिशाकपार्थि
वादिःप्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवानापट्टःशब्दस्वरूपत्वमात्रजपे।अर्थात्मेतिकर्मधारय।रामादिरितिन
द्र्थःपट्टा।अर्थ्यतेबोध्यते।रत्यर्थस्तद्रूपात्मा।संबोध्यमानश्चरमाधीयस्तुवक्ष्यते।इति।क्रियासुप्रयो
क्तृचाप्यक्रियासुविनियुज्यते।पितः।अनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबंधोस्येतिबोधितं।तथाचक्रि
यासुविनियोगफलकोऽभिमुखीभावःसंबोधनमितिफलितं।एवंचाभिमुखीभवद्ग्रामोदेश्यक
प्रवर्त्तनाविषयोमत्कर्मकरक्षणमितिबोधोऽहे।रमममपाहि।अत्रपूर्वंचसंबोधनंप्रकृत्यर्थप्रतिविशेष
णंतद्धिमत्त्वातात्पर्यश्च।क्रियाप्रतिविशेषणमितिस्थितं।एतेनसंबोधनंप्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणं।तथा।चरामं
मांपाहीतिवाक्यस्य।रामसंबंधिसंबोधनविषयोमत्कर्मकरक्षणमर्थइतिमूलं।तथ्याप्रकाशभूषणरत्ना
करादेराप्युक्तंचापास्तं।हेशब्दादिसंबोधनता।त्पर्यग्राहकं।असंनिकृष्टचेतनेचनत्वारोपेणगौणःप्र
योगः।एतेनासंनिकृष्टेहैविधीरमभवेत्पादौ।तदसंभवाच्चिंत्यमिदमितिमंदोक्तमपास्तं।अपमेव
संबोधनपदमिति।हे।एपघार्थे।तत्रापि।क्रियाशब्देनप्रयोक्तृतास्य।क्रियायाएवग्रहणं।तएवंचतदेकवा

६

राम
१०९

कुतान्सिद्धाप्युजग्गजस्यापत्रैवनात्संपश्यतिएवंसतिव्रजानीत्यादौव्रजनक्रियायांसंबोधनस्यविनियोगा
भावे नतत्त्वानुपपत्तेस्तद्विभक्त्यनुपपत्तिरितस्तदेतत्सर्वंहृदिनिधायतदुपपत्तिमाह। वस्तुतोव्रजानीति
रतिराघर्षकः। तत्रज्ञानो। अन्वयादिति। अतएवोभयोस्समानवाक्यस्थत्वलौकिकीकृतनलक्षण
सत्वात्। एकतिङ्वाक्यमित्यस्यचवृत्तौश्रीहर्षाश्रयमाणेसमानानुपूर्वीकतिङः तद्घटितमित्यर्थइतित
दपिलक्षणमस्त्येवेतिभावः। नदोषइति। नैतदनुपपत्तिरूपदोषइत्यर्थः। उक्तभाष्यात्तस्यतथार्थ्योगाकार
पिव्रजानीत्यादौमूलोक्तरीत्याव्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वेनतुतस्यांतस्याविनियोगेनक्रियासुविनि
युज्यतइतिहीविरोधाय। नेहपदोषइतिभावः। नन्वेवंव्रजानीत्यत्रकथंलोट्। ज्ञानस्यैवविधेयत्वेनात्र
विध्याद्यसंभवादतआह। प्राप्नोतीति। प्रैषातिसर्गेतिसूत्रेणेतिभावः। अत्राव्रजानीत्यत्र अत्रेदंतत्त्वंदृश्यपवि
धेयभावोवाक्यार्थः। आभिमुखीभवनानुकूलव्यापारसंबोधनविभक्त्यंतशब्दप्रयोगरूपस्यव्यापारस्यतर
नेयेपक्ष्योवप्रतातेस्तनवाक्यार्थः। अयमेवहीचाभिधार्थः। तत्रसंबोधनपदस्यनाभिमुखीभा
वपात्त्वेकिंकृतव्यापारत्वं। अतएवगच्छेत्यादावध्याहारेधिः। मत्वेत्यादौप्रथमा। अनध्याहारेतु
द्वितीयेवातथाचाभिमुखीभवदेवदत्तोदेश्यदोमत्कर्तृकप्राप्तकालगमनकर्मकः। प्रवर्तनाविष

योऽवबोधः वस्तुतो वाक्यैकदेशान्वयेन तत्र जातिर्देवदत्तत्वमनेनैव ज्ञानाहीत्येतद्घटितत्वात्कार्ये बोध इति
नश्रूयमाणत्वविशेषणाय योगरतिरिति तन्मात्रं हितो कार्यकं यथाश्रुतेऽकतिङ्वाक्यमितिवाक्यल
क्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिरिति बोध्यम्। एतन्मूलक एव संबोधनस्य कर्तृकारकत्वव्यवहारो
ह्यानां तस्यैवत्वपदार्थत्वेन विनियोगात् क्रियाकर्तृत्वात्। अत एव वार्त्तिकं समानाधिकरणे प्रथमा इति
वार्त्तिकमन्ते प्रथमासिद्धिः संबोधनेत त्यासहिप्राप्ति प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव अत एव
प्रथमापि कारकविभक्तिः कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् क्रियायोगे एवं तत्प्रवृत्तेश्चात एव वाक्य
क्षितत्वाच्च अस्तिक्रियायाः सर्वत्रसत्वाच्चातदर्थस्य क्रियाजनकत्वाच्च आख्यातार्थक्रियान्वयिकर्तृ
हावमेदान्वयेन तदुक्तेः क्रियायोगो बोध्यः यत्र क्रिया नश्रूयते तत्राध्याहार्या। ततोऽस्तीत्यादेः अ
भवेतापरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात्। तत्र भवतां परस्त्रैपलक्षणमन्यलकारस्यापि अत एव
यपरविभक्तेरित्यन्यायेन प्रथमासिद्धिर्भाष्यादौ स्फुटा। एतेन सानकारकविभक्तिः तदाधिकारस्य क
त्रीहियंहामुपजीव्य विधीयमाना विभक्तित्वस्य तत्वात् क्रियान्वितविभक्तित्वं तु नतत्वं शुद्धधिया
वित्यादेः पणाद्यापत्तेः सहयुक्ते स्तत्र भाष्ये प्रधानग्रहणाभावेन त्वाये नुप्रधाना तु प्रथमासाध

केकारकशब्दस्यांतरंगपरत्वमन्यथा पुत्रेणासह पितुर्गौरिस्तेन सहस्थूलस्य साहित्यान्वयायाप्राप्त्यात
तस्तृतीयापत्तेः तस्मात्सर्वग्रंथविरोधाच्चिंत्यमिदमिति मंदोक्तमपास्तं। शब्दशब्दस्य सत्वभूतार्थ
कथाशब्दार्थविशेषणत्वेनाकारकत्वाच्च अहल्याधिकरणन्यायेन विशेषणविभक्तिसाधनेपि उत्त
रपदार्थनिरूपितकारकत्वाभावाच्च कारकाणां भावनान्वयस्य स्याक्रियान्वयिनां क्रियान्वयस्त
थापत्त्याः संगत्यापत्त्याक्रियान्वयित्वे कारकत्वमिति स्यास्यापुत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च अंतरंगत्वस्या
त्र सहपुत्रेरस्तत्र संदेहनीयत्वाच्च किं च पुत्रग्रहणं न तत्र तृतीयापत्तेः सुनिवारत्वात्। अंतरंगोपायु
क्तेरिति पुत्रग्रहणं यथाकमंडलोर्हि तीयाप्रान्तदूत्। किं च पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वा
मिकत्ववती गौरित्यर्थेन पर्वंगवा पितुः संबंधः पश्चात्तस्यार्थेन अन्यथा कस्य सहत्वं प्रतिपाद्येत अ
तो अंतरंगत्वेन तत्र षष्ठीस्याशयात् अपपदविभक्तेरिति वचनं तु अक्रियायोगप्रधानात्प्रथमादिसिध्यर्थं या
तत्रांतरंगत्वाभावाद्धिकं सह पुत्रेरसनत्रस्फुटाभाविष्यतीति दिकृतति तद्यहेति दिगित्याशतिप्र
पमाः ननु कर्तृरिति कर्तृषष्ठीसपुत्रे आभाष्ये भाष्येतं रूढदर्शितवच्च मंप्रियमिति कोशादाथ्य
नशब्दस्य रूढत्वेनाक्रियावाचित्वेन तद्वर्थान्वयेनानत्वात् आह मूले आप्रातोदेस्याद्वितदेवे

223

११२

ध्वनयन्व्याचष्टे । अनेनेति । वृत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेनान्वयः । कारकमिति । स्वकर्त्रनुमलक्त
वोध्यः । आख्यानादिति । अयं भावः । कर्तृषष्ठ्यो वपुं क्तान्तानने षेघषष्ठी घटेनैव्यक शेनीस्यत्र घटेप
त्वात्कर्मत्वापत्तेः जातिनिग्रहत्योनि शेषिकर्माणि षष्ठी विधानाद्धिंगा च्चएवं वचास्याक्रियाद्वत्वेक
र्तुरति कर्तृकारकान्वयापत्तिः । तत्साधनीभूतां क्रियायाम् अभावे केवलपदार्थस्याभावत्वात् संभ
वेनानन्वयापत्तिश्च । न च पानभोजनासनभोगाद्यर्थमेव वसुनोऽभिष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेव साका
ंक्षषष्ठीति वाच्यम् । औतक्रियामादायान्वये वपुं क्त्वा द्धघटेरस्यादिप्रागुक्तदोषद्वयापत्तेश्च एतेन
नहृदयोगमिति न्यायेनान्वयोचितमस्यापात्तमिति । एवं नैपक् जातिय घोगा स्यपि निरस्ता न हृदया
गौ कारिफलाभावात् उक्तदोषद्वयापत्तेश्च । अत्र कर्त्रीति सूत्रे पदमुपलक्षणं न त्वयुक्तस्य हेतो
स्सितः वृत्तो त्यार्थानामिति सादिसूत्राणामपि अस्य पञ्चेदं वा तार्थानामिति सूत्रे भाष्यकैयटादौ स्प
ष्टमिति । एतेनोक्तं कौशिको विशिष्टपातादन्यूपसर्गरहितस्य तदर्थत्वेमानाभावान्नेति मान्योक्तहेतुः
प्राचामनुरोधेनेति । ध्वनितां ऽपे पिवानिस्यत्रैव कौशेनस्याविवक्षितत्वात् । अपेक्षितं मत्तेस्याद्दि
प्रयोगदर्शनाच्च । आप्लृ व्याप्ताविति स्मरणाद् व्याप्तुमिच्छति अर्थे निरासायाहासंबद्ध्रमिति सान्वस्वाऽपा

राम
११२

225

१११

ध्वंनपन्व्याप्त्वेष्टा अनेनेति । वुसत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः अस्यास्य चेनान्वयः कर्त्तमि स्कर्त्तातुमूलकृत
वोध्यः । आख्यानादिति । अयं भावः । कर्तृषष्ठ्यो वपुक्तः सानश्चेषषष्ठी घटेनैलपक रोतीत्यत्रघटेपा
त्वात्कर्मत्वापत्तेः जासिनिप्रहणो निशेषिकर्मणि षष्ठी विधानात्स्वमात्त्वए वं चाप्याक्रियमाद्वेत्वेक
र्तुरिति कर्त्तकारकानन्वयापत्तिः तत्साधनीभूतक्रियायाः अभावे केवलपदार्थस्याभावत्वात् संभ
वेनानन्वयापत्तिश्च नचपानभोजनासनभोगाद्यर्थमेव वसुनोऽभावत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेवसाका
ङ्क्षषष्ठ्यास्तिवाच्यम् औतक्रियामाद्यापनयेवपुंक्तत्वादघटे रस्यादिप्राग्नक्तदोषद्वयापत्तेश्च एतेन
नहृदयोगमितिन्यायेन तथोचितमिस्यपास्तम् इति । एवं नपकुजादिवधोगहृदि एषि नि एता नहुद्वय
गोकारेफलाभावात् उक्तदोषद्वयापत्तेश्च । अत्र कर्त्तुरिति सूत्रे पदमुपलक्षणं तथा पुंक्तं स्पृहे
प्सितः वा रत्नार्थानामि स्पादिस्त्राणामपि स्पर्धेच्चेदं वारत्नार्थानामितिसूत्रे भाष्यकैयटादौ ह
द इति एतेनोक्तकार्थे विशिष्यपाठादभ्युपसर्गादिहितस्यतदर्थत्वेमानाभावात्स्वेतिमान्योक्तहेतुः
प्राचामनुरोधेनेतिधु निता ऽपि पिवानिस्यत्रेव कोशेन स्याविवक्षितत्वात् । अयोक्षितं मत्तुरित्यादि
प्रयोगदर्शनाच्च । आप्रवाप्नाविति स्मरणाद्वापुमित्यर्थानिरासायाह । संबंध्रमिति सानुस्वाः पा

राम
१११

ऽबंधुंनसंभावितएवपाशरतिरघुपधेपितथैवबोध्यंएवंचसंबंधमात्रमत्राप्तिर्नतुव्याप्तिरेवसाचाव
च्छेदकावच्छेदेनसंबंधःसेनयाग्रामोव्याप्रस्त्यादौतथैवप्रतीतेरितिभावःकर्त्रुरूपातत्वादाह।करोति
सन्प्रकृत्यप्रोनेकारणाकांक्षेसर्थःयथासोमेनयजेतेत्यादौभावनायाःकरणाकांक्षायांसमानपदोप
त्तत्वाधागास्यैवकरणत्वेनान्वयोनपदांतरार्थस्यसोमादेस्तथात्रभिन्नपदोपात्तत्वेप्येकसूत्रोपात्तक्रिया
याएवेतिभावःयत्तुकर्मत्वादीनांशब्दविशेषोपाधिकत्वात्कारकाधिकारस्थकेनाप्युमिष्टमित्याका
क्षायांप्रकृतधात्रूपात्तव्यापारेणैवस्पर्धाद्यम्यतेनयाचानुग्वलगामीतिसूत्रस्थमूलोक्तरीत्यासं
केचेमानाभावाच्चविच्छित्तिस्तनुकूलव्यापारेणासंप्रणीधात्वर्थेनयदाक्षिनंतंदुलादितदैवकर्मसंज्ञाभ
वतीतिसूत्रार्थःफलस्यनकर्मत्वमितिकश्चित्तन्नेतिध्वनयन्नाह।मूलेविशेषणीभूतेनेतिप्रक
रणाच्छुतेर्वलीयस्त्वेनफलान्वयापास्यैवकर्तृत्वरे विशेषणतयाप्राविष्टत्वेनतस्यैवकरणत्वेनान्व
यःउचितइतिमान्याःतदेतत्ध्वनयन्व्याचष्टेकर्त्तुरादार्थेतिप्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थविशेषणीभूत
क्रियायाःफलानवच्छिन्नत्वनैवोपस्थित्यातस्याएकरणत्वमितिभावःतत्रहेतुमाहोपस्थितमितिप्र
करणाच्छुतेरित्यनेनसमानार्थोयंन्यायःतथाचाधिकारप्राप्ताकारकपदलभ्योक्तार्थसबहिरंगत्वा

226

११२

दिकसूत्रोपात्तकर्तृपदलभ्यस्य तस्यांतरंगत्वेन प्राबल्यात्तत्कल्पनं न्याय्यमिति भावः एतेन कर्तृग्रहणं
व्यर्थं रक्षितेत्यनेन तदाक्षेपात् वाणार्थीनामित्यादाविव प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थ इत्याख्यकसंबंधेनैव
यत्क्रियापेक्षितं तस्यैव कर्मत्वेन न माषद्रावृत्तिप्रसंग इति तदर्थमपि तन्मास्तु इत्यपास्तं एवं च कर्तृनि
ष्ठव्यापारेण संबध्यमानमिष्यमाणमित्यर्थः। संबंधश्चात्र जन्यतारूपो जन्याश्रयतारूपश्च वक्ष्यमाणत्वात्तथा
पारादेरूपत्वमेनसनागर्भितमिदं च साक्षात्स्वरूपधात्वर्थक्रियायाः फलत्वे धातूनां केवलविषयत्वात्तत
हाश्रयत्वात्तुलादीनामपि तत्त्वं एवं च कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलेन संबध्यमीष्यमाणमित्यर्थः फलितः
जन्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं अत एव चैत्रो ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वं फलसंबंधश्चाश्रयता
तत्फलितमाह एवं चेति। आख्यार्थसंबंधस्य कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारकत्वाग्गाकार्थे च स
र्थः ईक्षिते त्वस्य कर्तुरीप्सितेत्यस्य हितेनेत्यादिना न मफलस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह एवं च एतल्लक्ष्यमाह पच्ये
तिदेवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रयत्वादिति भावः नन्वेवं

227

भिन्नोस्येति एतेन पत्नेष्वततद्ध्वनयत्नाद्धास्येति- अत्र सपक्षे तत्करीत्या समुलभ एवेति नीत्त्रेखस्तस्मन्नाद्दे
सिवेति- अत्र मयेति- शेषपूरणेनाव्याख्याने हस्वर्थः एतेन मूलरीत्या फलभेदमाशंक्योत्तरमुक्तिप्रकाराणाकफ
लभेदस्यावश्यंभावीकार्यत्वान्नदोष इति रत्नाकरोक्तं तच्च किं तत्त्वमिति विंस्यमेतादृतिप्रकाशोक्तं गीगीर्विदिस
त्रस्वयंफलभेदंगीकारेणापसारांनैकरूप्यमिति पूर्वं पर्वमिति कूश्राभयणांनि मूलमिति खंडनकारोक्तं चा
पास्तमिति भावः दिगर्थ इति- रीत्यर्थकदिकूशब्दस्तु वितार्थ इत्यर्थः आदिलोयेति लोपद्वयविषयकतयेत्यर्थः पध
पितस्यदोष इत्युक्तेः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः स्तुपविहइ इति न तत्रास्योपयोगस्तथापि तद्नाभ्रपरतो
स्योपयोग एव- यरांतसंयोगस्यादिभूतयोस्कोलोपो नेति तत्त्वर्थः एवं च संयोगांतलोपस्यैवायं निषेध इत्यभि
युक्तो दूघोषोभाष्यविरुद्ध इति विषयकस्येति सर्ववाक्यमिति न्यायेन तस्यैवेत्यर्थ अत एवेति- तस्यैव प्रत्याख्या
नादेवेत्यर्थः तत्र सूत्रे- इदमेवाभिप्रेत्य मूले संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेध इत्युक्तम्- एतेन तथाध्वस्यत
स्यप्रसेकं यथोद्देशकार्यकास्यापक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्तिकाभिमतमिति केपराभुक्तम
पास्तम्- एवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुभयविषयकतया स्यादध्वत्वं अत्रास्यार्थस्य मूलध्व
नितत्वं पध्वनपितुं मदुक्तिं प्रमाणापितुं च कृते संतेनानूघप्रकृतमाल्वहिरोति- पूर्वतोऽन्वैलक्षणापाय

१०

228

भा॰प्र॰
१०७

तः एवं चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः स्वारस्येन चेति। अन्यथांऽतरंगो लोपः अंतरंगान् लक्षणात्वादि
त्यिवाताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः ईदृशानामिति। लोपद्वयविषयाकृत्रिमपरिभाषुतानामित्यर्थः एवं च तत्र बाध्यस्य त
स्य यथासंख्येन प्रत्याख्यानप्रतीप्सा आद्यपक्षद्वयेतद्ग्रामासावपितत्तीयपक्षदुराशयात स्रातत्वस्यत्वे संभाव
नानकार्यान्निषामुक्तरीत्याऽप्रमितत्वेनानानभिधानस्येवोचितत्वात्। एतेनाकृत्रिमपरिलोपाभावार्थमार्धः मध्या
नुरोधात्। तृतीयं तु दृश्यन्त्रेस्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिः व्रिंत्येति भावः वस्तुतस्तु तृतीयपक्षे तत्प्राप्तिरिति कथं वा
मुक्तान्यप्युपेन्त्य तु प्राकवाररां दर्शितमिति ध्वनयन्नाह वस्तुत इति। विसंज्ञनीयेति। स्वरवत्स्थानमोऽरिति सूत्रे स्यध
दूषितमिति। दूषितप्रायमित्यर्थः मुक्तितोल्वेन तद्दूषणस्यात्रापि संभवादिति भावः स्फुरीमविष्यति चैतत् दृश्ये।
एवं च तद्दर्शिताचामूलकृतभ्रकूशोविकल्प एवेति द्वयोरेवोपन्यस्य दूषितत्वात् तदाहानमिति। चेयथ्यमपरिहरति।
संभवेति। तद्धितरितिलोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः पञ्चमपक्षित्वेदृस्यादितद्धितरित्संतमनूद्यतन्ना आशयानव
बोधात् तथाहि उभयपक्षित्वे एकंदद्धिंप। एकसंधिसंचापुनधित्वेद्धिद्वंद्धिपमेकसंधिसंच अन्यतारद्धित्वे एकधद्धिम
मेकसंद्धिसंच ६ एकदमेकयमेकसंद्धिसंच ८ अनुभयपक्षित्वे एकधमेकसंद्धिसमितिनवममितिद्धित्वप्र
क्रियामानाद्यनवरूपातितिहल्कानि। एवं चैकधमेकसमित्यस्याधिक्ये प्रतिषेधः एकस्याप्युपसर्गसद्धित्वाभावात्-स

राम॰
१०७

वंचमन्त्येत्ताद्वित्वानामानंत्यापत्तिरयुक्तेति मंडनोक्तं तन्न अंधस्य वाधलग्नस्येति न्यायापादितत्वापत्तेः पुनर्द्वित्वे
द्विरमिति वक्त्रियमित्योचितसाद्ध· अन्नमयोभयोः पुनर्द्वित्वं रतिब्यारब्धेयमग्रे पविरोधापत्तेश्च· तेषां तथा शयाभा
वाच्च· तथाहि· एवमुक्तप्रक्रियया पाश्चिद्वंद्वधर्मध्वंसलोपयुतमुदाहरति· सुधुपेति· अन्नलोपाभावपक्षेध
युतेद्धिरकारकमपि· यद्यतु सर्वत्रेति सर्वत्रद्वित्वनिषेधस्तदाधकाय कारोभयेसादिद्वयाताीसंतामन्लोकानु
पूर्वीसं लिख्यते यथा एकधनेकयं १ एकधद्विपं २ एकधत्रियं ३ द्विधमेकयं ४ द्विधद्विपं ५ द्विधत्रियं ६
त्रिधमेकयं ७ त्रिधद्विय ८ त्रिधत्रियमिति प्रकाशकृतोक्तं एवं चकपंत्वया ऽन्यथा तदाशंयावर्णातिस्त्वऽ
न्तुपपतिरपित्वाद्दर्शनेवकार्यः किंच सद्वित्वाभावाभ्यां नवत्वोपपादनेविसादिद्वित्वाभावाभ्यामष्टादशत्वा
पत्तिरिष्यास्त्वांतावत्· यत्तु एकः पूर्वपरयोरित्यत्राधानादीनां पश्चासकृदनुष्ठानं तथा गुणादीनामनेकस्मि
न्प्रयोगेऽनुष्ठानं स्यात्· तथाच प्रतिपुरुषमेकएवसुशब्दः स्यात्स्त्रन्येऽपशब्दास्युरित्याशंक्यस्मोतिद्वोमा
दिशास्त्रदृष्टांतेन प्रतिप्रयोगं प्रवर्तते इति सिद्धांतोऽस्मात्स्वेलस्यलोपस्येतिन्यायगंधस्याभावेन सलोपत्वि
ष्वेंत्येतिस्वंरुतकृदंदुप्रभतयःतम्प्राप्ताहानानिवंधनमिति ध्वनयन्नाह तत्रहीति· एकः पूर्वेतिसूत्रभाष्येय
तएकेतिएकशेषनिर्देशाद्वेतिभावः वोधादिति· संभवतितथात्वेवाक्यभेदस्यामाप्यत्वात्· कटमित्यस्यतु

231

वाक्यभेदेपिप्रत्येकान्वयाभिप्रायेणोपपत्तिः एवंच विधेयविशेषणत्वादेविवक्षाबीजासत्वाच्चैकत्वंविवक्षितं
एवमग्रेपीतिभावः तदाहैकत्वेति॰ अपि॰ संभावनायांद्वंद्वेति इतरेतरद्वंद्वे सहितयोर्द्वयोरुभूतस्यावयवभेदक
समूहस्यवाबोधेनविशिष्टस्यानितेतिभावसमुदायेहेतुद्वयं॰ तेननसंमुखायकचासंगतिः तथाचैकवाक्य
तयेवान्वयइत्याहमयोरिति॰ एकएवेति॰ ननुदाम्पांमुमौसाम्यास्सेतिवदनेकः तत्रगामकस्यस्यानिमेदस्तूच
कस्यसत्वेपिअत्रतदभावात् अग्नीषोमाभ्यामित्यादौद्वंद्वोत्तरचतुर्थ्याविशिष्टेएकप्रदेशेयनिरूपितेकदेवता
त्वबोधनवदत्रद्वंद्वोत्तरषष्ठ्याएकविधेयनिरूपितविशिष्टनिष्ठकस्यानित्वबोधनेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरितिभा
वः शंकितमित्यस्यावश्यकमितीत्यनेनान्वयः सामान्येनोक्तमर्थविशिष्यसदर्शतयोजयतियथेति॰ स्वविषयेप्र
धानसंस्कारेअत्रएव॰ तत्रसकृत्प्रवर्तकत्वादेव॰ व्यापारादिति॰ तस्यचप्रतिपुरुषमेकवाक्यतयासकृदेवबोधक
त्वात्प्रवर्तकत्वाच्चेतिशेषः तदाह तत्संस्कृतेवेति वाक्यइति॰ पुरुषेवैपवीतिभावः स्यादितिसंभावनायां॰ तस्यैवस्यादि
संभावितोवाक्यभेदइतिभावः तत्र॰ वावपार्थत्रयमध्ये आदिनाद्वितीयपरिग्रहः चरुत्वर्थे॰ सिद्धांतितमित्यस्यप्रयोग
इतीमनेनान्वयः स्वाभाविपापज्ञानकं॰ नित्यै॰ यथाब्राह्मणाहिंस्यादि॰ तद्बोधकंनब्राह्मणोहन्यादित्यादि ब्राह्मणा
दिमात्रविषयं॰ नैमित्तिकंदभ्रागमनेप्रस्तुत्यानं॰ तद्बोधकेपूर्ववयाः ब्राह्मणाः प्रस्तुत्येयइतिवाक्यं॰ काम्येज्योति

ष्टोमादिश्रसिद्धं तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारस्तत्वादकरणे प्रत्यवायाच्च इतिः नैमित्तिकानामपि नि
मित्तावगमानंसादर्ध्वं प्राणात्ययुक्त्वा मंतिपूनः स्यंविरस्रापति प्रत्युत्थानाभिवादनाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इ
ति दोषोपलंभाच्च इतिः काम्येषुश्रपि क्वामानामानंत्यात तद्वतंत्रेव र्तिकानामग्निविद्यायुक्तानामाइत्या पुनः
पुनः प्रवृत्तिः तदेतद्ददिनि धायाहमयानित्येस्मादिः नित्यप्रत्यवायपरिहारः काम्ये फलं नैमित्तिकेतु भयमि
तिभावः तन्तद्विषयकेति गावत्ब्राह्मणपूर्ववयत्कवसंतविषयकेत्यर्थः प्रत्यवायेति अर्थबोधायप्राप्तेशब्द
प्रयोगेनापभाषितवा इति युक्त्वा स्वाभावेतदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति भावः नित्यसमत्वमिति।
न तु तत्त्वेन तद्बोधकाभावादिति भावः नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्पितया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह ए
क इति अनेन प्रयुक्तिलाघवादर्थबोधाय सर्वशब्दस्य प्राप्तेः एव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसंबंधबोध
नेदर्शपूर्णमासयोरिव एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिः एत्फलभाव्यतात्पर्यमित्य
पास्तम् स्पष्टकृताते एकोप्यर्थबोधाय शिक्षायुक्तमार्गेण प्रयुक्तश्चेत्कामधुग्भवति किं वक्तव्यं तं बेपीति
फलसंबंधबोधनेतात्पर्यं तासर्वेषां तथा प्रयोगः कार्य इति बोधनात् एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां सुवर्णा
नां सर्वेषां शास्त्रविषयत्वविता शास्त्रान्वित इत्यनेन ततत्स्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः एवं चेति यादि

ष्टोमादिप्रसिद्धं तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्वात्करणे प्रत्यवायाख्या इति । नैमित्तिकानाम् नि
मित्तावगमानंतरमूर्ध्वं प्राणाद्युत्क्रामंतिपूनःस्थंचित्प्राप्ति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तात्प्रतिपद्यत इ
ति दोषोपलंभाख्या इति । काम्यिनुत्रपिकामानामानंत्यात द्वत्तीत्रैवर्णिकानामग्निविद्यायुक्तानामाटस्यापुनः
पुनःप्रवृत्तिः तदेतत्सद्दिनिधायाहम यानित्यसाद्दि तित्यप्रत्यवायपरिहारः काम्ये फलं नैमित्तिके तु अपमि
तिभावः तत्तद्विषयकेतिगावत्प्राह्मणपूर्ववयस्कवसंतविषयके स्पर्धः प्रत्यवायेति अर्थबोधायप्रात्येशप्
प्रयोगेनापभाषितवा इति भ्रुत्यात्स्वाभावेत दर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति भावः नित्यसमत्वमिति ।
ननु तत्वेन द्बोधकाभावादिति भावः नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थतया स्पष्टमेवेतितदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह ए
क इति अन्ने नप्रयुक्तिलाघवादर्थबोधायसर्वशब्दस्य प्राप्त्यैव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसंबंधबोध
ने दर्शपूर्णमासयोरिव एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनानुकूलसिद्धिरित्यक्तभाव्यतात्पर्यमित्य
पास्तम् सम्यक्ज्ञात एकोप्यर्थबोधायशिष्टसाधुत्वमार्गेणाप्रयुक्तश्चेत् कामधुग्भवति किंवक्तव्यं तंवेपीति
फलसंबंधबोधने तात्पर्यात् सर्वेषां तथा प्रयोगः कार्य इति बोधनात् एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां सुशब्दा
नां सर्वेषां शास्त्रविषयत्वं विना शास्त्रान्वितत्वेन ततत्स्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः एवं च तत्साधि

१०९

स्यत्वेन तथा दृष्टत्वेन प्रयोगविधेल्लिंतयरूपत्वेनेष्टसिद्धिस्तदाहतन्नत्विति । एवमिति ऽक्तप्रकारेणेत्यर्थः
एवं चेति पाठे ऽक्तसिद्धांते चेत्यर्थः नैमित्तिकत्वं त्वार्थसमाजग्रस्तमिति पचकनोक्तं गुणाविध्वंसेति । त
न्नल्लक्ष्यविषयोपस्थितवास्येदृष्यादिः एवं प्रागपि संस्कारार्थत्वमिति । आधानादिवत् फलाश्रवणात्
एवं चाप्त्तौ मानाभाव इति भावः तत्फलितमाह एवं चेति । गुणाविध्वंसशास्त्रमुच्चलस्य संस्कारकत्वे चेत्यर्थः ना
ष्टतिरिति पूर्वपरभेदज्ञेति भावः अत एव वैकल्पिकस्य शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः एतन्मूलकमेव पद्यते लक्ष्ये
लक्ष्यगास्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति संग्राहकवाक्यं च लक्ष्यं संस्कारकथाक्योपपद्यत इति च तदाहैवं चेति । पूर्वप
क्षसिद्धांतयोरुक्तनन्नतात्पर्यकत्वे चेत्यर्थः स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकपूर्वपक्षसिद्धांतावसरेऽप्यन्या
यः संस्कारकविधिविषये सिद्धांतितो न तु त्रितयविध्वंसे इति स्पष्टमेवेत्यर्थः एवं च स्वरनलोपप्रयुक्तिमुक्ते
वेति भावः तदमुक्तत्वे बीजांतरमप्याह संप्रसारणाच्चेति नाव तापि पाप्तिके घ्नसि ध्वा दृष्टापति रेवऽपति ए
वं चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः शास्त्राप्राप्तिविषयत्वं च परिनिष्ठितत्वमिति भावः खंडनलोपप्रयुक्ते
र्ष खंडयितुमनुवदति । न च त्वऽक्तेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः लभ्यत इत्यत्रास्यान्वयः अनेन तका
र्यपुतप्रयोगस्याशास्त्रत्वात् शास्त्रसाधुपरिनिष्ठितप्रयोगाभावात्तस्यानुष्ठापकत्वापत्तेः संभवादिति । ता

राम.
१०९

234

त्वेव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः ननु क्तरूपं न परिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थः संभवादिति। तावतैव शास्त्रस्य कृता
र्थत्वादिति भावः ननु क्तरूपं न परिनिष्ठितत्वमत आह प्रवृत्तेः तिहि है नो नित्यत्वादिविषये ऽधात्वादीतत्वाद्या
प्रवृत्तेति। प्रवृत्तत्वं च ज्ञातत्वमिति भावः वैकल्पिके ऽनादिविषये सेध्वत्वादीतद्दर्पनित्येक्ति। हरीग्रतो ग्रहिकृद्यमोत्र
त्र वक्ष्यत्रत्रेत्वादीतत्वाप्रबोधका बाधितेत्यपि विशेषतां बोध्यं। प्रकृते प्रतिलक्ष्यं लक्षणाभेदेनाप्रवृत्तत्वसत्वे
पि नित्यत्वं नेति भावः तदीत्येव समाधत्ते। आनंत्येति। आदिना पाव्यक्ष्क्रिप्रयोगविषयक्षित्वपरिग्रहः अग्नेरा
दिनानियमितत्वस्य संग्रहः अनंतगतिके नेति। उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वोपपत्तावपि दृष्टमेव हूबत्तां सारमिति भावः
यतु खंटनकृदाहि अनंतगतिके आनंत्यापत्तेरेव तन्न्यायप्रवृत्तौ वीजं मतवस्तो कृ तीत्या ऽत्रात्मीतितदृष्यात्स्या
म्लनेविस्तमिति तत्वेऽनुत्पत्तिः आनंत्येति एवेन प्रकृतलक्ष्ये तन्निरासः वीजमपि तितन्न्यायप्रवृत्तौ बीजमित्य
र्थः यथाश्रुतं चत्वयुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यं आदिना ऽत्यादि संग्रहः सिद्धिरच्चाविति। सिद्धिपरे वद्धव्रजेति
एच्चावीत्वात्परत्वात्ज्ञातायामित्यर्थः औकार इति। वार्णपदत्वात्मर्थ्ये निजाते इत्यर्थः अनुपततः तुरूपट लो
प इति विषयसप्तमीति भाष्यसिद्धांतादिति। वार्णपदमात्मर्थ्ये निजाते इत्यर्थः भावः भाष्येति। वैयरस्याप्युप
लक्षणमिदं एवमग्रेपि। आमात्येनेत्यनाप्यपत्तेहेतुः कृतभेदे नेति विकरणाकृतो यो व्यतिभेदस्तज्जन्यो

२३५

११०

योलस्य भेद इत्यर्थः एतेन भाष्ये तद्भावात् नेत्याप्तिरित्याद्यागमप्रणामित्यंतं चिंत्यमिति मंदोक्तमपास्तम् व
र्णपदसामर्थ्यादिना एव ध्वनेरमोत्वेनेष्टसिद्धेः त्वपाद्यतापुनरुद्धिमना पाद्यताभाष्यकृताध्वनितार्थस्य वै
घटेनस्पष्टमुक्तत्वात् अस्य भाष्यस्यार्थातिऽस्पष्टवत्तिभावः स्यादस्याति मूलं तां निराकरोति समइति वा
स्यां तन्न्याय रूप परिभाषायां अनभ्याम्नायानंगीकारे समो वेति एतेनानुनासिकयुतरूपार्थसत्रमित्यपा
स्तम् लोपस्य रूपप्रकरणस्य फलेनैव सिद्धेः एकसकारके रूपार्थतस्यावश्यकत्वात् न च तस्मात् तन्मसंमत
मिति वाच्यं अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्तिकादीनामामसूत्रान्तरे सनत्वतत्र ध्वनितत्वस्योक्त
त्वाच्च अन्म वचनानामन्त्रावग्रणस्यो मानेन्ति त्वादि तत्र भाष्यादौ स्पष्टमभिधानाच्च एतेनाम्वचनमादाय पा
णिनेस्यापितास्यर्थंन कापिदृष्टमित्यपास्तमिति भावः अपि नासत् कट्टत्वेन द्विसकारस्य संग्रहः एतेन तत्त्वार्थमेवेत्य
पास्तम् सतिपक्लोतत्वानो विमाद् विभाषाद्विती ये तिन वक्तुं संभवतीति यत्समः सुरीति न वक्तुं संभवतीति भाष्य
कृताऽनुक्तत्वाच्चेति दिक् अ प्रमंद्यइतिलक्ष्ये छंदसीरोदंसस्यबहुलं भवतीत्यर्थके रयोरे इति सूत्रे सरोधातम
मिरोचोरे अरिदीर्घकृते त इस्य पुनाऽभावार्थकृतद्विवचनं तन्म्यापाभावे पुनः पुनः अप्रहत्वे प सिद्धार्थ्यर्थ सन्नन्तत्रकृतापकृ
मितिखंडनकृतं तत्खंडयति इ रेति अप्राप्ते समग्रे पुनः अ इत्यनापत्तिरत इति शेषः अत्र केचित् कारके इत्यत्रसं

रा॰ष॰
११०

236

त्राधिकारपक्षेव्यस्ययेनप्रथमार्थेसिमर्म्मांसंज्ञितानांध्रुवादीनांसामान्यतःसत्वेपिविशिष्टसंज्ञीनिर्दिष्टव्यदृसां
शक्यंकरोतीतिकारकमितिसन्वर्थसंज्ञावलात्संज्ञिविशेषलाभइत्युक्तंभगवतामहासंज्ञाकरणात्दनुमीयतेन्नूनं
विशिष्टाध्रुवादयःसंज्ञित्वेननिर्दिष्टाः तथाचपतत्रिवाधाःसाधकंध्रुवादिनकारकसंज्ञंभवतीतिव्याख्यानंचोपा
ध्यायेः नन्वन्वर्थत्वंनामयोगरूढत्वंएवंचकर्तृयोगिकार्यमुद्दिश्यसंज्ञाविधानमत्रअहमहेतीत्यवतार्यमहासंज्ञा
पस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टानांध्रुवादीनांसंज्ञेतिपरिष्कृतंचाभिमुक्तं तदीत्यापत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेद
कयोर्भेदस्तत्रतस्यापितत्वमस्त्येवेतिप्रतीयते तथाचात्रापिरेत्वात्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्यस्यष्ट
त्वात्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरस्तुतेवेतिप्राचोक्तंसम्यगेवनचैवमपिरेयादेशेदृष्टिवातस्यलाक्षणिकत्वा
न्नेतिवाच्यं तदंनिसत्वस्यापिज्ञापनात् यावताविनाऽनुपपत्तिस्तत्सर्वंज्ञाप्यमितिसिद्धांतात् एवंचस्वविधे
यस्येसादित्विंसमिसाहुः तन्नदृष्टांतवैषम्यात् तथाहि नक्षुक्तभाष्यादितस्तदवच्छेदकभेदेपिस्वविधेयस्यस्वो
द्देश्यत्वेलभ्यतेनवासंज्ञासंज्ञिभावस्यलेलोकेतस्यतत्प्रतीतिः कस्यापिसंमतापतोदृष्टांतसंगतिःस्यात् किं
चाभेदेद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्वाधस्यजागरूकसिद्धत्वेनभेदएवतयोःसंभवेननतदवच्छेदकयोर्भेदस्यापादिवत्ति
द्धत्वेनसंज्ञासंज्ञिभावस्यलेतथासत्वेनवकारकइतिसूत्रोक्तरीत्याकिमपूर्वमुक्तं नहिगुरुत्वचरत्तोस्तदवच्छेदक

११११

योरभेदेउद्देश्यत्वविधेयत्वेऽउक्ते किंतूद्देश्यत्वं विधेयत्वं च मिथो विरुद्धं भेदे तत्संभवात् इत्युक्तं एवं च सामान्यविशेष
धर्मभेदे न वस्तुतोऽभिन्ने तत्संभवे न विरोधाभावेपि तत्र। कोऽपि न्यायेन सामान्यरीत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन
प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषरीत्यरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः सागमिद्रूपित्स्मिन्नमत्तागमादुति
न्यायेन रीत्यसत्वेपीरेचितद्दसत्वेन रीत्यस्य विशेषत्वस्य द्वयोरियोः स्वतोरेयादेशेस्यातिवभ्रावेन सत्वादिरीत्वस्यसा
मान्यत्वस्यानिर्बाधत्वात् तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्यैसे वोक्तमिति दिक् लाघवात्तीकृत्वात्सागमे
नस्यादतोऽदिवचनच्छिप्तस्य विधेयस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्यैसे वोक्तमिति दिक् लाघवात्कृत्वात्सागमेनस्यादतोऽदिमुप
स्रीणामिसहा ॥मितिमामाः क्येपदेपस्यायसंवादं विनापिभाष्यस्थयोजनमिति तेनोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशंकते न
वेति सामर्थ्यादितिवर्णग्रहणेनाम्रेपनुपयोगादितिभावः न इद्धिरिति न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः अशाद्त्वादिति वर्णा
धिक्यमात्रेणार्थकल्प्ये नेद्धिसतायाएवहापयितुंयुक्तत्वात् तपरसूत्रस्यसिद्धांते नियमार्थत्वेन तेन सवर्णाति
त्कालव्याप्त्यावपितत्कालानांसवर्णाव्याप्त्योमानाभावाच्च तद्ग्राहात्कालेति नाभादिति तपरसूत्रप्रवृत्तिद्वारेतिभा
वः एतेनातत्कालव्याप्त्योरिवासवर्णाव्याप्त्योरपिशाद्त्वमेव एवं च तद्वृद्धि अस्य योग्यस्योति वदेत्वर्णावंद्वचनका
र्यमिति लाघवमिति मंदोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः असवर्णाग्रहणाप्राप्तेरेवरववपुष्पापमात्तात्वाच्च तपरसूत्रेपंच

ताम०
१११

238

मीत्समासहापनार्थंदेशस्युत्तरमोत्वार्थंचतद्गावश्यकत्वस्यभाष्यादौस्पष्टत्वाच्चेतिदिक्॥ यत्तुधस्यद्वित्वेज
शिपर्वत्रासिद्धीयमिस्यनासिद्धत्वेनव्यंजनयतरत्वाद्धस्यद्वित्वमितिमायासंचारएवेतिरवंदनेहूदत्ताकारदृष्टिमं
हास्तत्स्वंदपतिएतेनेति॥ पूर्वमितितत्तदानींतत्भत्वाप्रास्तिद्धि तिभावः पुनर्द्वित्वमिति॥ उक्तरीत्यातन्भत्वानसिद्धत्वे
नहस्यपश्चाद्द्वित्वमित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाहपूर्वमिति॥ भाष्यानुपलंभइतिमंहोक्तिस्तुचिंत्यैवेत्युक्तंप्राक्॥ ए
तेनरूपचतुष्टयोजस्यापूर्वत्रासिद्धीयमितिमास्त्विति दीक्षिताशयइतिरत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्याएकधकारकद्धिदका
रकरूपसंभवेनचतुःपंचादिधयापत्तिरयुक्तेतिमंहोक्तिस्त्वापास्ता॥ विकारेति॥ विकारशद्धःकर्मघञंतः विकाराणा
मोविकृतविकृतयोरानुपूर्व्योर्विपरीतक्रमेणेत्यर्थः अवचःपरस्परीतलस्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः तत्रविकृतत्वादि
चावपवद्धारकंः यद्वाविकारोगादेशनामापायाआनुपूर्वीतस्याः पूर्वतनानुपूर्व्यासहवैसेनेत्यर्थः नचैवंविकाराण्या
नुपूर्व्याभिदइतीकौगुरोतिसत्वस्याघोतघरोधइतिवाच्यं विकारशद्धस्यार्शआद्यघञंतत्वेनतद्धटानुपूर्वीतोमा
गमादिकृतायानुपूर्वीतस्यास्तद्दहितानुपूर्वीतोभेदइतिनदर्यात्॥ तिविष्टद्धिरितिसूत्रस्यभाष्येरायविकारस्यले
एवाभेदलाभादितिदिक्॥ इतिगोति॥ नदर्यस्तु॥ पूर्वत्रासिद्धीयमितस्यात्रासंचारः यत्रासिद्धत्वतन्निबंधयोःफले
विशेषस्तत्रैवपरिभाषात्वेनतत्प्रवृत्ते॥ एवंचतस्यासिद्धतयालस्यैवरूपमेवेतिसर्वथातद्वृत्तिरयुक्तैवेति॥ एतेनधद्वि

त्वमाश्रयमप्ले चतुष्टमुक्तं द्वित्वे तु अधिकाभ्यपीति रत्नाकरोक्तिरपास्ता । न ह्यभेदाभ्येदनकाश्युक्तयुक्तं
तरं खण्डयति एतेनेति । एतद्विवृत्तीति । पदेति । एतन्न्यायानंगीकारे लुनीहि लुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहा
रे पिबपचति पचतीत्यादौ वीप्सादेरप्यनेकद्योतकत्वं स्यादिति भावः । इदं च तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य प्रतिवेधा पुनः पुनरप्र
वृत्तिरित्याशयेनोक्तं । वस्तुतस्तद्देवन मानाभावादित्याह वस्तुत इति । तत । वर्णद्वित्वे । साधर्म्ये दृष्टांतः । अयं भावः । ए
काचो द्वे प्रथमस्येत्यादौ द्वन्द्वस्य सर्वत्र विशेषापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावादेकरूपप्रमाणसमास्थाने तरेति परिभा
षयास्थानित्वमानाकोपप्राप्तये तेन द्वाएकाचमिति स्थाने षष्ठीति स्थाने द्विर्वचनपक्षः पदानुशासनपक्षस्तद्वारस्तसा
ध्यात्वेन तद्विधिषप्रयोगे आरोहावश्यकत्वेन न दृश्यादि इत्याद्यारोह सर्वस्तत्र तत्क्रियापेक्षाषष्ठी कर्मणि षष्ठीति
द्विप्रयोगपक्षः तत्र कारकविभक्तेर्बाध्यत्वे नादेशे षष्ठ्यर्थस्य एव सिद्धांतः । एवं वर्णद्वित्वे पि पदद्वित्वे तूक्तयुक्त्या न तस्ये
व वाभावे द्वित्वाय पदस्येत्यस्य वश्यकापकर्षेणाभिन्न्येः सर्वस्येति सामर्थ्यात् स्थाने द्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्त्या तेषा
भावेनाचैच्छिको विकल्पः युक्ते तु स्थाने द्विर्वचनत्वं तत्र पुनः प्रवृत्तिस्तु नः द्वितीयपक्षानुरोधात् । तेनैवाभीक्ष्ण्यादिबो
धनाच्चेति तदाहान्यत्रेति । शब्देन्दुशेखरादाविस्पष्टः पतुल्लिखितधातोः सर्वस्य द्वित्वस्या द्विद्वित्वानानित्यत्तत्या ने साप्तः इह
विधिः प्राप्तौ कस्यायं लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विप्राप्ता सा पुनः पुनः प्रवृत्तिरेव नभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति

(240)

खंडनकारादिस्तन्न उक्तरीत्याऽऽनंत्यापत्तेरभावात् भाष्योक्तप्रत्याख्यानहेत्वसंगत्यापत्तेश्च सकृत्प्रवृत्ते
नद्धित्वेनैवाभीष्टरूपादिबोधनाच्च अत एव परे वर्जनं इति वैकल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः एवं चानभ्या
सग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं न्याय इति मंदप्रतारणमात्रं वेदितव्यं तदेतद्ध्वनयन्नव्यस्मारणाकैमर्थ्याशंसां तिं च प्र
तिपादयन्नाहाभ्यासेति नदीषु इति न पुनर्द्वित्वापत्तिरित्यर्थः देशेहेतौ इति पाठः क्वचिदस्त पाठेपि न च तस्यैव क्व
यं बांतरेति हल इत्यर्थः प्रघापिन्यापि नास्यापि वारणं संभवति तथापि प्राप्तिरेव नेत्याह सेकात्वेति अचूत्वाभावेन
सुतरां तदभावेनेत्यर्थः अत एव तदपदेशाहे तत्त्वमस्यानियमादिभिरित्यन्यासत्त्वितमिति भावः एवमग्रेपि भाष्येति उ
क्तभाष्येत्यर्थः तेषां सनंतादिप्रकृतिकाणिजंतादिप्रकृतिकलुङाद्यंतानां अनभिधानमिति लोके इति शेषः अत
एवाह सोतीतीत्यपि स्मेसमुच्चायकः आहुरिति भाष्यानुसारिणा इत्यर्थः आनंतस्य स्वरवदितत्वाद्रूपाधिक्य
मिति चतुःपंचादिधमपुतमित्यर्थः ननु सुध्युपास्य इति लक्ष्ये व्यात्मकाध्वित्वेने सादिमत्त्वासंगतिरत आहाच
परेति न तु पदं नापितद्विशेषरूपमिति भावः हि यतः अत इति शेषः तत्र अच परत्वाविच्छिन्न एवमग्रेपि प्रसंगाद्दाह
एवमिति वेपथ्वीमिति स्फुटी भविष्यति चैतदनुपदमेव यत्तु त्रैपादिके इत्यादिप्रकाशग्रंथस्य पूर्वत्रासिद्धमसिद्ध
मिसनयोर्मिथः प्रतिबंधात्प्राप्त्याऽनुत्तरपद इति वचनेन विसर्गवारणापक्षाशमकत्वपाक्वाचित्कपातयाचनार्कुया

दिसिद्धिवार्तिकप्रत्याख्यानयोः सुवचत्वेन मूले विंशमिति खण्डनकृता दूषणस्तत्खण्डयति यथोद्देशीति तत्प्रसंगेन तत
स्य पूर्वकाले वक्तव्यत्वं सूचितं तदाह मूले तस्माद्धि हि इति संयोगान्तलोपे प्रत्ययलक्षणत्वादाह पराणमयद् इति सिद्धा
तमतमाह विसर्जनीयेति तद्विधिसूत्रस्यादसिद्धत्वप्रसंगे पूर्वत्रासिद्धमित्यनयोर्विप्रतिपत्तिप्रतिषेधे कृतप्रतिपादकात्तु
तोनुस्वल्वित्याघतोऽयुक्तः परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति तीसं तभाष्यात्रत्य सेरणानुमानिक्याबाधइति सिद्धान्ता
शयकादित्यर्थः स्वचेतसुघोते अयिर्यथोद्देशपक्षस्तमुद्भावकः मूलासंगतिं परिहरति मूलेत्वितिः एतेनैतदनुपा
पिरत्वाकारादिग्रंथाविस्याएवेति ध्वनितं यथा चैवं महिम्नानि तादि सिद्धिस्तत्राप्यष्ट मन्यत्र स्फुटीभविष्यति चोपरिष्टा
त् ननु समानाङ्गग्रहणं प्रत्याख्यातमत आह मूले संप्रसारणेति प्रसारणादितिरिक्ते यमिति भावः एतेनात्र पूर्वरूपा
प्रवृत्तिरुक्तवार्तिकाय नैवेति मंदोक्तमपास्तं ननु विंशमिदं तावद्धशस्य पूर्वरूपस्य हल इति सूत्रसामर्थ्यादल्विधित्वेपि
तत्त्वाङ्गीकारात् नचोपदेशातिदेशाभ्यां संप्रसारणादिविध्यलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नातिदेशिकसंप्रसारणत्ववतए
वात्र संप्रसारणपदेन ग्रहणेन न तस्यानिकदीर्घस्यात्र त्यात्वमिति मान्येति त्यायपथाभूतमूलासंगतिरत आह स्थानिवद्
ति न तस्यानिकपूर्वरूपस्थानेजातस्य हल इति दीर्घस्येत्यर्थः ननु हल इति सामान्यापेक्षज्ञापके न तत्त्वेपि पूर्वरूपस्ये
व दीर्घस्यापि तत्त्वसंभवोऽत आह समासादित्यादि रूपादेरिति तद्रूपस्य प्रथमजोजातस्येत्यर्थः एतेनादीर्घ्यदीर्घस्या

242

स्तं आरंभेति । अन्यथा संप्रसारणं तदाश्रयं चेति पूर्वरूपे तस्यातत्वाद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । अल्विधौ । दी
र्घेतावतैव तस्य चारितार्थ्यात् । एवं च ज्ञापकत्वस्यैवाकलत्वाद्भावेन सामान्यापेक्षत्वं सुतरां नेति भावः । एतेन
पूनः इत्यादि सिद्धमेव । अल इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं संप्रसारणाश्रिते कार्ये । न त्वल्विधाविति निषेधो नेत्यत्राधि
इतिं महोक्तमप्रास्तम् । उक्तयुक्तेः । तस्यान्यथासिद्धेर्वस्समारणात्वाच्च । त्वद्रीत्या वप्रश्नेत्यादिसिद्धात दीर्घ आस
न्नमसमासे इंगाधिकार इति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दीक् । ननु सूधि आ इत्यादौ पारत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वाद्यवा
द्वत्वाच्चादौ दीर्घे तोक्ती सा पर्वरूपाप्राप्त्या निष्टरूपापत्तिः संप्रसारणाच्चेति तु पूनः इत्यादौ चारितार्थ्यं । नच तत्र वि
शेषविधित्वादन्योपादादौ संप्रसारणे सवर्णदीर्घेति । १ । पूर्वरूपात्परं मन्योयमतः कार्यत्वरूपांतरंगत्वार्थ्यं । ना
जानंतर्य इति निषेधात्प्रनित्यत्वाच्च पर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणस्य सवर्णदीर्घादावसिद्धत्वं न तथा
सति तयोरप्राप्त्या द्योपेमुन इति रूपापत्तेरिष्टरूपासिद्ध्या चारितार्थ्यं च । न च वार्णादांगमित्यनेनंते बाधित्वा द्यो
पे सवर्णदीर्घे तो विष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । एवमपि मुन इत्यादावाद्गुणात त्वानापत्तेः । गुणान्तनिष्पन्नस्वरापत्तेः लो
पस्य द्वितीयस्यानिवृत्ते नयणापत्तेश्च । बहुश्रेत्यादावन्यपधेति वा दीर्घापत्तेश्च । तस्माद्वार्णादांगमित्यस्या
नित्यतया पूर्वरूपविषये । घटेति । अत एव मुनयति मुभुवतु इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा द्वयोरौपदेशिकसंप्रसा

ण्णोतेनसमयेनाघेटिलोपिंडःल्येणरनेकाच इति यणपसिद्धिः स्पष्टैव उभयेषांग्रहणाद्वियणोपत्तासंप्रसारणांत
रायप्रपंचेतिवचनेनतुभाष्येप्रसारणमात्रमितिवाच्यं एवमपिउवाचेत्यादौनज्ञापितार्थात् किंच अस्यघृणात्सा
देनाज्ञानेतर्प इतियणोन्निसत्वेनवलोपिउद्रोनसिद्धत्वमितिविप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तरीत्यादीर्घाकू
यीवरत्वांतरंगत्वाभ्यांवाधित्वापूर्वरूपेतसाणितार्थात् नचैवंपूर्वरसत्रसवर्णदीर्घवितिसमुक्तरीत्यातिवेधा
प्राप्त्यापराद्विवत्वेनान्येतत्वाघस्यसंप्रसारणायपीतिवाच्यं अचःपरेतिस्थानिवत्त्वेनतस्यतत्पानिषेधप्राप्तेः
निषेधस्यप्राप्तौचाषितार्थ्येनतेनैवोक्तरपवामेषिमयोलिटीत्यत्रपरग्रहणानैवसिध्यानुत्पत्तेवतिषेधस्यसम
र्थकेलब्धेद्वास्यतन्निषेधमात्रफलकसंप्रसारणाग्रहणापुनर्निषेधसामर्थ्याद्यवहितेपिप्रवृत्तेःपूर्वत्रसि
द्धितिनिर्देशाच्च एतेनप्रतीकाद्विभावइत्येतत्प्रयमनभ्यतनपूर्वइत्यादौसवर्णदीर्घेतिसमुक्तरीत्यानिषेधाप्रा
प्त्यापस्यसंप्रसारणापत्तेरितिमंदोक्तमपास्तमितिचेन्न निषद्धमित्यादिवारणायांगस्येत्यावश्यकत्वाद्यवाद्धलः
परंपतसंप्रसारणातदंतस्यांगस्येत्यर्थेनपूर्वरूपात्माकूहलहतिदीर्घप्राप्तेः अंगस्यसंप्रसारणाविशेषणतयैव
तदुपरोधोऽग्राह्यतियर्थेत्यन्यदेतत् तदेतद्विनिधामाहपूर्वरूपोत्तरामितिअग्राह्यपदमन्येतद्बोधकमेवइड्वि
ध्यंसुवद्भवतीतिमायात् मानाभावइति एवंचनतदापत्तिरितिभावः ननुरेकेअन्तचीत्यादेरप्रादेरप्राप्त्याः

त्ररेफस्य द्वित्वं नेत्यादिमूलासंगतिरत आह यरोमय इति मय इति पंचमी यरण इति षष्ठीति पक्षे इति भावः
नन्वेवमपि पत्र निमित्तत्वं श्रुतं तेन तत्राम कार्यत्वबाधो ऽस्त्वत्र हृदृ इत्यादि पञ्चमी प्रकरणोत बाधेनुमानाभा
वः अत एव हयवरट्सूत्रे भाष्ये यवनवीतं द्वित्वाभावार्थं धिकार आश्रितः क्रौस्तुभे प्रकारो संगतिरेवात आह तत्याचे
तिप्रकरणोत बाधांगीकारे चेत्यर्थः भाष्ये हयवट्सूत्रस्य संगच्छते इति शेषः तदाहरेफस्येति हयवरट्
निपातना सेरित्यादि इयं च संबंधसामान्ये षष्ठी सचस्यानित्वनिमित्तत्वे चेति नान्वयानुपपत्तिः वक्तव्य इति अ
न्ये भाष्याघेण स्यात मध्यमे रेफः स्यान्त अनुनासिके नेवतेन भाष्यमिमन्वागम का भावात् अत्रे से दृष्टान्तं पा
योस्त्ययोर्यरोमयो ऽचो रेति द्वित्वापत्तिरिति भावः तत्राद्यावुदाहरति रेफोष्मेति अयं भावः परोऽनुनेसमस्यानु
स्वारस्येमतः सवर्णपरस्य मं कल्पुमाऽपकर्षणे सवर्णो नुनासिको भवतीति सूत्रार्थः सवर्णानित्यसपवि
जातीया नेत्यर्थः अनुनासिकोनुस्वारांतरतमश्च सवर्णो नास्तीति यावत् एवं च न तयोरापत्तिः अप्रकृतो
भयान्तरभावेति कुत्स्नस्तु अपकर्षविषयकतां अध्यनपितुं अत एव महिम्नाति माहि सूत्री लोपमयांतरतमकका
रसंभवे विनानुनासिकः सन्नासलाधितिनिषेधादिना सवर्णत्वादिति एतेन समस्यांतपाठश मकमिदं
भाष्यमिति केषांचिद्युक्तिर्निरस्ता ऽकृतिलोपपतेः तस्मादस्य भाष्ये दूषितद्योतिसमृद्धोतेः तृतीयमुदाहरति

११५

नेमाविति॰ हस्यापत्वोविधाकार्यित्विनतथारस्पतत्वेपितेनवाधानत्वंनेतर्थः एवंचहेतोरिति ईयंताविर्भाएतेनत
दुक्तिर्व्यर्थेतिपास्तंऋसथात्रकरणीतद्वाधानेगौकारे॰ वचनेनेति॰ रेफस्येतादिवचनेनत्यर्थः मात्रशरः कार्य्ये
हृहीपरेवेत्प्रचौरीतिमरादीयेतुयरारितिप्राप्तस्येत्यर्थः अनुदासीनहयवा दूस्त्रेरस्यपाठात्॰ ऋतएवमहाधुक्ति
सफलाहस्याच॰ पारत्वेतुननुद्विन्वेनैवसिद्धेहलोयमामित्यस्यवैकल्पिकत्वेपिरोरीतिलोपेनशांकेयामुक्तेतितुनत
दृष्ट्युद्धित्वस्यासिद्धत्वादितिभावः नापन्नेरितितमर्च्चैतभृष्यवलात्तयोगौक्षिमतरितिभावः ननुसाक्षाच्छुतत्वम
पिविशिष्टमतऋाहविशेवेति॰ फलितमाह यन्त्रेमाहित्र्यनचीत्यस्यनिषेधकत्वेनाचौरस्येकदाक्यतयातविधा
यकत्वमितिभ्रमस्युदस्यन्नाहवाक्यांतेति॰ एषशुकेनिकाराद्यतत्वेध्वनितंचेऋनविचेत्यत्रद्विर्वचनेयणो
मयइतिवदुतावातिकेकृतातत्पाभाभावतापीदिध्वनितंतत्वेभाब्ये॰ द्दहयवरट्यरत्तोमयदत्यादेरप्राप्तेरा
हानचीति॰ नचावोरेतिदृष्ट्याःनचीत्यस्यासिद्धत्वाघेननाप्राप्त्यभावः॰ वावसानेहत्यादौनुवेवास्तिमिति
तद्दृतिः॰ इतिवाच्यं॰ तत्पाविस्वाभावेनद्वयंप्राप्याऽपवादत्वस्यनिरावाधेत्वात्॰ द्विधापवादकत्वंमेकशो
षस्येवप्रक्रियोऽत्रप्रकरणमसिद्धमितिपक्षस्त्वाकरेद्वषितएवेतिकेचित्वस्तुतस्तुपूर्वत्रासिद्धीयमित्यने
नतस्यानसिद्धत्वमेवेतिबोध्यं॰ प्रसक्तेरिति॰ एतेनानचीत्यस्यवैकल्पिकतयापक्षेनिमित्तत्वचरितार्थमिति

राम॰ ११५

246

मंहोक्तमपास्तं·द्वयोस्तत्वेपिभावपक्षेतत्रापिइतरांगीकारात्तत्कालेनाप्राप्तत्वमात्रेणापवादत्वात्ततः
उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च·एतेनरागांकृतिरित्यादौयदागोमयरतिहिद्वित्वेनस्यतत्वेवरीतार्थमित्यपितदुक्तमपास्तं
उक्तभाष्यविरोधेनतदनभिधानात्‌दत्वेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक्‌·भाष्येति·उक्तरीत्याप्रत्याख्यानपरोक्तभाष्येस
र्थः·अन्यथा ऽग्नौरेतस्त्रवाक्यभेदाद्ध्रुतवाक्येनात्रच्छित्वप्राप्त्यावपितत्रराष्ट्रुतेर्निमित्तत्वाप्राप्त्योक्तस्यापाप्रवृ
त्यातस्यासंगतिरेवस्यादितिभावः·सामान्यतएव·लक्ष्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वाप्रामाण्येवएवेनस्वविषयेसत्त्ववि
शेषप्राप्त्यवच्छेदः·तथाचवाध्यसामानाधिकरण्याताप्रक्षस्यत्वात्रसर्ववाधः·तत्रस्वविषयेसर्वप्रसंगः·अत्रतु
त्राप्रसक्तस्यापिवाधइतिभेदः·यद्यपितत्रअर्तिभेदेनोभयसंभवस्तथापितर्कौद्भूमन्यायेनवाधः·एवंचतथा
कोस्तुभोक्तिः·प्रकाशानुरोधिन्येवसतुचिंत्यएव·एतेनन्यायद्वयोर्भेदेनसमाधिद्वयंकुर्वन्‌प्रकाशकृत्परास्तइति
भावः·पतुमानाः·व्यक्तिपक्षांगीकाराशयकोयंकैयटः·तत्रएवि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणाप्रवृत्तिः·यद्वा·प्रतिल
क्ष्यभिन्नानांसर्वेषांलक्षणानांतंत्रेणोच्चारणमित्कोयमावीति·ततश्चैकामपितात्पर्यतोनिमित्तत्ववोधनाद
दोषः·श्रीशहस्तादौयथातुन·तत्रपदेविरोधेपरमिवेतिनियमवलेनतद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात्‌·एव
मपवादविषयेपिपरित्स्यवेतिन्यायात्‌·जातिव्यक्तिपक्षौचलक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थिताविति·तत्राचामनुरोधे

२४७

११६

नः व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् प्रस्तुतनवाह्निकगामित्यादौ तद्धर्ममेव जा
तिपक्षाभ्युपगमस्याभावे दर्शनात् किंच व्यक्तिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् प्रस्तुतनवाह्निकगामित्यादौ तद्धर्ममेव जा
तिपक्षाभ्युपगमस्याभावे दर्शनात् किंच व्यक्तिपक्षेप्यविरुद्धलक्ष्यैकवाक्यताप्रिये नैव लक्ष्यं विरोधात्स्वविषयकत्वं
न कल्पयतीति सुवचत्वादेतद्ध्वनयन्नाह इत्येवेति ज्ञापकं चेत्यर्थः अपि जीतिपक्षस्तत् मुख्यव्यापकः अन्यथा उभय
त्र ज्ञापकानंगीकारे मतद्वयादिः तद्विषयके इति इगन्तनिमित्तकत्वविषयकेत्यर्थः कुत्रेयं प्रीतिरिद्धित्यत आह इति
स्पष्टमिति एतोदृशं तत्रस्पष्टमित्यर्थः इक्षु पदस्याप्यादीनावमनवकाशत्वेपि व्यक्तिलक्षणाप्रवृत्त्यापर्यायि
णापराभ्यावो अप्रवृत्तिरिति चयनमित्यादि निवृत्तिः फलमित्युक्त्वा अप्या इमौ बाधकाविति समाधिरुक्तिपरभाव्ये
स्थेपि पदयोर्मि उत्सर्गापवादभावः संदिग्धा संदिग्धत्वाच्चमोस्त्वेवेति केयटेनोक्तं तस्यायं भावः अपवादः स्वविष
येति संदेहं तावत् यथा न उत्सर्गस्तु तदन्यविषयस्तद्विषयोपिवेति संदिग्धं तस्य संदिग्धे नैतेन स्वविषयान्यवि
यः कल्पते तथा च सर्वत्रापवादविषयव्यतिरिक्तविषयलक्षणोत्पत्तिवत्वति अत्र यथा स्वविषये तत्र इ
क्षि चाद्विमाष्याद्विति ततश्च तद्गृहीतिनिपिये स्वचरितार्थविषयस्यापेन नेतिन्यायस्याप्राप्त्या इकस्तत्र यो सिद्धौ ज्ञा
पकोपन्यासः पक्षद्वयेपि न नावश्यकः स्वं चापवादस्थले तद्विषयविषयकोत्सर्गावाक्याकल्पनेनेकोयमितिस्वत्र स के

राम:
११६

248

यदस्य युक्तत्वेऽप्यत्र तदभावेन हयवरट्सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्ता । एतेनैतत्सूत्रस्थविषयोपस्तुतवाक्यस्याचारि
तार्थ्याद्देवसिद्धिरितीमं ग्रन्थमपास्तं । उक्तयुक्तेः सिद्धान्तेऽतथैवेष्टसिद्धेरिति भावः । ननु तन्न्यायाप्राप्तावपि तत्रकौ
ण्डिन्न्यायोभयोर्ज्ज्ञरमतत्राह तत्रेति । अपि तन्न्यायसमुच्चये । एवं च द्वयोस्तुल्यार्थफलकत्वेनैकस्यैवेति स्प
ष्टमन्यत्र । यत्तु अत्रेत्यादि विषयदर्शतमनुपपन्नं तत्रेत्व ट्रीभाकौण्डिन्याख्यमूढेतत्कृतानस्यचारिताप्येनन्यायोऽछिदा प
नीतिति दोषमाह मंदस्तन्न । दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तत्र ब्राह्मणरासैव कौण्डिन्यस्याभिमतत्वात् । अन्यथात
वापिन्यायोच्छेदापत्तेः । सिद्धेत्यादि इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेश्च । ब्राह्मणावसिष्ठन्यायावुच्छेदापत्तेश्च । वस्तु
तस्तु स्यादित्वदुतरांश्च भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । तत्र द्विः श्रीघो नागत दुस्याद्वं स्योपधा द्ध्योरिति वि
धवचनमुक्तोऽन्त्यायेन तयोरादिष्टध्ध्वाबाधमाशंक्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिसत्त्वेपीह तोभुतद्दस्यादितयोः प्राप्त्या
तदभावदृतिभाष्योक्तेः सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्तीति कैयटोक्तिनिमित्तांशे तत्त्वेऽपि कार्यांशे त
दभाव इति तदाकूतं एवं च पक्षे तत्र नन्यायसंचारस्तथेहाचत्वे कृत्वयोस्तत्सत्त्वेऽपि तिमिन्नत्वस्यानित्वयोरुक्तरी
त्या तदभावेन तदप्राप्तिः । एतेन स्पष्टमिति ग्रंथमनुपपन्नं हेतुमनुद्दिश्यापोक्तभाष्यकैयटयोर्हं लिखन् दूषयन्त्रं दृश्र
मुक्तः । ननु प्रागनन्तरं वा तदानस्यचारितार्थ्यमतआह तदप्राप्तीति । तप्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमे

११८

इत्यानुपेति विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः तेनव्याप्तिभेदमादायनदोषोदयः तत्प्राप्तियोग्यत्वंचतदुद्देश्यतावच्छेदका
क्रांतत्वं नतद्वत्वं अतएवमनुपदविहस्पयोग्यत्वनिवेशः अन्यथाकालभेदेनतत्प्राप्तियोग्यविषयफचस्यैवसत्त्वे
नासंगतिः स्पष्टैवेतिभावः एतदितिउक्तन्यायित्यर्थः अन्यथायेननाप्राप्तेइत्युक्तेस्तन्न्यायोक्तेऽस्ववैयर्थ्यापत्तिः ए
वंचैतद्भिन्नेसर्वथानवकाशत्वमेवापेक्षितमितितत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरितिभावः व्यवहारादिति तद्भिन्नेष्व
चामादेरित्यादिसूत्रस्यभाष्यमूलकादितिभावः एवंचसुतरामस्यापातित्वेननिमित्तत्याबाधेनेष्टसिद्धावपिनिमित्त
त्वेनकार्यित्वाबाधेस्पष्टत्वापत्तिरितिभावः अपूर्वेति अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः अत्रकेचित् मतिबुद्धीतिसूत्रेमू
लटीकयोराजपूजितइत्यादौभूतकालेनततीयासमासइत्यत्रतयोर्भेदइत्युक्तिनिधायतोक्तमायेन मत्यादिक्तवर्त
मानकालस्यभूतकालबाधकतामाशंक्यतेनेत्यधिकारेऽपेक्षातइतिनिर्दर्शनमूलकदुक्तन्यायसंकोचकदुष्विधेय
विषयस्यसन्यापदइतिसामान्यतोज्ञाप्यतइत्येवंव्याप्यायसंकोचस्यनिर्मूलत्वाफलत्वेतद्दितिधायपरेत्वाहुः तेना
न्यायेनबाधइतिसामान्यतोज्ञाप्यतइत्येवंमाप्यायसंकोचस्यनिर्मूलत्वाफलत्वेतद्दितिधायपरेत्वाहुः तेनन्यायि
नबाधइतिवक्तुमप्यशक्यंयतस्तयोस्तुल्यविषयताएवंचयायइष्टांतेतथासत्वेपिसोप्यन्तरङ्गत्वादिवस्तोपधा
इद्यो(प्राप्स्यातद्विषयेनाप्राप्स्यभावस्तथाकालयोर्मुगपद्विवक्षापाऽसंभवातदभावः यद्वदीदंनस्याद्वर्त्मा

राम॰
११८

नेलट्स्यादित्तितस्यैवापवादोन्माप्यतीत्युक्तंतदनेनविरुद्धं·तत्रापिमत्वादिसंबंधित्वेनकालस्यापूर्वबोधत्वे
नतथात्वेऽपितेविशेषताएवस्यात्·तथाहि·यावद्धातुसंबंधित्वेनभूतेतेनाप्राप्तेविशेषविहितमत्वादिसंबंधि
वर्तमानक्तोबाधकः·तत्वंचप्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनविशेषणतोविधेमेववर्तमानकालेफलतीतिन्यायप्राप्तिरेव·
एतदभावेसर्वधातुसंबंधित्वेनभूतःकालात्तस्यैवसाधुत्वंस्यात्·यवंचयदीत्यादिचिंत्यमित्याहुः॥तन्न·आशयानव
बोधात्·तथाहि·यतस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतोविधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं·वर्तते·तेचतत्वंतत्क्रादानेरे
फगतनिमित्तत्वेचटीकोक्तरीत्याः·तत्रतुनैवं·कालानांप्रसंगघोमतयाऽनुवाद्यत्वेनतस्यैवविधेयत्वात्·नचक्तो
निष्ठेतिसिद्धःम्तेसिद्धावपितस्यासिद्धेः·एतेनविशिष्टविधिरित्यपास्तं·नचतत्रक्तवत्कालस्यापूर्वबोधत्वेनात्वंतस्यसा
मान्यतोविशेषतश्चलोकसिद्धत्वस्यकालोपसर्जनिचेत्यनेनप्रतिपादितत्वात्·तंत्रांतरेऽन्यत्राप्यत्रप्रतिपादि
तत्वाच्च·नचतत्रक्तःसंबंधित्वमसिद्धमनेनविधीयते·तत्सफीतः·क्तःस्यनेनसिद्धत्वात्·नचमत्वादिवाच्यंतत्रतत्व
मसिद्धं·तावतायक्षते·प्रस्तुतमत्वादिभ्योलङगघनाप्ततेश्च·नचमत्वादिसंबंधित्वमेवासिद्धं·व्यापकोभूतकालसि
द्ध्यैवतत्सिद्धेः·नचविशिष्टमसिद्धं·तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्·तावतायक्षतेश्चेतिमूलाशयः·नाप्राप्त्यभावा
देवन्यायाप्राप्त्याविधेयत्वपर्यंतागमनंनिष्फलंतयोर्युगपदविवक्षमाणसामान्यविशेषभावाभावात्·एतेनपाव

द्वात्विमाधुक्तिरेतद्भावेहत्वाधुक्तिश्चापास्ताः नःत्वस्याभावात् एतद्भावेपिवर्त्तमानेलद्प्रास्यातद्प्रासे
श्र अत एव द्वंद्वैकशेषयोरिवापितत्र किंचैवमपि दुराग्रहे सातयांगीकारे कनतुप्रत्ययस्यापि बाधापत्तौ
न्नातवानित्याधुच्छेदापत्तेरितिटीकाशयः अत एव यद्दीदमितितदुक्तिः सुष्टुव किंच तद्धिवस्यायांचारितार्थ्येना
नवकाशत्वाभावात् अत एव तस्मिं कोटिस्मिन्नाबाधेचेति सत्रस्थे कैयटमतादिकंचिंत्यमिति स्पष्टमन्यत्रे तिदिकू
आदिनास्यानि त्वसंग्रहः एवं च तस्य तत्वेपि प्रागुक्तरीत्यैवन्यायात्प्रवृत्तिरत्र तत्र तु वैषम्यं स्पष्टमेव अपिर्द्धित्वादि
समुच्चये तत्वमिति यथानिमित्तं रादिलोकशास्त्रबोधितं तथा तस्य निमित्तत्वं नेत्यर्थः यत्तु नहि कार्यमित्यायसंव
रः कैयटेप इति ज्ञापकमावश्यकमिति रत्नाकरस्तन्नः मतवर्षे किनातदनुभववत एव तत्वे नानाश्रयणामिति तद्वचे
न तद्वत्प्राप्तेः अत एव यत्र तेकार्यमनुभवबहिःकार्यो स्यादित्यसंबद्धेदमन्यत्र तद्दाहे तिदिकू इति न तु विसर्गछित्वेनभ
द्वैक्यानुपपत्तिरतआह पराणि समाहारद्वंद्वः तत्पाणीति पंचमीसमासः तस्यैव प्रागुपक्रान्तत्वात् एवं च तत्वाधि
क्येपि न क्षतिरिति भावः नात्र लाकृतिरित्यत्र स्पष्टमेवेति यथासंख्येन तद्प्रवृत्तिश्लेसपि बोध्यं नन्वयमेव सिध्या
तः कुतो नोक्तः अतआह लत्तिति तत्र हि दुरतीत्यत्र पूर्वत्ता परत्ता वेति संदिग्धत्वपराभावात् पूर्वत्तो वेत्युक्ताकर्थ्यैधि
मिमाद्दैयमत्तो रत्वापत्तौ रिफद्वयश्रुतिरीतिलोपेन निरस्यैवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वत्रासिद्धपरेणा प्रस्तुतभास्माद

जित्येवं वदितद्ध्रतिभाष्यकृतोक्तं लाकृतिरिति मत्वेत्यत्र लक्ष्यमस्त्रवशात्पत्समासामर्थ्यवर्णानां संगतिः भाष्यस्पष्टेऽपि
वादित्वमिति मामनोक्तिस्तु प्राचामनुसारेणेति भावः नेदृशानां लक्ष्याणि कल्पादेशयुतानां षष्ठ्ययोगारांतत्वं चा
स्त्वंवत्समाधानं मूलादुक्तुप्रतिमानुसारेण तथा च न प्रयुक्ते निर्भीः यस्मानुहूपो वलिरिति माद्यात अर्थप्रयो
गेतु तत एव सिद्धिरिति भावः आर्त्नी इति श्यां द्रसंख्विवचनांतमन्त्वं आङ्पूर्वादिति श्रवस्य हस्त्वाऽपमिसादाविवं
संप्रदायान्नेति भावः वेदभाष्येतु आर्त्नी इमे इति मंत्रे धनुष्कोधोः स्तुतिरिति तु कथाते धनुष्कोधौ समनेव समन स्केव
योषापतिसमीपं नत्यजति तद्दर्शयतीति ह्वत्र्चतो अभितश्चारं त्सोरुपस्थेऽपस्थेऽपस्थाने मातेन पुत्रं यथा माता पुत्रं
धारयति तद्वत्बिभृतां राजानं धारयेतां किं च इमे धनुष्कोधौ संविदाने संजानानि विसंवादरहिते आर्त्नी गच्छ सौमन
गताविस्तोधातोर्दुर्गणभ्यां निरिति वा हुल्लकान्निप्रत्ययोधातोरान्त्भाव श्चत्रकारादिति द्विविद्विवचनस्य प
र्वसवर्णाः अमरान् अमित्रानेविस्फुरंतीविहिंसं मोभ्यत्रूष्वापविध्यतां तथा च यास्कः ते आचरंतीसमनसा
वितयोबिमतिवपुत्रं बिभृतामुपस्थेऽपस्थाने अपविध्यंतां शत्रून्संविदाने आर्त्नी इमे विघ्नंत्या वमित्रानिति आ
र्त्नी अर्त्नमो वारराणो वा रिषण्यो वा तत्र मोरिषा भवतीती सुक्तमूनिरुक्ते आर्त्नीहृत्य आर्त्नी धनुः प्रांते तेकुतः अ
र्त्तेर्धातोर्गत्यर्थस्य गामयतः स्तेर्ह पृक्तः पोवारराणो हो रिषण्योवा ह्वोवा तमोरेषाभवतीति तद्भाष्यकृत्

वाचनिकत्वमिति एतेन येन विधिरित्यत्रादिरंत्येनेत्स तदादिपदयोस्तात्पर्यमितीत्यस्यचानुवृत्त्या विभक्तिविपरि
णामेनेत्संदेनालोलस्यत्वेनैतन्नाभः पदामांतप्रत्यया संभवेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्युक्त एवार्थः एवंच प
रिपएभाषायाद्दृमेव तापकमित्यपास्तम् युक्तं चैतत् शापेपदत्वमावचनस्यावमुक्तत्वात् लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च अत्र
संभव एवतत्प्रवृत्तौ तस्मान्नुडचीत्यादावप्रवृत्त्यापत्ते प्रथमातिक्रम इत्यस्यात्रानाश्रयणाच्च तापि तेप्सिति
क्षाभावेन तथाङ्चापिताप्यच्चेतिदिक् तथाच वार्तिककृदुक्तेयम पूर्वापरिभाषेति भावः तदिति पूर्वसूत्रवाक्या
र्थसपर्धः पूर्वसूत्रे स्थानतश्चांतर्यात् यात्रिणेनाश्रयितस्येति भावः एतेन सस्संपृतपाठापक मिदमित्यपास्तं
उक्तरीत्यैवोपपत्तेः इति भाव इति प्रकाशानुयायिमूलस्येति शेषः तथावत द्गुरोर्धेनेद्वस्तुतच्छ्रेत्यमिदमितिस्पष्ट
मन्यत्रेति भावः मनुवर्णाच्छिन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्तिः छत्वे परसवर्णत्वं सिद्धवाच्यं तस्यं तेत्यादौ त्रियकार
त्वार्थमिति वार्तिकोक्ते रत एव णत्वं छत्वमिति कौमुद्यां संगतिरिति तन्न वा छत्वाणीति भाष्योक्तलक्ष्यासिद्ध्याप
त्तेः तथाहि तथासति कुत्वेजश्त्वे चर्त्वासिद्ध्याणत्यछत्वे ऽत्यस्यचर्त्वे तत एवावरपरत्वेन चत्वाभावे पूर्वत्रागस्त्रसाप
त्तिः नचापवादावसानचर्त्वविषयत्वाज्जश्त्वमेव न तथाचोक्तरीत्या कुत्वजश्कस्यैव छत्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यं अप
वादप्रवृत्ति प्रतिबंधकछत्वविषयत्वेन तद्विषयत्वात् रामाविचित्रादौ दृष्टेः पापूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्ति प्रतिबंधक

निषेधविषयत्वेन दीर्घाविषयत्ववत् । अत एव तदाद् कूशब्दस्यैको मुद्दीसंज्ञाति । अन्यथोक्तरीत्या जश्त्वेन दस्य सं
गतं स्यात् । न च तत्र तत्र अष्टत्वविषाणकारस्यतत्त्वचनात् सिद्धेन चत्वेन द्वित्वासत् ककारेतस्य द्वित्वे विधितलां जशिति दस्या
वर्त्तस्यासिद्धतया गकाररूपे हशि पूर्वस्य तस्य जश्त्वे ऽक्तरीत्यैवाद्वत्वे गकारश्रुति र्दुर्वारा किञ्च पूर्वत्रासिद्धमद्वि
त्वे इत्यस्य द्वित्वे कार्ये पूर्वं प्रतिपन्नमसिद्धं नेत्यर्थेन कृत्स्नं कृत्वाभ्यां परद्वित्वासरत्वाद् द्वित्वे च स्य द्वित्वे जश्त्वापवादश्च
त्वे स्य वद्धितस्याप्यसिद्धतयाश्राघस्य कुत्वे तत एव तस्य जश्त्वे ऽ न्यस्य चर्त्वे विवाग्न च इति स्यात् । एवं च जश्त्वाप
वादः कतापि तद्वर्त्तस्य भज्जेतेति वाच्यं । तस्यास्तथा परिनतथा पाठाभावेन वस्यमाणगर्भीकारेणाविधि सामान्ये
न मुनेरिति वत् द्वित्वान्मत्रद्वित्वे कृते विप्रमासस्माद्वित्वाश्रयकार्यस्य कार्ये च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाप्यो
पलक्ष्यत्वेनाङ्गीकारात् । एवं चोक्तततप्रयोगानि द्वये तत्रोक्तार्थेक तत्र शनिरावशिपकाश्रवश्प शश्भावेवु
न्नमनोतादेराकृतिगणत्वाद्दावश्पक इति निपातनाद्वा तत्तो ऽ र्थान्त्रादेराकृतिगणत्वाद्दृषपदत्वस्यस्थ चेदं मनुसु
त्रैकैपदे एवं चाविशेषात्सर्वविद्धित्वं तत्रान्यत्रेत्यात्त्रापर्थिगीकारादेवोद्दिष्टस्य सिद्धिः । अन्यथा ऽभ्यासे चु
त्वापत्तिः वार्त्तिकं तु तद्वपुस्तानुवादः । अत्रापि रात्वद्धित्वमिति ग्रथसंगतिरेवेति दिक्कूत इति तद्धनमन्नाशंक
ते न चेति । इत्सर्वके नेति इति विध्यर्थतासमर्थके नेतस्मर्थो द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्धं नेतस्मर्थ स्तु नत्र असमर्थसमासाद्याप

१२१

दिपूर्जैस्त्वदूंषे दर्शनाद्त्र व्याख्यात्रा तथाकृतत्वात्स्मन्दोषः किंच ज्ञापकमुपन्यस्यैतत्तनुक्तोपालंभः स्यो
हृत्स्यतस्त इत्नुपपत्त्या विकल्पेनायं लोपः इति काशिकादौ स्थितं तथा च भाष्यमनुवर्तत इत्यादिना हृत्ला
वित्स्यत्रके परीपिलोपो वेत्याहेति तदूंषात् एवं च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैयटसंवादेन ज्ञापकत्वे तद्वाक्यं
परं तद्विशिष्टविषयमस्य इत इति तन्न इति काशिकादौ स्थितमित्युत्पातस्य स्वातिषत्त्वध्वननेन न्यूनतातादि
वस्थ्यात्स्म अभिप्रेत्येति मूले पाठसत्त्वेनोपन्यस्यैतत्तनुक्तोपालंभ इत्यस्यैव तथात्वाच्च तद्भाष्यस्योभयविष
मतयाप्युक्ते भ्रम तदेतद्ध्वनयन्नन्यथा तं संयोजयति यद्वित्यादि सिद्धमित्यन्त ग्रहणादिति
भावः ज्ञापकमिति इत्यभिप्रेत्य तत्र तद् दर्शितमयं भाष्यमुपन्यस्तं तैरितु ग्रहत्सर्वः सम्यगेवेति मूलोक्तदोषा
भावात् एवं च मूलमयुक्तमेवेति भावः यथाकथंचिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तदपि योजयन्नाह परं त्विति प्रा
चीं प्रकाशकृतां तद्भाष्येति अनुवर्तत इत्यादिभाष्यस्यैतत्पर्यः सर्वो ह्यनुवृत्त्यत्रानुवृत्तो मध्यस्थ इत्याह हृत्लोप
मामित्यत्रापि तत्त्व सिद्धिरत एव खंडन परास्त्रिमभाष्यसंगतिस्तथा च न ज्ञापकखंडनेन मूलतात्पर्यं किं तु भाष्यसं
मतिलेस्व खंडन इते अत एव तदभिप्रायं पत्स्ववतेनोद्धिन्त्वमुख्ये खंडनं तत्रेत्यादिनोपन्यस्तं मूलकृताः एवं च पु
सत्रापि व्याख्यातग्रंथासंगतिरेवेति भावः रत्नाकरोक्तिं खंडयितुमनुवदति नचेति श्रौतीति पूर्वपक्षेणोतो

राम॰
१२१

त्वादिति सिद्धरूपोक्तेः खोशाद्दस्तुश्रोदितितद्याह अवीति गुरोरिति एचीति विशेषणात्तद्भेद्दप्राप्तेरिति
भावः पराङ्वत्वे नेवत्वादिति व्यपदेशिवद्भिमतिदिष्टेनेत्यर्थः इत्यत्व वद्भत्वे समुदायएवीतिभावः बाधा
दिति पूर्ववत्पूर्वीतिवत्वे नाङ्गत्वादितिभावः सामर्थ्यादिति एचीतिविशेषणेनान्तरङ्गवाणितात्यादिति
भावः नभिधानादितिइदं दुर्वचमितिशेषः पूर्वस्मिन्सूत्रस्य केयटोक्तेरितिभावः नत्वत्रमातामावः नचपूर्वस्मिन्सू
त्रस्यभाष्यं मानमितिवाच्यं तस्याभ्याशयकत्वात् अतएवतत्रत्य कैयटः चिंत्यएवस्पष्टं चेदमुद्योतेः एवं
चासंभवी संभवी अतएवाशयाद्विस्पष्ट मतमाह किंचेति एतेनागतिकागमनभिधानाश्रयणान्ने
चित्युद्योतोपिचिंत्यः भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वेचेतिनिषेधाभिप्रायं किंचेत्यादि मध्यस्तु असंभवादिति आ
क्षेपस्यपरिहारः तस्मादितित्वेकारप्रश्लेषेणानिर्वाहइतिमंदोक्रमपास्तं उक्तरीत्यातदुनाश्रयेणोद्योत
स्यापियुक्तत्वात् उत्तरपदत्वेचेत्यस्यार्थतानाख्यव्याक्षेपस्योपमर्दापत्तेर्वकिंचेत्यादिग्रहणे तेभ्यः अतए
वप्रश्लेषवैयर्थ्याच्चेति इकुरीत्यासामर्थ्याभावादल्लस्येति यद्येवोद्दविशेषेणतत्प्रयोजनेनेतिमाये
नात्रैवोमालेदितिवाधित्वास्यादितिविष्णोहरेत्यादिनस्यादितिवाहकहसूत्रभाष्याभिमतेषांनिषलस्या
नुरोधेनेत्यर्थः असंबंधेति कृदंशइतिभावः अतएवणीकारणविनिमहत्त्वमसूत्रस्यवार्तिकादित्संगतिस्तद्य

हवोवितेति॰ चारोति॰ वाक्यसंस्कारपक्ष इतिभाव॰ एचीतिविशेषणोप्यवारणामिमाहनंचेति॰ अत्रमतेतत
द्भावेफलितमाह मध्येइति॰ बाध्यविशेषविंतांगीकार इतिभावः पररूपमेवेति॰ तथाचैष्ठानिष्ठव्यवस्थान
स्पाद्वार्तिकादिविरोधश्चस्यादितिभावः ननुदृष्टांतेमत्कृतिप्रत्ययस्य महादेशेप्यत्र नतथेतिद्वैषम्यं॰ किंचए
कदेशेतिलौकिकन्यायस्यार्धन्यूनाविकारेणाप्रात्साव्यपिस्यानिवत्वेनेष्टसिद्धिरतआहएधतीति॰ नत्वे॰ ए
धतित्वं॰ तथाचसंमोहमात्रिऽपंदृष्टांतइतिभावः स्याणस्येति॰ तदधिकारस्यत्वादितिभावः ननुप्रत्ययग्रहणाप
रिभाषयाधीतिस्यानिनएवार्पततयानगतयाचकथमदोषत्वं॰ एकाचरसुक्तेः केवलगीचो तादेर्द्वितीय
स्येष्मक्तेः प्रकृतिप्रत्ययसमहस्यादेशद्वैर्लभ्यात्वात्तआह सर्वेइति॰ एवंचार्थकल्पेवेतिसिद्धांतोप्यबाधितोभ
वतीतिभावः रायंतत्वेतिअंगात्वस्येत्यपिवोध्यं पूर्वाभ्यास इत्यादिवैयर्थ्यापत्त्याप्रक्रियादशामामनुक्त्वा याना
ग्यराणामितितुनः अत्रपक्षेतेषामप्यर्थांतरकल्पनात्॰ ओतेएवस्यामादेशभावेतत्प्रकृतिर्नानुमानिके हस
पिनतत्रादेशपदानर्थक्यापत्तेः तदुक्तनपन्नाहालोंत्येतितत्सूत्रविरोधेनद्वयोर्वध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः
तासस्योरिमाहैतुनद्रोषः सस्येत्यतः सीतिवत्सरान्नुवृत्तेः एवंचनिर्दिश्यमानस्येतिविषयेऽलोंत्यस्येतिप्रहृत्ताव
पितद्विषयेसमः सुरीसाद्रीनतत्रप्रवृत्तिः सस्यवैयर्थ्यापत्ते॰ एवंचतदंतविधिर्यद्गणामाहसुभयविषयस्तद्विषयः
इतिभावः सनइत्यादिकूतेहस्तेतोक्तिस्वारस्यमाहः सनितितिंभोचत्वारसकाचइतिभाव्योक्तेरितिभावः स्यादयीति

अपि मूले ऽनीक्ताभावसमुच्चायकः तथा च पाक्षिप्रागुक्तमेव मुरयंतूषणांनतिदमिति मूले तिपत्र पाठः स्वचितो
ऽनेनात एव प्रतीकं तथाच तमिति भावः नान्येति अन्यपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः भाष्ये त्विति तुना एवेन
वस्वचितः तावत्यैव निर्वाहेतदनुरोधमुत्सृज्यांतरंगत्वपर्यंतधावनं प्रकाशानुरोधेनमिति मूले तेः स्वोक्तेस्य
मूलत्वं ध्वनयति दृष्टमिति शंकायामेवेति तथा चोभयमसंगतमिति भावः नैवदृष्टघत्वियामाह सुनोतीति निरू
पणीयोधर्मयदितिभावः शक्तितत्प्रवेत्यर्थः त्वदुक्तेति एवं तस्य शब्दांतरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः एवं च तत्र कथम
यमप्यग्रहस्तोभया संगतिरितिभावः मूले ऽसंगत एवेति अत एवोपेध्यतेत्रे दृष्टिघत इत्यादेर्दृष्टिः प्रकृति
भागस्यैधरूपत्वात् किं चैधस्ववयवे ऽचीत्यर्थस्यावश्यकस्य प्रत्ययलक्षणात्सूत्रभाष्यसंमतत्वेनादोषात् एते
नदृष्टिमाधवग्रंथखंडकेदृपेधरूपत्वात् किं चैधस्ववयवे ऽचीत्यर्थस्यावश्यकस्य प्रत्ययलक्षणात्सूत्रभाष्यसं
मतत्वेनादोषादेतत् एतेन दृष्टिमाधवग्रंथखंडकेदृपेधयतदृत्यत्रदोषो नोद्भावितोऽस्मु त्रिवशादिति ज्ञानाग्रायो
नेप्रकृतिभागस्यैश्रूपत्वेप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसंगात्मूलंग्विंतं भाष्याघाशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धातावय
धिकस्यार्थवत यादधातिग्रहणोत्तत्र ग्रहणादतिप्रसंगादितीत्नाकरोक्तं चापास्तम् उक्तयुक्तेः तस्यात्र नित्यत्वा
च्च एतस्यादिनामुपलक्षणात्वाच्च विशेषणात यायग्रहणाच्चभाष्यादियोजकत्वदीक्षितादिमूलस्याप्योजयितुं शक्य

त्वाच्च । वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे तदन्तग्रहणं च । वस्तुतस्तु दृशीकारादावितिवर्तिकेऽस्य धर्मस्यानुपादानाद्भगवतात
दुपादानाय करणाच्च प्रेरिदिर्धिदित्मादेरतन्निधानेनासिद्धमिति रेवीतिति विशेषणामिति भाष्ये तु गृधसंशोसंभवमात्रे णो
पंजकतया विशेषणाबोधकत्वेनोपपत्त्रे परममूलमयितथैव । लिखितकेऽपयस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलंभाद्प्रामा
णिकः । एवं चोक्तरीत्या माधवमंथासंगतावपि इति ग्रंथः सम्यगेव । एतद्रूपविबोधकमेव मूले इत्यभिप्रेत्येति
टीकायामुचितेत्यक्तमिति बोध्यं । यत्तु यत्तु प्रक्षाणामूह्नीति विग्रहसूक्तौ नव्ये स्तन्न । संज्ञायामिति णत्वमिति स्वो
क्तिविरोधादिति दिक्करस्तत्त्वं सूपति । समसमानपदे इति न तु एतस्यैवावबोधकत्वेन तत्त्वं । न तस्य तत्प्रतीतेः । सुसाद
नेत्वस्तताप्पवमवाप्येन तदर्थस्यंतरादिवत् । अतएव वाप्यामश्वो वाप्यश्व । संज्ञायामिति समासइत्याहित्येती
चेतिसूत्रस्य भाष्ये कैयटादिग्रंथसंगतिरिति भावः । प्रकाशकृता दर्शितप्रसादग्रंथयोजनयत्तु भयमनुवदति
मूले यत्तु प्राचेत्यादि । नन्वेतदंगपरिभाषमाज्ञातस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेप्यात्रातथात्वादित्यंगेत्तेत्युक्तो
ऽनुवादः । न च तत्कालप्राप्तमेनेति तदर्थः । न तु परिभाषाबाधविषयः । अतएवाकृतेतस्यासंचारइति वाच्यं । तथात्वे व
हारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलकत्वस्यैवावः परेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात् बाधादित्यादिग्रंथासंगतेश्चात आह
प्रथमेतिः पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वेन लोकन्यायसिद्धेनैव बहिरंगासिद्धत्वमपि पूर्वतद्प्रवृत्तिरूपं

क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवांतरंगत्वं बहिरंगाणां तत्त्वमपि निमित्ताभावात्प्रतिरूपं एवमत्रापि वा
धात्वित्वसाप्यप्यमेवार्थः तत्रांतरंगत्वं तु भविवोध्य बहिरंगाभिरूपितमस्तं नाज्ञानं तत्वार्थं इति तु न उक्तोत्तरत्वादि
ति भावः नन्वेवमप्यकृतेति दुर्वारा निमित्तविनाशसंभावनापि हि तत्र इति निमित्तं अत एव केचित् इति निर्देशेन
तस्यान्त्यनिमित्तत्वं सतु कृतिर्दृशेवि पर्यस्य चक्षुर्वलच इति तत्रस्य कौस्तुभे गोमस्त्रियादिश्चोपपद्यते अंतरंगा
नपीत्याघस्यायवत्रपंचः तज्ज्ञापकं चास्याएकेतत्त्वमाहसमर्थेति इदं च मूलरीत्या तद्विषये तद्भिन्नविषमे
सिद्धांतरीत्या आह तस्मादिति ननु पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति न्यायेन प्रवृत्तिर्वस्या इत आह मूले अपवादेति विधीनामर्थत्वादितीति न
न्याचापवादोयसन्मन्त्रेति न्यायस्य विषयो न तत्र तत एव यथोक्तमित्यादिना दृष्टांतोक्तिः एवं च विधानसामर्थ्याद्
अवाधकत्वं नेति भावः ननु मुगापदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह तदिति यद्वा सामर्थ्या
तत्र प्रवृत्तिमप्युपेत्य मूलोक्तदूषणांतरं वस्तुतः सेवने स्याद इति समस्तप्रकृतिके ननु एकोसमर्थः इत्येनो विशिष्टप्रकृति
त्वेन तन्मात्राप्रकृतिकत्वात् अपि वीस्तवार्थाभावसमुच्चायकः तत्रेतरप्राप्तौ क्रमप्रक्रियाकेतत्र लक्ष्ये स्यादत इति वा
र्तिकाप्रवृत्तेरसमर्थः तथा च तत्र प्रक्रियायां तत्र प्रवृत्तिर्नैव स्यादिति भावः उपजन्यवल्लक्षणप्रवृत्ति न्यायसंचारे आह तद्दू
रे इतीति व्याख्यानमयुक्तं अपवादे वैयर्थ्य एव तत्प्रवृत्ते प्रथमाद्धतीत्येतोः अहादिति रेवनेति तत्र इति रेवेत्सपि ततंत्रे

१२४

वमानाभावात् मूले निष्फलमिति । हस्वैरोऽस्ति स्वैरः प्रियः स्वैरं तानं स्वैरघटावित्यादौ शुद्धिरिष्टैव । अत एवं दंतोष्ठाः
कं वलव सनारीत्यादि च संगच्छते । एतेनोक्तप्रयोगो बहुस्वपेऽन्तरपदयोरेरिति तत्र स्मर्थस्समासग्रहणाभान
थिवस्तुतस्समासे एवं द्वंद्वेऽपीष्टत्वात्स्वीकार्यः । समर्थपरिभाषीयस्थाने नानन्वितार्थकत्वाद्दुस्वार्दिविस्वैरघटावि
त्यादौ दोषानुद्धार इति प्रकाशाशयेन मूले चिंत्यमिति ज्ञेयम् । न च परल्लाकौल्क्रमपास्तं तत्र तस्या दृष्टत्वात् तन्नि
र्वाहतरीत्या तु यातस्यापुद्वाराद्यसाक्षात्संबंधेन सुवर्तत्वेन वादेः शपत्वाभावात् तद्प्रवृत्तेर्नेष्वतत्राप्रवृत्तौ मानाभा
वाच्चेति दिक् । एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदस्य पाम्याभेव निर्वाहेऽर्थवत्परिभाषा निष्फलेति मूलादि चिंत्यं । अन्य
था प्रौढघटावित्यादावनिर्वाहः । जहत्स्वार्थायामगतिश्चेति प्राहुः । ईदृशस्तत्र तद्रूक्रमप्यपास्तं । उक्तयुक्तेः प्रकाशानु
यायित्वाच्च मूलादेः प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थानंगीकारस्योक्तत्वाच्च गौणमुख्यन्यायेनार्थवत्परिभाषामूल
केन संतामूतेरादिशश्चेत्तु दृष्टिर्नेतिभावः मूले प्राचः प्रकाशकृतः । अजौराज्ञोपीतिः त्रिपिः पूर्वान्वयीपक्षापया
प्रतएवभ्राजि समुच्चायकः । व्यपदेशिवद्भावस्य अत्रापि तुल्यः । राजेरपीत्यस्य घपाः धातुनिर्देशे दकोविधानाद्
तर्गतस्य चाधातुत्वात् लाकौघनदितं नहलुक्दोषमुद्धर्तुमाह न चैवमिति तत्र पाठे दर्शः सिद्धांतमते
नाहपदलुकरति । मन्नहन्निपिपति । अन्यथा मन्यामिर्निमो विरोधस्याच्च एवेति भावः सिद्धांतमते न तत्राप्यारभा

राम०
१२४

ष्येति · तस्य · श्रियाशयेत्यस्य · एतेनेति उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः फलादित्वेनेति इदं च ग्राह्यतावच्छेदकं ग्राहक
तावच्छेदकं तु राजत्वसामान्यरूपमेवेति भावः एकदेशेति न्याये न स्वरूपालाभादाह भूतपूर्वगत्येति · तदनुबं
धकेत्यस्य तु प्राप्तिरेवनेति भावः ननु सांप्रतिकसत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमहाशयेति · राजीतिरासं
ज्ञाणातीत्यर्थः क्विपीति · इत्वं तु कौतुनवहिरंगत्वात् · लाक्षणिकत्वाच्च · वारणीयं गमितित्वनित्यमिति भावः अ
नुनासिकस्येत्यर्थः आघ्नंतं पाठादिति · अन्यथोक्तरीत्या लाक्षणिकत्वेप्यत्रैवस्यान्तरंगत्वादिति भावः तदुक्त
दोषद्वयमुद्धरति · अत्रेति साहचर्येणेति · एवं च निरुभ्यामित्याघसाध एवैतेषां प्रमितत्वे तन्मात्रांशे तद्दृष्टित्वं वे ति
भावः राजेनतत्पुरुषकारेति बहुव्रीहिरयं · अन्यैतत्पुरुषः तस्य · ककारस्य भाष्यादौ सादिनाप्रकाशादीनांग्रहणं · न
न्वाहुरादिस्त्वादौ स्यानवस्थानिर्देशात्कथं गतार्थत्वं किं च कथं चित्समुदायनिष्ठधर्मस्येतेन लाभेप्यवयवधर्म
लाभार्थमावश्यकमिदमत आह पूर्वेति · अपि अत्रेति कपदेन तं योज्यः स च समुदायसमुदायसमुदायकप्रत्ये
कमिति · अन्यथा समाहारद्वंद्वेनैवेदं ते · अत एव कस्यादिरिति त्यादौ परत्वाद्दिसिद्धिरिति भावः इति भाव इति · मूल
स्येति भावः एतत्सूचितारूढं विंशतिर्घ्तया विसूचयितुमाह तदुपपादयति · एवं चेमाद्विबोध्यमित्यसंत · एवं च · तेन
गतार्थत्वे च प्रत्यगात्मपीति · प्रकाशादि कृतमित्यर्थः · अपि · सूत्रसमुच्चये · एवं चापरं लाघवमिति भावः तत्स्या

१२५

तिधर्मत्वाभावादिति॰ समुदायनिष्ठत्वेपीत्यादि॥ तद्वृत्तत्वं तु तेन नवर्णादिजातिवादिति भावः॥ अच्छेति॥ अर्थव
त्वस्य तत्कल्पनामूलत्वेन तावन्मात्रेपि तत्सत्वेन नतिरं॰ नोक्तिः॥ यथाते स्तु एसा हो अत एवैकानिर्देश इति
भावः॥ अपि रनास्यायं संभावनायां वा एवं च तत्र नायह इति बोध्यं पूर्वं तु नैवं अत एव ततत्वैलक्षण्यापत्तेश्च वक्तुः
अन्यतुल्यमेवेत्याह प्राणीति॥ तस्यानादेशत्वादिति भावः॥ विकल्पोपपत्त्यर्थं प्रकृतसंगत्यर्थं चाह वर्णेति॥ इत्यस्मि
ति॰ वचनस्येत्यर्थः॥ अत एव नवावक्त्वमितिग्रिमोक्तिः संगच्छते सूत्रादेव तथार्थलाभ इति नेदमपूर्वं वचनमि
ति ध्वनयितुं अनया युक्त्यामूला संगतिं ध्वनयितुं च तद्यमाह नवेति वर्णमात्रेति॥ अताहीत्यादि इत्यादि॥ मात्रपदे
न तद्वृत्तिनसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः॥ तद्धेतुककार्ये एतदिति देशोत्वत्वस्य वक्ष्यमाणात्वादिति भावः॥ देशाभावा
दिति॰ अनेनातद्रूप्येति वार्तिकच्छेदः प्रदर्शितः॥ ननु सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह पूर्वस्येति॰ ततवयवत्वेनयो
धिकसमुदायाक्षेपकं तादृशशब्दानुपस्थितेः काददेशस्यानिवरोएकः पूर्वपरयोरिति मनुवर्तते तौ च तद्वृत्तिसमुदाय
परौ यथासंख्यं चेति भावः॥ स्तदाह समुदाये ति॥ न तीयांता क्विति इत्याह संताऽदिभ्यामिति पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावा
त्सादृश्यानुपपत्तिरत आह पृथगिति॰ असंहितायामिति भावः॥ एकदेशे कादेशविशिष्ट परमित्याशयेनाह कृते केति
पूर्वस्य परस्य च समुदायेस्येत्यर्थः॥ अपि स्तस्यैव समुदायेएवं च विशिष्टेतन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशेन वर्णमात्रवृत्त

एम॰
१२५

त्यहृस्वत्वातिदेशाएकादेशमात्रे विशिष्टं च वर्णात्सुक्तमयुक्तं वेति। अंतादिवदुक्तपूर्वपरावयवितुल्यः कृ
तिकादेश इति पर्यवसितं। अत्रार्थिमान माहात एवेति। उक्तार्थागीकारादेवेत्यर्थः तुक्पसिद्धेति। तत्रका
र्यतस्यासिद्धत्वबोधकं वचनं तु अग्रहणाभिप्रायं। एवमग्रेपि। अन्यथेति। अंतादिवदिति पदद्वयारस्येन पूर्व
परांतादितुल्य एकादेश इत्यर्थांगीकारे इत्यर्थः। हृस्वेति। आदिवत्वेनैकस्यादेः एवं तथात्वे दृष्टिकृतफलमाह
न एवेति। उक्तोर्थः। नैस्तेतीति पर्वोलिवत्वेनात्वनिबंधन इति भावः। अयजे इंद्रमित्यादावासवर्णादीर्घभावस्या
प्युपलक्षणमिदं। दृशिति। तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वेन। क्षीरपेणीत्यादिविकारविशिष्टएकादेशं तु नरपदत्वस्या
प्राधान्येनालाश्रयणेन स्थानिवत्वेनालभ्यत्वात्। किंचैकादेशोवर्णयोरेवस्थानित्वेन नोदभियदृत्वाघ
विकादेशाविधेधातुत्वाघनापतेः तस्य तस्यान्यधर्मत्वात्। आनुमानिकादेशग्रहणेपि प्रत्येकं तयोः समु
दायपोः स्थानित्वेमानाभावाच्च तथात्वे च स्वाश्रशादृस्यस्थानिवत्वेन स्वशादतयातत्तद्दिन्शादेशप्याप
त्तेः किंच मूलादिमते उभयतआश्रयणे इत्यस्य लोकसिद्धस्यांगतावभीयादिसाधसिद्धेः स्थानिवत्वस्य
तु भयतआश्रयणेदृष्टत्वात् अन्यथाऽवःपोसस्यापितत्राप्रवृत्त्यापत्तौ स्यायतइत्यादिसिद्धेः अतएवपा
दृगुद्वाहृत्यास्वनेनपदाद्याद्यादनपाश्रवः पेति सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकं संगच्छते। तस्मात्प्राधान्ये

१२६

नतन्मात्रवृत्तिधर्मप्रियेऽतादृशविशेषस्याप्रवृत्तिरितिततो वैलक्षण्यापेनास्यावश्यकत्वं अतएवभाष्येन
प्रत्याख्यातं एवं च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनी युक्तत्वेपि मूलमयुक्तमेवेति सन्निहितत्वात्सुखार्त्तमा
त्रविषयत्वभ्रमं वृहस्पन्नाह सुखे वेति एवं च सिंहावलोकनन्यायाश्रयणा सूचनाय मङ्गलकृता तत्रनोक्तमि
तिभावः एतेन पूर्वत्रानुपन्यासेपि पश्चात्तदुपन्यासव्याजेन बीजमाह अत्र चेती तिमान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुरो
धेनेति ध्वानितं तत्स्यापि तुल्यत्वात् तदेव ध्वनयन्नाह अघेहेतिप्रसाधितात्वा हीति आदिना ऽवगान्तित्वादि संग्रहः
इति भावः इति सूचिता सूचिसूत्रैव ननु हरात्तमते ऽतरंगेवहिरंगे वाऽज्ञहद्यस्यानान्तर्यमित्यर्थः एतस्व
गतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वाभावे इत्यर्थः एतास्यानन्यपरतिमित्तकत्वे इत्यर्थः एतवार्थे वा स्वीकृतो भयत्राचो
राश्रयतामित्यर्थः नाघलस्याक्षधूएत्यादौ ष्ठा सिध्यानिर्विषयतापत्तेः धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च नहिती
यततीयो यथा वेदनिमाराधेत्वापत्तेनांतः स्वापते शब्दप्रयोगो च स्वीवोविसाद तस्तन्मतनि ष्कर्षमाह अचो
ऽज्ञानंतर्यमिति तत्र तत्र वा यत्राचोऽज्ञानंतर्यंतिमित्तत्वेनाश्रितमित्यर्थः द्वित्वविवक्षितमिति भावः अचोरा
नंतर्यमिति पाठे तु तयोरेव मिथः आनंतर्यं तत्वेनाश्रितमित्यर्थः मत्वेहरत्ते मनेनाह चिः सूचिता तद्बीजं तु न
धातुलोपहृत्यादि सूत्रस्याभाष्यादि विरोधः पचावि दमिसाघसिद्धिम्प्र ननु धर्मिग्राहकमानविरोधात्वेयरम

राम.
१२६

266

प्ययुक्त मतम्आह अन्त्रचेति उक्तार्थकपरिभाषायो चेत्पर्यः पत्रुके यग्रहयः षत्वग्रहणांत्तापकं कोऽपि चत्को ऽस्मेत्याशै
पदद्वयसंबंधिवर्णाद्व्यापेक्षत्वेन वहिरंगैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रकृत्यातस्यवैयर्थ्यात् ग्रघपितत्रैण
ग्रहणांतु परेशोवनष्यापि तेष्ववामप्यंतभावोऽस्त्विव नचैवमप्येकादेशेऽसिद्धत्वं स्येकदेशविकृतन्यायेन
पदत्वेऽसम्यतहादित्वात्सायेसदाबोधि तिष्ठितिषेवे नैवणिद्धेतद्वैयर्थ्यमेवेतिवाच्यं लोकमायाछ्याल्लस्यप्रा
वल्येन तंबाधित्वा पराद्विवत्वेनोऽसिद्धत्वं तस्मात्त्वेन तद्भावादित्याहु स्तन्नहरा पूर्वपदीयत्वेन षत्वस्यापिताद
शत्वेनोभयोस्तुल्यत्वात् त्रैपादिकेऽतरंगेत दृष्टत्वे गागुक्त्वाघातम्आह तुमाहारामिति अन्यथापरिभाषानंगी
कारेऽन्त्रादिनाप्रत्येसमाद्ल्यविति ततः पूर्वं तुकोऽप्राप्तेरितिभावः तत्र समासे अपि केमतिवेतुगपेक्षेतिस्पष्टं
चेद्दशरीतावद्विरंगत्वं नधात्विति सन्नभाव्यादौ तदपिनातिहिं किं तत्कांतभूतमितिभावः सार्थक्यं प्रतिपादय
न्तद्विरोधमेवाहतत्रेति अधीत्येस्योरविसर्यः द्वित्वमविवक्षितं गौरवात् फलाभावाद्धर्मि आह कमानवि
रोधाद्वं अन्नएवविकल्पेपिनेतिभावः ततुध्वनम आह जानेतर्ममितीति एकवचनांतेनसमासः गूढवितुअ
चअनंतर्यमित्येवपाः भास्यास्तुपचावेदमितापदवे तस्याचस्यानिकत्वेप्यवअनंतर्मस्यात्त्रनिमित्तत्वं
नितितसिद्धिः एतेनतुगग्रहणमानमितप्यपास्तमित्याहुस्तत्वे यथाघनुरोधेनऽनुक्तेः अतस्तानिद्धमेधामि

१२८

आहकमानलब्धमर्थंतिरमाहाचोऽव्यानंतर्यमिति एतत्स्याव्यानंतर्यनिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः एवं चाचोऽव्या
नंतर्यमिति मित्तकेः तरंगे काये केतिचतस्मिन्प्रकृते तरंगप्राप्तिस्तत्र कृकार्यविधिः एतस्य ज्ञातस्य नासिद्धत्वमिति एत
द्योतबोध्यः अत एवाप्नघोत्यत्र वलिलोपो न अन्यत्रान्नतदन्यो वा यदित्वं तस्य एवगत्वेन तधर्मिश्र आह कमाना
तर्हि अस्य घ[illegible]याघसिद्धिः वस्तुतोऽस्मर्यादयोक्तार्थालाभेननुमुने इति वदृष्टांगीकाऽमानाभावेन वलिलोपा
भावायान्यार्थे चावश्यकेन तदनित्यत्वेन तत्सिद्धिरिति चमी समक्षिनाचः परेतिस्यानिवत्येन तद्भावादित्यादि इत्यस्यापि
नत्रेति बोध्यम् यत्तु खण्डनकृता गत्वाथयलाकरादयः उपसर्गरोगीति प्रतीकं धृत्वा युक्तियोग्यादिहेतुः क्ति
र उपसर्गाः क्रियायोग इति यथाश्रुतस्यार्थादिवत्तद्विषयसंभवेन उपसर्गसंज्ञामाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति
वाच्येति शेषोक्ते फलत्वादित्याहुस्तन्नः आशयानवबोधात् तथाहि न नु प्रागतरूपभः प्रर्षभ इत्यादौ ऋकारादिधात्व
योगेप्यंतर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वस्य त्वेन तत्रानतिप्रसंगाद्युक्तिरित्यासामान्यतस्तद्व्याप्तिप्रापि प्रागतरूच्छकः प्र
च्छकः इत्यादिवारणाय फलके च्छधातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथं योगविभागेऽतः आह मूले पक्षि
येति अयंभावः तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणात्सामर्थ्यात् यद्धर्मक्रियायां प्रादीनामनुपसंमत्वेवतत्वं अ
त्र चकृकारादिनिरूपितमेव ततः प्रत्यासत्तेः अतस्य प्रभृतरूप प्रर्च्छ्रः सादीनएवं वन्त्रवारतोनतद्व्यर्थमर्थ्यतुक्ता

एन॰
१२८

र्थसाधकमितितत्रेदं तूक्तिर्नतुतत्वेदृतिननुकर्मधारयेतमित्यनुपपन्नं शब्दं प्रसक्तत्वेनष्टत्वेमरप्रसंगाञ्चात
आह य इष्टेति अत्र यथोगतिकारकोपेति सूत्रस्य शब्दे दुरोखरविरोधीनतथातत्रैवपरोत्विसादिनास्पष्टं न
न्यस्यवस्समाराणात्वेनमतोक्तिरयुक्ताः तत्राह भाष्येति नन्वत्रैव्येरनुकूपेवशिवेहीत्यादिसिद्धिरतत्राह न
नाधेति आह योगेपंचमी वैकल्पिकत्वात्समासःणो कर्तारिष्वतैणशर्प इत्येहिताभ्रमरोमृगइत्यमरः एणाः
कुरंगमोऽशिप स्यात्शपश्चाकूलोचेन इति पुरुषोत्तमकोशश्चअत्र स्यादिति टं तत्वमोमाडोष्ठेत्तत्रभाष्येध्वनितः
वस्तुतोधातुपाठेतत्प्रभाविन संभावनैवनयद्यपिवोपदेवेन कविकल्पद्रुमेगणादिसूत्रधातुषु ऋशगणितःकाय
कामधेनौ ऋशणति स्तुत्योः ऋशप इति व्याख्यातं च तथापि शाकटायनादिरीत्यातत् अत एव क्रच्छते इयर्त्ते वि
ऋशप इति व्याख्यातं स्वाम्यादिभिः सूत्रभाष्यरीत्यात्वमुत्पन्नत्वमेवते षामितिस्पष्टमन्यत्र एवं चोपसर्गादृतीत्य
स्याप्राप्त्यापररूपविषयतेतिभावः ह्रावित्कः इतिप्रकाशानुयायीतिशेषः प्रथमोपस्थितत्वागेवीजाभावादि
तिभावः खट्वनकारादेषु कृते यमुच्चरति नचेतिअनुकरणेइतिः कृते इतिशेषः उभयत्रान्वयो ऽत एवसमुच्चयः
अत एवा कृतेत्यस्यासंचारो ऽसि कृत्वाभावश्च प्रकृतिवदनुकरणमिति तित्वनित्यमितिभावः ततः परमिति तदनंत
रमप्रेइत्यर्थः इत्येतिप्रयोगेइति शेषः पररूपे प्राप्ते इति शेषः वे पररे चेति इको गुणे त्सत्रेत्यादित्वः चेनतत्रसको

१२८

स्तुमसमुच्चयः एतावनुपदं मूले एवव‍क्ष्येति गुणस्येति आनुनासिक्य ह्रस्वत्वादिः शं दृत्वादिवतः शब्दरू
पत्वाभावेनेत्यर्थः नाप्राप्तेः गुणोन इति शेषः एवं चानुनासिकः स्यादेवेति तच्छब्दार्थमेवेति भावः ननु रूपश
ब्देन पच्छित्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्दे ऽसंभवः अस्मादंशं तु गुणोपि संभवती त्यत स्तदुपपादयन्नाह रूपेति
एङि पररूपमित्यत्रेति भावः वर्णवेति वर्णरूपेत्यादिः धर्मधर्मिणोरभेदात् एवं चाघसत्वेप्यंसाभावा तेनाप्रा
प्तिरिति भावः अत्रमानं कथयन्नुत्प्रीतिमेवाह अतएवेति नतस्यग्रहणादेवेत्यर्थः केषां अक्ताव्याख्याना मु
क्तं तंधवनयन्नाह वर्णरूपेति व्यवहार इति तद्वदेवत्त्व शब्दस्य रूपमित्युच्यत इति भावः तद्वान् वर्णरूपावयव
संस्थानवान् शब्दत्वादिजिं यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवंस्यादिति भावः तत्र तयोक्तौ संगतिं प्रदर्शयति तत्र सूत्रे
इति उभययथाचेति शेषः एवं तेनाप्राप्तिरूपदोषं सम्पंच मुक्तातविनिवेच्छसिद्धिरिति तत्रैव दोषांतरमाह प
र इति स्थाने जायमान इत्यादिः स्थानीति अतएतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणाक इत्यर्थः तत्र पूर्वेणैलस्य
एकस्थानीति परतानुनासिकेत्यर्थः एवमग्रेपि तद्गुणकेति मुख्यगुणकेत्यर्थः परशब्देनेति भावः तस्यैवः मु
ख्यस्यैव एवेनानुनासिकप्राप्तिः ननु तदुपस्थितावेवन मानमत आह वरेति परामिमे वार्थे असंभवादिति सु
क्तेः फलमाह मत्रत्विति स्वरितेति सुब्रह्मन्तिसिसाधुरितियतति स्वरितं रापासहैकादेशः स्वरितानुदात्तयो

राम०
१२८

रांतर्यात्स्वरितइतिभावःस्वरितइतीति·तस्यनसुब्रह्मण्यायामित्यनेनोच्चत्वइतिभावः इतएवभाष्येइका
दिशउइतिनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्ततइतिस्पष्टमन्यत्रस्फुटीभविष्यतिचाग्रेतद्भाष्यविरोधंपरिहरति·
ऐओऔजितीति·एकादेशइति·तद्विधावित्यर्थः इतीयइतिइत्यधिकारेयद्दृत्यर्थः एकदेशिनेति·तपरत्वाज्ञेयसि
ह्यायाएवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासंगतेरतएवाहाभिमानेनेति·तत्वमेवविशदयति·सिद्धांतेत्विति·संज्ञासूत्र
स्यासिद्धांतेत्वित्यर्थतत्रैवेति·ऐओजित्यत्रैवेत्यर्थः यद्दृशानुरूपइतिन्यायेनतथोक्तेतिभावः बाधेदोइतिमा
येनकैयटविरोधंपरिहरतिइकइति·कौस्तुभस्याप्युपलक्षणंनद्वैनैवतत्सिद्धेरितिभावः दिशीति·तदर्थस्तु
प्रकृतेइतिविनाऽनुकरणत्वानभिव्यक्त्यातदप्रयोगाच्चअन्यथात्वदुक्तरीत्याएहीत्यनुकरणेप्रकृतिवदनु
करणमित्यतिदिष्टाडत्वात्शिवएहीत्यादौचात्रिमात्र्यनंतरंगवद्धिरगयोरित्यर्थस्योभाड्गेरित्याद्ग्रहणातृ
पकपरभाष्यासंगतेश्च·नचतद्योगविभागेनपररूपदानुपपत्यावार्तिकार्थसंग्राहकमितिवाच्य·वेतेभ्यइत्यादिनि
र्देशैस्तत्सम्ग्रहाद्धिति·खंडनकृदुक्तिंखंडयति·इन्द्राविति·आहुरिति·मूलानुयायिनोमान्यादृत्यर्थः तस्ययौगिक
त्वादितिभावः तत्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्याख्यानाभ्यांसुबोधमेवेदमित्यत्राक्षरचिरेतत्सचिन्त्येतावोध्याविषयेति
अन्यथातेषांपररूपमित्यर्थेतदनुपपत्तेरितिभावः ननुतदेवाहेत्युचितंनत्वतआहेति·प्रागुक्तस्यासिद्धांतत्वेन

तयोक्तेर्ग्रंथकारशैलीसिद्धत्वादत आह इदंशेति । न सिध्यनुगुणमिति व्याख्यानतदसमर्थं आह तस्य
कर्माकांक्षायां लब्धमर्थमिति शेषः । एवं चातदृत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयो न वचवाच्य एवं च सामर्थ्यल
भ्यं तद्व्यपीतीति भावः आह्वपीतीति प्रकाशकृत तदसमर्थः सिद्ध्यपीतीति । यत्तु मंदस्तथा सत्यदृग्गलादेशत्वेना
स्थानिवत्त्वासदंतत्वेन मनाषापतं जग्लिपि इत्यादीनत्योर्लोपिजभ्यापत्तिः प्रकाशमतेतु नेति तन्न । एवस्य
भिन्नक्रमतया पक्षे दश्यत्वादेवटेर्लोपोयस्मिन्नते न निपातनेनेत्सर्थेन एकेन वचनेन विशिष्टस्वरूपनिपा
तनेतास्मर्यात् । एतेनाचोमाद्दीमस्मात्रोपमासो निष्फल इति खंडनकृदुक्तिः परास्ता ननु शकानां राह्रांनिवा
सइत्यर्थे चातुरर्थिकाणोलुप्युक्तवभ्यावेपितद्विशेषणोजातेद्दिनि निबंधेन दशाविशेषस्य सूचितमत आह
देशेति । समस्तत्वेन न तत्र संबंधस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनजातेरतत्वादिति भावः इति भाव इति सूचिता इत्यस्तु प्रौढ
मनोरमेत्स्त्रोक्तैश्चननुसूत्रे षष्ठीसमासकर्मधारयोवानाद्यस्तद्दातदनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैवमहणात् न चौ
क्तदोषतत्सामर्थ्यादिवतदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात् न च तस्यानुकरणत्वासंभवः सजातीय
स्यैव तत्त्वादिति वाच्यं सजातीये प्रत्यभिज्ञायातत्वस्यैव सत्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेद एवतस्य वाच्यत्वेन सव
साम्ये भेदाभावेन शब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्त्वसंभवात् । तदेतदभिप्रेत्याह मत्तो ऽमत्तेत्यादि । व्यक्तशब्देनाविषमा

[OrderDescription]
,CREATED=07.10.20 15:32
,TRANSFERRED=2020/10/07 at 16:11:20
,PAGES=272
,TYPE=STD
,NAME=S0003931
,Book Name=M-1299-VYAKARAN TIKAGRANTH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

```
FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
```